

DE STAD EN DE DOOD

ARCHEOLOGISCHE PERSPECTIEVEN

redactie

R.M.R van Oosten, R. Schats, N. Arts &
H.M.P. Bouwmeester

URBAN GRAVEYARD PROCEEDINGS 1

DE STAD EN DE DOOD

DE STAD EN DE DOOD

ARCHEOLOGISCHE PERSPECTIEVEN

redactie

R.M.R van Oosten, R. Schats, N. Arts
& H.M.P. Bouwmeester

© 2017 Individuele auteurs

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Vormgeving binnenwerk en omslag: Sidestone Press
Illustratie omslag: Laurens van Maren

ISBN 978-90-8890-489-9 (softcover)
ISBN 978-90-8890-490-5 (hardcover)
ISBN 978-90-8890-491-2 (PDF e-book)

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
Introductie	11
Roos van Oosten & Nico Arts	
Monniken, lekenbroeders en loonarbeiders. Een 13de-eeuwse begraafplaats in Hellevoetsluis	27
Arnold Carmiggelt	
1000 graven: verschillen en overeenkomsten tussen archeologisch onderzochte begraafplaatsen in 's-Hertogenbosch (ca. 1275-1858)	45
Ronald van Genabeek	
De overledenen uit het massagraf Bastion Baselaar (1794-1795) in 's-Hertogenbosch: slachtoffers van de rodeloop, rotkoorts, malaria of de kogel?	77
Constance van der Linde	
De begraafplaats van het Gasthuis in Breda (ca. 1300-1650)	85
Lina de Jonge	
Amersfoorters onder elkaar	107
Timo d'Hollosy & Henk de Boer	
English Abstracts	155
Over de auteurs	159

Woord vooraf

Onze voorouders werden veelvuldiger in het dagelijks bestaan geconfronteerd met de dood dan wij dat vandaag de dag gewoon zijn. Noodgedwongen leefden generaties voor ons met de gedachte dat de Dood op ieder moment aan de deur kon kloppen om iemand op te halen (Fig. 1). Voor het naderende einde lag in 18de-eeuws Holland zelfs bij degenen die ‘nauwelijks iets aan de wand hadden hangen’ een doodshemd en muts klaar.¹ Deze constatering doet Johannes le Franq van Berkhey (1729-1812) in zijn cultuurhistorische zedenschets *Natuurlyke historie van Holland*, waarin hij gewoonten en gebruiken van de Hollanders beschrijft.

De sterftecijfers lagen naar schatting in de middeleeuwen vijf keer hoger dan tegenwoordig.² In de nieuwe tijd nam de mortaliteit licht af,³ maar het aantal jaarlijks overledenen waar bijvoorbeeld een stad als Amsterdam mee te maken kregen – om en nabij 40.000 overledenen – bleef hoog.⁴ De vele dikwijls jong gestorvenen

Fig. 1: De Dood klopt met een zeis in de hand aan de deur.
Cornelis van Noorde, in of voor 1767, Rijksmuseum Amsterdam, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.collect.163657>.

- 1 Le Francq van Berkhey 1772-1776, deel 3, p. 1834.
- 2 De jaarlijkse mortaliteit in steden in Vlaanderen in de Late Middeleeuwen was ca. 40‰ (Stabel 1997, 117; Van Bavel 2010, 284). Tijdens de 19de eeuw is in België de ‘demografische transitie’, waaronder verstaan wordt: “de overgang van een toestand met hoge sterfte- en geboortecijfers naar een toestand met lage sterfte- en geboortecijfers” (Devos 2006,12) duidelijk zichtbaar (Devos 2006, 13, fig. 1.1). Tegenwoordig is de jaarlijkse mortaliteit in Nederland ca. 8 ‰ (www.cbs.statline/sterfte). Voor internationale vergelijkingen: www.indexmundi.com.
- 3 Van Leeuwen 2016, 91, tabel 3.2. Mortaliteit was in de periode 1700 tot 1814, circa, 34 ‰.
- 4 Van Leeuwen & Oeppen 1993, 70, tabel 2. Onderzocht zijn de jaren van 1681 tot 1920.

werden in de regel nog niet buiten de stad begraven, maar meestal in en om rondom de kerk.

Al decennia is doodsbeleving, rouwen en gedenken terrein van historisch onderzoek. Archeologisch onderzoek naar funeraire gebruiken en bestudering van begraven individuen uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd is van jonger datum. De afgelopen twee decennia is veel vooruitgang geboekt in het archeologisch onderzoeken van historische begraafplaatsen. Echter, het merendeel van de begraafplaatsen die voor het jaar 2000 zijn opgegraven zijn slechts summier gepubliceerd. Een comparatief perspectief in publicaties ontbrak nagenoeg nog geheel. Bovendien waren de resultaten (internationaal) nauwelijks toegankelijk. De Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Convent van Gemeentelijke Archeologen organiseerden daarom een congres op 12 en 13 december 2013 bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met als titel ‘The urban graveyard: the Low Countries in a European perspective’.

We zijn bijzonder verheugd dat het merendeel van de sprekers van destijds de uitdaging is aangegaan hun presentatie uit te werken tot een artikel. Tevens hebben we nog enkele andere onderzoekers bereid gevonden hun resultaten met ons te delen. Zes bijdragen zijn opgenomen in de Nederlandstalige bundel (dit deel), elf bijdragen in de Engelstalige bundel (deel 2).

In de verschillende hoofdstukken staan vier hoofdthema's centraal: de begraafplaatsen in stedelijke context, beheer en organisatie van de begraafplaats, sociale, culturele en religieuze verschillen in het grafritueel en fysisch-antropologisch onderzoek van de begraven individuen.

Hoewel we geenszins de illusie hebben dat de bundels ‘volledig’ zijn, is er dankzij de bijdragen vanuit vele Nederlandse en Vlaamse steden voor het eerst een overzicht ontstaan van reeds uitgevoerd onderzoek. We hopen met deze bundels stenen aan te dragen waarmee verder gebouwd kan worden aan het op grotere schaal uitvoeren van analytisch onderzoek vanuit een comparatief perspectief in het brede gebied van het funerair erfgoed.

Namens de redactie,

Roos van Oosten & Rachel Schats
voorjaar 2017

Literatuur

- Bavel, B. van, 2010: *Manors and Markets. Economy and society in the Low Countries 500-1600*, Oxford.
- Devos, I., 2006: *Allemaal beestjes. Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*, Gent.
- Franq van Berkhey, J. le, 1772-1776: *Natuurlyke historie van Holland. Deel 3*, Amsterdam.
- Leeuwen, Marco H.D. van, 2016: *Mutual insurance 1550-2015. From Guild Welfare and Friendly Societies to Contemporary Micro-Insurers*, London.
- Leeuwen, Marco H.D. van & J.E. Oeppen, 1993: Reconstructing the Demographic Regime of Amsterdam 1681-1920, *Economic and Social History in the Netherlands*, 61-104.
- Stabel, P., 1997: *Dwarfs among Giants. The Flemish urban network in the Late Middle Ages*, Leuven/Apeldoorn.

Introductie

Roos van Oosten & Nico Arts

Archeologie kent een lange traditie van prehistorisch, Romeins en Merovingisch graf(heuvel)onderzoek. Het is onderkend dat het grafritueel bij uitstek informatie biedt over sociale, culturele en religieuze processen in het verleden.¹ Zo was in de Merovingische tijd een aanzienlijk deel van de graven bijzonder rijk aan grafgiftten. De doden gingen gekleed het graf in: vrouwen werden met bijbehorende sieraden ter aarde besteld, mannen kregen messen, gereedschap en drinkgerei mee.² Min of meer tegelijkertijd met, maar niet noodzakelijk als een direct gevolg van christianisering, verdwijnen de grafgiftten vanaf de late 7de eeuw nagenoeg volledig.³ Tot voor kort werd aangenomen dat christelijke, middeleeuwse graven uniform en weinig informatief zouden zijn.⁴ Echter, in de afgelopen jaren zijn er juist vele christelijke grafvelden, kerkhoven en begraafplaatsen opgegraven die de potentie hebben een serieuze bijdrage te kunnen leveren aan wetenschappelijk onderzoek. Hierbij wordt een serieel perspectief mogelijk, aangezien een reeks bronnen beschikbaar zijn over een langere periode.⁵ Fysisch-antropologisch onderzoek van begraven individuen heeft zich de afgelopen jaren steeds meer ontwikkeld tot een nagenoeg volwassen wetenschap. Echter, vergelijkend cultureel-historisch en archeologisch onderzoek naar grafrituelen staat in Nederland nog in de kinderschoenen.⁶

Vanuit het historische onderzoeksveld kreeg het thema ‘duizend jaar dood en begraven’ in de afgelopen decennia beduidend meer aandacht dan vanuit archeologisch perspectief. Een belangrijke impuls voor historisch onderzoek naar de dood was de verschijning van lijvige Franse studies van Vovelle, Lebrun en Ariès.⁷ Hoewel het werk van Vovelle en Lebrun de toets der historische kritiek goed door-

1 Parker Pearson 1999, 3, 5; Chapman & Randsborg 1981, 1-2.

2 Härke 2014, 43.

3 Graham-Campbell 2007, 15.

4 Gilchrist 2014, 244.

5 Geïnspireerd op: Den Boer 1976, 171.

6 Geïnspireerd op: Den Boer 1976, 201.

7 Vovelle 1973, Vovelle 1983; Lebrun 1975; Ariès 1974, Ariès 1975, Ariès 1977. Verder ook: Vovelle & Bertrand 1983; Chiffolleau 1980.

Fig. 1: Links de koft van het boek, *L'Homme devant la mort* (1977) en rechts van de Nederlandse vertaling. De vertaling verscheen voor het eerst in 1987 en beleefde in 2003 een tweede druk.

staat,⁸ wint de methodisch zwakkere studie *L'homme devant la mort* (1977) van Philippe Ariès (1914-1984) aan populariteit (Fig. 1). Deze klassieker werd onder meer vertaald in het Engels, *The hour of our death* (1981) en in het Nederlands, *Het uur van onze dood* (eerste druk 1987, Fig. 1).⁹ Ariès raakte 'in de mode' onder historici en het grote publiek met *Het uur van onze dood* en de verschijning van zijn boek *De ontdekking van het kind*.¹⁰ Hij werd een intellectuele hype: zijn boeken lagen in hoge stapels in de boekhandel en hij gold als grote inspirator binnen het vakgebied van de mentaliteitsgeschiedenis.¹¹

Hoewel veel gepubliceerd is over funeraire cultuur is onderzoek hiernaar aanzienlijk fragmentarisch gebleven. Recentelijk is dit ook verwoord in de bundel *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*. Onderzoeken waarin een langere tijdsspanne gehanteerd wordt, bijvoorbeeld de periode tussen middeleeuwen en vroegmoderne tijd, zijn zeldzaam en leveren geen samenhangend beeld op.¹² Bij sommige publicaties ontbreken

8 Den Boer 1976, 166 merkt dit op, overigens naar aanleiding van eerdere studies van Ariès; andere kritieken: Vries 1991, 206-209; Vinovskis (1982, 129) vindt dat Ariès 'meanders from topic to topic'; Lips (1987, 43) noemt de concepten van Ariès 'literair fraai, maar minder adequaat' en Porter (1999, 85) 'impressionistic and idiosyncratic'.

9 Ariès 1981; Ariès 2003. Voor een bespreking van werken van Ariès, Lebrun en Vovelle: Den Boer 1976; Den Boer 1996. Voor een bespreking van Ariès 1977 en Vovelle 1983: Lips 1987; Kselman 1987; Hutton 2004, 113-128.

10 Dekker & Groenendijk 2011, 202; Ariès 1987.

11 Van der Zeijden 2001, 26.

12 Bitter, Bonenkampová & Goudriaan 2013, 13. Voor een uitgebreid historiografisch, zij het wat ouder overzicht: Den Boer 1976.

tijdsdimensies en is het regionaal kader van de studie nauwelijks aangegeven.¹³ Bovendien behandelt historische literatuur slechts zijdelings archeologisch waarneembare aspecten.

In deze Urban-graveyard-bundels worden de pragmatische en 'differentiële grenzen'¹⁴ tussen de late middeleeuwen en de nieuwe tijd overschreden. Om deze reden is het van belang in deze inleiding aandacht te besteden aan Ariès die bij uitstek een visie over een langere termijn hanteert. Daarnaast wordt de geschiedenis van het archeologisch onderzoek naar begraafplaatsen nader besproken.

Historisch onderzoek naar stedelijke begraafplaatsen

In *Het uur van onze dood* betoogt Ariès dat onze Noordwest-Europese opvattingen ten aanzien van de dood verschillende evolutionaire stadia hebben doorlopen. De meest opvallende verschuiving is die van het stadium wat Ariès noemt van een draagbare, *gedomesticeerde dood* naar uiteindelijk een *wilde dood*. Onder het stadium van een gedomesticeerde dood wordt een kalme dood verstaan met de bereidheid en acceptatie om te sterven. Deze acceptatie van de dood kwam tevens tot uiting in zichtbare rouw, waarbij de dood meer geïntegreerd was in het dagelijkse leven dan nu. De dood werd ervaren als een gedeelde, communale en sociale gebeurtenis.¹⁵ Ariès zet als mentaliteitshistoricus zijn betoog kracht bij door voorbeelden te citeren uit de wereldliteratuur. Daaruit blijkt hoe de hoofdfiguren, zoals de ridders in het Roelantslied de kunst beheersen van de waardige en natuurlijke manier van sterven. Tevens wijzen volgens Ariès de prominent gelegen begraafplaatsen in de middeleeuwse binnensteden op het bestaan van een gedomesticeerde dood. In de Romeinse tijd daarentegen bevonden begraafplaatsen zich langs wegen buiten de stadscentra.¹⁶ De middeleeuwse begraafplaatsen echter lagen letterlijk 'midden in de stedelijke samenleving' en functioneerden als een doorgaande weg. Zo werden op middeleeuwse begraafplaatsen bijeenkomsten gehouden zoals markten.¹⁷

Puttend uit het literaire werk van de Russische 19de-eeuwse schrijver Tolstoi en de Franse roman *Madame de Bovary* (1856), stelt Ariès dat vanaf de 19de eeuw de dood in iets smerigs, moeizaams en onfatsoenlijks veranderde.¹⁸ De dood was niet dragelijk meer, het was een 'wilde dood' geworden.¹⁹ De dood werd niet meer opgevat als iets natuurlijks, maar als een mislukking, een *business loss*.²⁰ Dat de dood en rouwen bijgevolg als een taboe werden beschouwd, werd al twintig jaar voor de verschijning van *In het uur van onze dood* gesignaleerd in een artikel met

13 Den Boer 1976, 162 en 166. Den Boer noemt publicaties zonder tijdsdimensie: para-wetenschappelijk.

14 Van Bavel & Lucassen 2002.

15 Ariès 2003, 37.

16 Ariès 2003, 65-81.

17 Harding 2002 (over Londen) 52-53 (over Parijs) 105; Alexandre-Bidon 2010, 245-247; Melssen 2013, 31. Vee laten weiden op de begraafplaats was niet toegestaan – 'wildroosters' werden aangelegd om dit tegen te gaan (Hirsch 1921, 103). Er mocht geen afval gestort worden en het gevoeg doen was verboden (Portegies 1999, 17).

18 Den Boer (1976, 166) merkt dit op, overigens naar aanleiding van eerdere studies van Ariès; andere kritieken: Vinovskis 1982, 129, vindt dat Ariès 'meanders from topic to topic'; Lips (1987, 43) noemt de concepten van Ariès 'literair fraai, maar minder adequaat'.

19 Ariès 2003, 586-595.

20 Morisson s.a. in Ariès (1977) 2003, 613.

de sensationele titel: ‘Death as pornography’.²¹ Toen dit in 1955 verscheen was de dood (al) een taboe: over de dood zou met kinderen uitsluitend in eufemismen gesproken worden.²²

Wat sterk bijgedragen zou hebben aan de veranderende opvatting is dat begraven niet langer meer bij kerkhoven in de stad plaatsvond, maar voortaan op begraafplaatsen buiten de stadsmuren (*extra muros*).²³ In de Nederlanden werd in 1804 de eerste wet uitgevaardigd om begraven buiten de stad mogelijk te maken. Deze wet werd enkele jaren later (tijdelijk) opgeheven, maar vanaf 1829 dienden alle plaatsen met meer dan 1.000 inwoners te beschikken over een begraafplaats die ten minste 35 meter buiten de stad was gesitueerd.²⁴ Begraven in de kerk werd om hygiënische redenen niet langer toegestaan. Sommige steden kregen uitstel, zoals Amsterdam, die zich tot de invoering van de begrafeniswet van 1869 verweerde met het argument dat de grond buiten de stadsmuren te drassig was om begraafplaatsen in te richten.²⁵

In Parijs – over deze casus handelt Ariès uitgebreid – werd de strijd met de overvolle begraafplaatsen en de daarbij behorende lijkenlucht in de tweede helft van de 18de eeuw op grote schaal aangepakt. Bekend is het ruimen van de grootste begraafplaats, Cimetière des Innocents (De begraafplaats van de onschuldige kinderen), in de winters van 1785 en 1786.²⁶ Ariès voert als bewijs aan voor de veranderende mentaliteit dat stadsbewoners pas sinds de 18de eeuw gevoelig werden voor de penetrante stank boven het kerkhof. Anders dan in de middeleeuwen werden de haarden van verderf in het stadscentrum niet langer getolereerd.²⁷

De interpretatie van Ariès heeft in de cultuurgeschiedenis school gemaakt.²⁸ Ook is deze opvatting terug te vinden in de historische roman *Puur*, deze handelt over de ontruiming van het hierboven genoemde kerkhof. Het volgende citaat uit dit boek illustreert hoe de omslag in mentaliteit, wordt voorgesteld als een ‘spontaan’ en ‘plotseling’ proces. De hoofdfiguur (Jean-Baptiste Barette) kreeg de taak gekregen om de ontruiming van de begraafplaats te coördineren. In levendige bewoording legt de minister aan hem uit hoe in vroeger tijd de begraafplaats functioneerde.

“Die begraafplaats [Les Innocents] heeft langer dan wie zich ook kan heugen de lijken van Parijs opgeslorpt. [Vroeger] was de situatie vrij aanvaardbaar. Een lap grond met weinig of niets eromheen. Maar de stad groeide. De stad omsloot dat stukje grond. Er werd een kerk opgebouwd. En muren rondom het kerkhof. En rond die muren: huizen, winkels, tavernes. (..) Ik heb me laten vertellen dat er tijdens één uitbraak van de pest in minder dan een maand tijd vijftigduizend lijken op Les Innocents werden begraven. En zo ging het door, lijk op lijk, de

21 Gorer 1955 in Ariès (1977) 2003, 601. Bijvoorbeeld ook aangehaald in: Cappers 2012, 12.

22 Den Boer 1977, 163. Zie ook Joosten 1990, 115-116.

23 Over deze ontwikkeling, zie bijvoorbeeld ook: Kselman 2014, 165-221; Etlin 1987, 3-39.

24 Cappers 1987, 102-103; Van Raak 1995, 28.

25 Aerts 2006, 233-234.

26 Ariès 2003, 519.

27 Ariès 2003, 503; in navolging van Ariès: Spierenburg 1998, 200-201.

28 Corbin 1986.

*begrafeniskoetsen stonden in de Rue Saint-Denis in de rij. Zelfs 's nachts werd er begraven., bij fakkellicht. Het ene lijk boven op het andere. Een aantal dat elke raming tart. Hele legioenen werden samengepakt in een stuk grond niet groter dan een aardappelveld.”*²⁹

Wanneer de lezer van de roman al wat onpasselijk is geworden van de details, komt het meest verbazingwekkende. De lijkenlucht zou voor 1785 niet als hinderlijk zijn ervaren: *“Toch leek niemand daar moeite mee te hebben. En toen, zo ongeveer een generatie geleden, kwamen de eerste klachten. Enkele mensen die bij de begraafplaats woonden begonnen die nabijheid onplezierig te vinden.”*³⁰ Dit laatste blijkt een understatement te zijn want: *“Voedsel bedierf snel. Kaarsen doofden, alsof ze werden uitgeknepen door onzichtbare vingers. Mensen die 's ochtends de trap af liepen vielen flauw.”*³¹

Zowel in de visie van Ariès als Andrew Miller, de auteur van de bovenstaande historische roman, wordt een plotselinge gevoeligheid voor stank als een novum gesuggereerd. Deze lezing gaat eraan voorbij dat eerder dan de 18de eeuw bij ‘overbevolkte’ kerkhoven ook al stankoverlast werd ervaren,³² bijvoorbeeld wanneer tijdens (pest)epidemieën *‘de kerk bezaaid lag met onbegraven lijken’*.³³ In steden als Amsterdam, Gouda en Breda werd om die reden het begraven in de kerk voorlopig verboden.³⁴ In Leiden was het stadsbestuur zelfs al in 1635 zo vooruitstrevend om twee begraafplaatsen op de bolwerken in gebruik te nemen en tegelijkertijd twee kerkhoven (Pieterskerkhof en Hooglandse kerkhof) op te heffen.³⁵ Bij enkele Londense parochiekerken werd na een pestepidemie de grond van kerkhoven opgehoogd om stank te voorkomen.³⁶ Bovendien moet bedacht worden dat een toenevende verdichting van de steden een tweeledig effect heeft: meer inwoners komen dichter in de buurt van de begraafplaatsen te wonen en een groter inwoneraantal betekent ook een toename in overledenen. Kerkhoven werden dus intensiever gebruikt en vaker geruimd om gestorvenen ter aarde te kunnen bestellen.

Het ‘overbevolkt’ raken van kerkhoven is archeologisch goed zichtbaar.³⁷ Zo lagen de graven in het 13de-eeuws Hellevoetsluis slechts in één niveau,³⁸ allengs kwamen elders in het land meerdere begravingen in één grafperceel voor. Opmerkelijk is de hoge graf dichtheid (2,14 graven per m²) op het Sint Joriskerkhof in Amersfoort dat vanaf de 14de/15de eeuw tot 1602 in gebruik was. De graven lagen tot wel zes lagen op elkaar.³⁹ Amersfoort was maar een kleine, niet-dichtbevolkte stad. Zelfs

29 Miller 2012, 17.

30 Miller 2012, 18.

31 Miller 2012, 18.

32 Van den Hoven van Genderen (2013, 174) noemt Neurenberg, Augsburg en Straatsburg.

33 Noordegraaf & Valk 1996, 203.

34 Noordegraaf & Valk 1996, 203; Breda: Hendriks, de Kievith en Peters (red.), 2013, 203 (zie ook bijdrage De Jonge dit deel).

35 Van Oerle 1975, 412; Den Boer 1976, 177; Noordegraaf & Valk, 1996, 205. Vermoedelijk werd het kerkhof ontruimd, maar dat wordt uit de literatuur niet duidelijk. Tevens werd later bepaald dat de graven in de kerk voortaan in kelders moesten komen (De Baar 1994).

36 Harding 2002, 67.

37 Van den Hoven van Genderen 2013, 174.

38 Bijdrage Carmiggelt, dit deel.

39 Bijdrage D’Hollosy & De Boer, dit deel, p. 138.

bij archeologisch onderzoek naar veelvoudige begravingen van de kleine nederzetting Middenbeemster werden vooral de jongste 19de-eeuwse skeletten gevonden en nauwelijks de oudere, 17de-eeuwse begravingen opgegraven.⁴⁰ Dit duidt erop dat graven werden geruimd om ruimte op het kerkhof te beschikken. Met welke frequentie dit gebeurde laat zich zelden (archeologisch) vaststellen. De opgraving in de Broerenkerk in Zwolle is een uitzondering (Fig. 2). Daar kon door consequente toepassing van archeologische en historische bronnen aangetoond worden dat een meervoudig graf over het algemeen in één decennium (1819-1828) vol raakte. In één geval kon aangetoond worden dat het graf met drie niveaus na acht jaar volledig geruimd werd om plaats te maken voor drie nieuw overleden individuen.⁴¹ Ruimtegebrek op begraafplaatsen was een reëel gegeven, ook in vroeger tijden.

Archeologisch onderzoek van stedelijke begraafplaatsen

Ten tijde van de verschijning van *L'homme devant la mort* in 1977, was onder archeologen uit Nederland, België en andere Europese landen nog weinig aandacht besteed aan vol- en laatmiddeleeuwse grafcultuur.⁴² Exemplarisch voor de gebrekkege archeologische interesse in funeraire cultuur zijn de opgravingen in de dorpskerk van Bergeijk in 1974 door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.⁴³ Hoewel de contouren van de kerk en haar voorgangers werden opgegraven, was hier weinig aandacht voor andere archeologische vondsten. Een ander voorbeeld is het archeologisch onderzoek naar de dorpskerk van Elst. Dit onderzoek was voornamelijk bouwhistorisch van aard, maar de begravingen die ongetwijfeld aangetroffen werden, kwamen niet in het onderzoek voor.⁴⁴ Het was in Nederland lang ongebruikelijk om tijdens opgravingen van kerken ook de begravingen in het onderzoek te betrekken,⁴⁵ maar ook in andere Europese landen: in Duitsland bestond dezelfde praktijk.⁴⁶ In Baden (Zwitserland) daarentegen werden reeds in 1967-1968 archeologische bevindingen meegenomen in onderzoek naar begravingen.⁴⁷

Het achterwege laten van het tijdrovende archeologisch onderzoek van begravingen tijdens opgravingen van kerken zal ook een pragmatische reden hebben gehad. De mogelijkheden voor het archeologisch onderzoek van gedurende de Tweede Wereldoorlog beschadigde of verwoeste kerken was tijdens de wederopbouwperiode immers onvoorstelbaar groot. In Engeland leidde dit zelfs tot het ontstaan van de archeologie van kerken als een eigen specialiteit.⁴⁸ Opvallend ge-

40 Bijdrage Van Spelde & Hoogland, deel 2.

41 Aten 1992, 25.

42 Voor de signalering van dit probleem, Nederland: Bitter, Bonenkampová & Goudriaan 2013, 10-11; Arts 2013, 23. België: Mignot 2010, Europa: Graham-Campbell 2007, 15.

43 Halbertsma 1975.

44 Bogaers 1955, 195-229.

45 Glazema (1948, 233 e.v.) geeft wel een uitweiding over (voor)christelijke grafrituelen op Friese kerkhoven, die onder meer gebaseerd is op archeologische gegevens, maar gaat nergens specifiek in op de begravingen zelf.

46 Binding 1971; Haiduck 1992.

47 Sennhauser 2008.

48 Rodwell 2012, 27-31; Gilchrist 2014.

noeg was het daar juist een niet door de oorlog verwoeste kerk, maar een in het verlaten middeleeuws dorp Wharram Percy gelegen kerkterrein uit de jaren circa 950-1850, dat langdurig (1962-1974 en 1977-1980) en zonder tijdsdruk kon worden onderzocht. Dit leidde uiteindelijk tot een welhaast klassieke publicatie waarin alle aspecten van het archeologisch onderzoek gedetailleerd worden behandeld, inclusief de fysisch-anthropologische resultaten van 687 aangetroffen begravingen.⁴⁹ Met deze gepubliceerde opgraving, maar ook andere,⁵⁰ is Engeland uitgegroeid tot hét toonaangevende land voor de archeologie van kerkterreinen. Kenmerkend voor Engels archeologisch onderzoek naar kerkterreinen is de aandacht voor fysisch-anthropologische aspecten en de grootschaligheid van de opgravingen. Regelmatig worden zeer grote aantallen individuen opgegraven, onderzocht en beschreven.⁵¹

De groeiende archeologische belangstelling in (na)middeleeuwse grafcultuur hangt samen met de opkomst van de *New Archaeology* in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw. Onder invloed van de – voor deze periode typerende – antropologisch georiënteerde stroming, ontstond binnen de archeologie meer interesse in de funeraire cultuur. Deze ontwikkeling leidde tot frequentere toepassing van fysisch-anthropologische kennis in archeologisch onderzoek, kennis die ook voortkwam uit andere wetenschappelijke disciplines.⁵²

In Amersfoort werd door de AWN reeds in 1977 middeleeuws begraven individuen van het Observantenklooster archeologisch onderzocht.⁵³ Een grootschalig pioniersonderzoek is een studie naar ruim 200 begraven individuen in de Leidse Pieterskerk uitgevoerd in de winter van 1979-1980.⁵⁴ Tijdens de aanleg van een centraal verwarmingssysteem in de kerk werd de gelegenheid benut om op zoek te gaan naar menselijke overblijfselen van de prominente 17de-eeuwse wetenschapper Hermanus Boerhaave (1668-1738), de schilder Jan Steen (1625-1679) en de dichter van het Wilhelmus: Filips van Marnix van St. Aldegonde (1540-1598).⁵⁵ Het bleek niet mogelijk de overblijfselen van hen te vinden omdat de zerken in de jaren 60 van de 19de eeuw gelicht waren en niet meer op de oorspronkelijke plaats lagen. Bij deze verbouwing was er bovendien ‘weinig respectvol met de menselijke overschotten omgegaan: de knekels waren zo in een kuil gebezemd’.⁵⁶ Ondanks deze ruimingsdrift in de 19de eeuw bleken er tijdens de opgraving nog behoorlijk veel primaire begravingen aanwezig te zijn. Dat er binnen de bouwwerkzaamheden ruimte werd gelaten om fysisch-anthropologisch onderzoek uit te voeren, kwam vooral dankzij het vorstverlet waardoor de bouw langdurig stillag.⁵⁷

Over het algemeen worden bij archeologisch onderzoek slechts gedeelten van grafvelden onderzocht. Grafvelden die tevens inclusief de restanten van het kerkgebouw compleet zijn opgegraven zijn uitzonderlijk. Mogelijke verklaring hiervoor

49 Mays, Harding & Heighway 2007.

50 Onder meer Rodwell 2001.

51 Onder andere: Brickley *et al.* 2006; Connell *et al.* 2012; Henderson *et al.* 2013.

52 Sofaer 2006, 16-17.

53 D'Hollosy & De Boer 2014, 127-130 en d'Hollosay & De Boer, dit deel.

54 Maat 1981, 45. Verder ook over deze opgraving: Maat 1982; idem 1994.

55 Oomes & Grooss 1981, 35.

56 Den Hartog & Veerman 2011, 303, 333.

57 Maat 1994, 2.

is de grote omvang van grafvelden en het ontbreken van de gelegenheid om alle graven als één geheel in één keer op te graven. De weinige uitzonderingen hierop betreffen telkens het platteland, waaronder het reeds genoemde middeleeuwse Wharram Percy. Opmerkelijk is ook het zeer kleine grafveld van Þórarinsstadir in IJsland. Hier werden in 1998-1999 naast de paalkuilen van twee verschillende bouwfasen van een houten kerkgebouwtje in totaal 58 grafkuilen opgegraven, daterend uit de 9de tot in de 13de eeuw.⁵⁸

Publicatie van de archeologische opgravingen die voor 2000 plaatsvonden bleef veelal uit. Een uitzondering hierop is de opgraving in de Broerenkerk in Zwolle die in 1987-1988 plaatsvond. Dit onderzoek werd bekroond met een boek (Fig. 2).⁵⁹ De laatste jaren hebben er beduidend meer systematische archeologische onderzoeken plaatsgevonden. De grootste zijn de opgravingen Eindhoven-St. Catherinakerk met ruim 500 begravingen, Oldenzaal-St. Plechelmus met ruim 2.000 begravingen en de opgraving Mechelen-St. Romboutskerkhof waar ruim 4.000 primaire begravingen werden gedocumenteerd.⁶⁰ De opgraving Eindhoven-St. Catherinakerk

Fig. 2: Kaft van het boek, *De doden vertellen* (l.) en kaft van het boek, *Een knekelveld maakt geschiedenis*.

58 Kristjánsdóttir 2004.

59 Clevis & Constandse-Westermann 1992.

60 Van de Vijver, Kinaer & Depuydt, deel 2.

is in een publieksboek gepresenteerd (Fig. 2); Oldenzaal is onlangs als een ADC-monografie verschenen.⁶¹

Uitgangspunten

In de inleiding van de eerdergenoemde bundel *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*, worden beduidend meer publicaties besproken dan zojuist vermeld. Naast de werken van Ariès, noemen de auteurs Bitter, Bonenkampová & Goudriaan bundels zoals *Death in towns: urban responses to the dying and the dead, 100-1600*; *Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-Historisches Forum* en *Care for the here and thereafter*. Deze werken komen veelal voort uit congressen waarbij antropologen, historici en kunsthistorici hebben samengewerkt.⁶² Terecht concluderen de drie auteurs dat ‘als het om integratie van historische en archeologische onderzoeksresultaten gaat er nog veel vooruitgang geboekt kan worden.’⁶³

Deze zo gewenste interdisciplinaire benadering wordt ook met deze twee delen van de *Urban Graveyard proceedings* nog niet gerealiseerd. Duidelijk is dat ruim veertig jaar synthetiserend onderzoek vanuit historische bronnen naar de geschiedenis van ‘de stad en de dood’ een onmetelijke voorsprong heeft op het funerair archeologisch onderzoek. Archeologische publicaties zijn veelal waardevolle basis-rapportages, maar het zijn geen synthetiserende analyses die meer dan één grafveld bestrijken. Succesvolle interdisciplinariteit -opgevat als ‘integratie van disciplinaire gezichtspunten die nieuwe kennis oplevert’⁶⁴ – vereist minimaal dat de betrokken disciplines een goed overzicht hebben van de eigen gegevens. Aan deze basis moet binnen de archeologie nog gewerkt worden.

De uitgangspunten van deze bundels zijn dan ook meer bescheiden. In de eerste plaats is ernaar gestreefd om archeologische gegevens voorop te stellen. Die overtuiging is geïnspireerd op het invloedrijk essay ‘Archaeology: the loss of innocence’ door David Clarke (1937-1976), verschenen in het tijdschrift *Antiquity*.⁶⁵ Hij bepleit een “archaeology is archaeology, is archaeology”-benadering.⁶⁶ Dit in tegenstelling tot een op sociale wetenschappen geënte “archaeology is anthropology or it is nothing”-visie. Clarke’s essay was destijds een directe reactie op het conservatieve standpunt waarbij archeologie als een dienaar van de geschiedenis werd voorgesteld.⁶⁷ De wens om archeologie niet als een bewijsstuk van geschiedenis te zien, maar in de eerste als een discipline met een eigen verhaal is ook onlangs nogmaals naar voren gebracht in een ‘Oogst van Malta’-rapportage. De onder archeologen gevleugelde uitdrukking ‘archaeology is archaeology, is archaeology’ wordt daar opnieuw gedefinieerd. Het is niet het streven historische data terzijde te schuiven, maar voor archeologen moet het startpunt bij archeologisch bevindingen

61 Eindhoven: Arts & Nollen 2006; Arts (red.) 2013; Oldenzaal: Williams (red.) 2016 en Williams, deel 2.

62 Bitter, Bonenkampová & Goudriaan 2013, 7-8 en 15.

63 Bitter, Bonenkampová & Goudriaan 2013, 15. Voor een soortgelijke opmerking, p. 10.

64 Evers, Jensen & Paul 2015, 10.

65 Clarke 1973.

66 Clarke 1968, 13. Clarke 1979, 181-182. De oneliner komt voor uit het idee dat “Archaeological data is not historical data and consequently archaeology is not history” (Clarke 1968, 12).

67 Malone & Stoddart 1998, 676.

liggen, zo stelt Cleijne in dit rapport. Haar variant op de leus van Clarke luidt dan ook: ‘archaeology, first archaeology’.⁶⁸

Naast het streven om eerst de archeologische gegevens te interpreteren alvorens deze af te zetten tegen historische data, is er tevens naar gestreefd om ‘demografische gegevens’ voor zover mogelijk uniform en overzichtelijk weer te geven (bijvoorbeeld gegevens betreffende verhoudingen man-vrouw, skeletleeftijd van overlijden, geografische positie van het graf en houding van het lichaam in het graf). Daarbij is verder telkens aangedrongen om niet alleen percentages, maar ook numerieke aantallen weer te geven.

De *Urban Graveyard proceedings* kunnen slechts beschouwd worden als bescheiden bijdragen aan archeologisch funerair onderzoek. In de hoofdstukken is gepoogd om data die eerder als ‘grijze en zwarte literatuur’ circuleerden, te transformeren tot ‘witte literatuur’.⁶⁹ Beide bundels zijn bovendien ook open-access beschikbaar en het Engelstalige deel 2 is tevens toegankelijk voor internationaal publiek. Ondanks dat een groot deel van het zogenaamde ‘skeletarchief’ in Nederland en Vlaanderen in deze bundels *niet* opgenomen is,⁷⁰ tonen de kleine twintig hoofdstukken duidelijk dat het archeologisch ‘skeletarchief’ van de Lage Landen groot en rijk is. De bundels tonen ook dat er behoefte is aan meer onderzoek naar regionale verschillen en het inzichtelijk maken van langetermijnontwikkelingen binnen de funeraire archeologie. Met deze bundels werpen wij de handschoen toe en wij hopen dat de uitdaging aangenomen wordt en de bundels een aanzet vormen voor grondige bestudering van ons funerair erfgoed.

68 Cleijne 2017, 372. In de Oogst van Malta-rapportage zijn sterk vergelijkende uitgangspunten geformuleerd.

69 Witte literatuur wordt door een uitgever uitgegeven en niet door bijvoorbeeld een bedrijf of een gemeente. “Met grijze literatuur worden publicaties aangeduid die niet beschikbaar zijn via de normale kanalen van boekverkoop” (Wessels 1997, 28). In de archeologie zijn dit archeologische rapportages. Zwarte literatuur kunnen interne rapportages zijn. Bij archeologische gemeentelijke archeologische diensten komt dit regelmatig voor.

70 Voorbeelden van niet in de bundels besproken grafveldonderzoek: het 13de-eeuwse Vronerkerkhof in Noord-Holland (Alders & Van der Linde 2012), de middeleeuwse kloosterbegraafplaats in het buitengebied in Hoorn (Schricks 2015) en de verschillende (post-)middeleeuwse (deels) opgegraven kerken in Vlissingen (Claeys 2010; Nooijen 2010; Maessen 2010).

Literatuur

- Aerts, R., 2006: 'De maatschappelijke orde. Aanvaarding, verschil en onderlinge afhankelijkheid', in: R. Aerts & P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. deel 3, Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900*, 217-293.
- Alders, G.P. & C. van der Linde, 2012: *Het Vroner kerkhof te Sint-Pancras, gemeente Langedijk. Archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse begraafplaats aan de Bovenweg*, Cultuurcompagnie Noord-Holland, Alkmaar.
- Alexandre-Bidon, D., 2010: 'Het kerkhof, verblijfplaats van de doden... en de levenden (veertiende-vijftiende eeuw)', in: S. Balace & A. De Poorter (red.), *Tussen hemel en hel. Sterven in de Late Middeleeuwen*, Brussel, 244-251.
- Ariès, Philippe, 1974: *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present*, Translation of: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*, London.
- Ariès, Philippe, 1975: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident, du Moyen Age à nos jours*, Parijs.
- Ariès, Philippe, 1977: *L'Homme devant la mort*, Parijs.
- Ariès, Philippe, 1981: *The hour of our death*, vertaald uit het Frans door H. Weaver, *L'homme devant la mort*, New York.
- Ariès, Philippe, 1987: *De ontdekking van het kind: sociale geschiedenis van school en gezin*, vertaald uit het Frans door L. Knippenberg, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Amsterdam.
- Ariès, Philippe, 2003² (1987), *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*, vertaald uit het Frans door R. de Roo-Raymakers, *L'homme devant la mort*, 1977, Amsterdam/Antwerpen.
- Arts, N., 2013: 'Begraven op de Brabantse zandgronden. De archeologie van veranderende grafrituelen, circa 1000-1900', in: P. Bitter, V. Bonenkampová & K. Goudriaan (red.), *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*, 23-35.
- Arts, N. (red.), 2013: *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven*, Utrecht/Eindhoven.
- Arts, N. & J. Nollen, 2006: *Een bed van botten. Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven in beeld=The archaeological investigation of the medieval church St. Catherina in Eindhoven- a story in pictures*, 's-Hertogenbosch.
- Aten, N., 1992: 'De opgraving in de Broerenkerk', in: H. Clevis, T. Constandse-Westermann (red.), *De doden vertellen. Opgraving in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Kampen, 13-29.
- Baar, P.J.M. de, 1994: Klops, kosters, grafmakers en ander personeel: beroepen, uitgeoefend in de Pieterskerk in de 17de en 18de eeuw, Pieterskerklezing nr. 10 (ongepubliceerd manuscript, Erfgoed Leiden en Omstreken).
- Bavel, B. van & L. Lucassen, 2002: 'Een differentiële grens. Over de integratie van de Middeleeuwen in de economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, 129-146.
- Binding, G., 1971: *Bericht über Ausgrabungen in Niederrheinischen Kirchen II*. In *Beiträge zur Archäologie des Mittelalters II (Rheinische Ausgrabungen Band 9)* Düsseldorf, 1-87.

- Bitter, P., V. Bonenkampová & K. Goudriaan, 2013: 'Inleiding', in: P. Bitter, V. Bonenkampová & K. Goudriaan (red.), *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum, 7-19.
- Boer, P. den, 1976: 'Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood van de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89, 1976-2, 161-201.
- Boer, P. den, 1996: 'Klassiekers: Michel Vovelle en Philippe Ariès,' *Groniek*, 1987, 107-109.
- Bogaers, J.E., 1955: *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage (Nederlandse Oudheden I).
- Brickley, M., S. Buteux, J. Adams & R. Cherrington, 2006: *St. Martin's Uncovered. Investigations in the churchyard of St. Martin's-in-the-Bull Ring, Birmingham, 2001*, Oxford.
- Cappers, W., 1987: 'Op zoek naar zekerheid omtrent de dood. Totstandkoming en uitvoering van de Begrafeniswet van 1869 in Nederland', *Groniek*, 98-109.
- Cappers, W.Th.M., 2012: *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*, Amsterdam (Proefschrift Vrije Universiteit).
- Chapman, R. & K. Randsborg, 1981: 'Approaches to the archaeology of death', in: R. Chapman, I. Kinnes & K. Randsborg (eds.), *The archaeology of death*, Cambridge, 1-24.
- Chiffolleau, J., 1980: *La comptabilité de l'au-delà: les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 – vers 1480)*, Rome.
- Claeys, J., 2010: 'Een eeuwige rustplaats aan de Dokkershaven: kerken en begraafplaatsen', in: J. Claeys, N.L. Jaspers & S. Ostkamp (red.), *Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven in Vlissingen* (ADC-monografie 9), 367-396.
- Clarke, David L., 1968: *Analytical Archaeology*, Londen.
- Clarke, David L., 1973: 'Archaeology: the loss of innocence', *Antiquity*, 47, 6-18.
- Clarke, David L., 1979: *Analytical Archaeologists. Collected papers of David L. Clarke, edited by his colleagues*, Londen.
- Cleijne, I.J., 2017: *Evaluatie en aanbevelingen. Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Van hout(skelet)bouw naar baksteenbouw in tien steden*, in: I.J. Cleijne, A.M.J.H. Huijbers, A.D. Brand en R.J.W.M. Gruben (red.) (NAR 59) Amersfoort: RCE, 367-375.
- Clevis, H. & T. Constandse-Westermann (red.), [1992]: *De doden vertellen. Opgraving in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Kampen.
- Cock, L. de, 2006: *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa*, Leuven.
- Connell, B., A. Gray Jones, R. Redfern & D. Walker, 2012: *A bioarchaeological study of medieval burials of the site of St. Mary Spital. Excavations at Spitalfields Market, London E1, 1991-2007* (MOLA Monograph 60). London.
- Corbin, A., 1986: *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*, vertaald uit het Frans door K. van Dorsselaer, H. Hoeks en M. Janssen, *Le miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire social, 18e-19e siècle*, 1982.
- Dekker, J.H. & L.F. Groenendijk, 2011: 'Philippe Ariès' ontdekking van het kind: een terugblik van vijftig jaar', *Pedagogiek*, 31, 2011-3, 199-215.

- Evers, A., L. Jensen, H. Paul, 2015: *Grensverleggend. Kansen en belemmeringen voor interdisciplinair onderzoek*, Amsterdam (Advies De Jonge Akademie).
- Etlin, Richard, A., 1987: *The architecture of death. The transformations of the cemetery in eighteenth-century Paris*, Cambridge.
- Fahrenfort, J.J. & C.C. van de Graft, 1947: *Dodenbezorging en cultuur. II. De dodenbezorging bij de volken van Europa, inzonderheid in Nederland*, Amsterdam.
- Gilchrist, R., 2014: 'Monastic and church archaeology', *Annual Review of Anthropology*, 43, 235-250.
- Gilchrist, R. & B. Sloane, 2005: *Requiem. The medieval monastic cemetery in Britain*. London.
- Glazema, P., 1948: *Gewijde plaatsen in Friesland*, Meppel.
- Graham-Campbell, J., 2007: 'Introduction', in: J. Graham-Campbell & M. Valor, *The archaeology of Medieval Europe. Vol. 1, Eight to twelfth centuries AD*, Aarhus, 13-18.
- Haiduck, H., 1992: *Kirchenarchäologie. Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues im Küstengebiet zwischen Ems- und Wesermündung bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts*. Aurich.
- Halbertsma, H., 1975: 'Bergeijk (Gemeente Bergeijk-Noord-Brabant)', *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1975, 51-53.
- Harding, V., 2002: *The dead and the living in Paris and London, 1500-1670*, Cambridge.
- Härke, H., 2014: 'Grave goods in early medieval burials: messages and meanings', *Mortality*, 19-1, 41-60, DOI: 10.1080/13576275.2013.870544.
- Hartog, E. den & J. Veerman, 2011: 'Inleiding: begraven en gedenken in de Pieterskerk', in: E. den Hartog, J. Veerman, E. Grasman & D.J. de Vries (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Leiden, 303-352.
- Henderson, M., A. Miles, D. Walker, B. Connell & R. Wroe-Brown, 2013: '*He being dead yet speaketh*'. *Excavations at three post-medieval burial grounds in Tower Hamlets, east London, 2004-10* (MOLA Monograph 64), London.
- Hendriks, J., H. de Kievith, E. Peters (red.), 2013: *Tot behoef van de siecken ende armen, Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006*, Breda (Erfgoedrapport 95).
- Hirsch, R.J., 1921: *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*. Amsterdam.
- d'Hollosy, T. & H. de Boer, 2014: 'Anonieme doden uit Amersfoortse bodem', *Jaarboek Flebite*, 122-147.
- Hoven van Genderen, B., 2013: 'In steen gebeiteld. Utrechtse kanunniken en hun grafzerken: de samenhang met administratieve veranderingen', in: P. Bitter, V. Bonenkampová & K. Goudriaan, *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum, 173-191.
- Hutton, P. 2004: *Philippe Ariès and the politics of French cultural history*, Massachusetts.
- Joosten, H., 1990: 'Doodgaan: geen 'doodgewoon' gebeuren', in: A. van der Zeijden (red.), *De cultuurgeschiedenis van de dood. Balans & Perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis*.

- Kok, H.L., 2000: *Funerair lexicon. Encyclopedisch woordenboek over de dood*, Maastricht.
- Kok, H.L., 2005: *De geschiedenis van de laatste eer*, Heeswijk-Dinther.
- Koudounaris, P., 2011: *L'Empire de la mort. Histoire culturelle des ossuaires et des charniers*. Paris.
- Kristjánssdóttir, S., 2004: *The awakening of Christianity in Iceland. Discovery of a Timber Church and Graveyard at Þórarinstadir in Seydisfjörður*, Gothenburg.
- Kselman, Th., 1987: Death in Historical Perspective, *Sociological Forum*, 591-597.
- Kselman, Th., 2014: *Death and afterlife in Modern France*, Princeton.
- Lebrun, F., 1975: *Les hommes et la mort en Anjou aux xviiie et xviiiie siècles. essai de démographie et de psychologie historiques*, Parijs.
- Lips, E.J.G., 1987: 'De middeleeuwse dood: de modellen van Philippe Ariès en Michel Vovelle', *Groniek*, 43-52.
- Maat, G.J.R., 1981: 'Onderzoek naar skeletmateriaal', in: *Graven in de Pieterskerk, een verslag*, 44-51.
- Maat, G.J.R., 1982: 'Boerhaave en zijn tijdgenoten, en de betekenis van hun lichaamslengte (een fysisch-antropologisch onderzoek van begravenen in de Pieterskerk te Leiden)', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 126, nr. 16, 705-712.
- Maat, G.J.R., 1994: *Graven in de Pieterskerk. Een terugblik op de opgravingen van 1979-1980*, Leiden (Pieterskerklezing nr. 12, ongepubliceerd manuscript, Archief Erfgoed Leiden).
- Maessen, K., 2010: 'Fysische antropologie', in: J. Claeys, N.L. Jaspers & S. Ostkamp (red.), *Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven in Vlissingen*, Amersfoort (ADC-monografie 9), 407-443.
- Malone, C. & S. Stoddart, 1998, 'Special section. David Clarke's 'Archaeology: the loss of innocence' (1973) 25 years after', *Antiquity*, 72, 676-677.
- Mays, S., C. Harding & C. Heighway, 2007: *Wharham. A Study of Settlement on the Yorkshire Wolds, XI. The Churchyard*, York (York University Archaeological Publications 13).
- Melssen, J., 2013: 'De geschiedenis van de Catharinakerk: een kort overzicht', in: N. Arts (red.), *Een knekelveld maakt geschiedenis: het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850*, Utrecht.
- Mignot, Ph., 2010: 'Sterven op het platteland tussen 550 en 1750. Archeologie van het parochiale kerkhof van Froidlieu', in: S. Balace & A. De Poorter, *Tussen hemel en hel. Sterven in de Late Middeleeuwen*, Brussel, 173-181.
- Miller, A., 2012: *Puur*, vertaald uit het Engels door Rh. Ghoos & J. P. van der Sterre, Amsterdam.
- Nooijen, C., 2010: 'De metaalvondsten uit de kerkhoven', in: J. Claeys, N.L. Jaspers & S. Ostkamp (red.), *Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven in Vlissingen*, Amersfoort (ADC-monografie 9), 397-405.
- Noordam, D.J., 2000: 'Demografische ontwikkelingen', in: B.M.A. de Vries (red.) 20003 (1987), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000*, 17-48.

- Noordegraaf, L. & G. Valk, 1996² (1988): *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam.
- Oerle, H. A. van, 1975: *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, 2 delen, Leiden.
- Parker Pearson, M., 1999: *The archaeology of death and burial*, Gloucestershire.
- Portegies, M., 1999: *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858*, Utrecht.
- Porter, R., 1999: 'Classics revisited: The hour of Philippe Ariès', *Mortality*, 4-1, 83-90, DOI: 10.1080/713685963.
- Raak, C. van, 1995: *Dodenakkers. Kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland*, Amsterdam.
- Rodwell, W., 2001: *Wells Cathedral. Excavations and Structural Studies, 1978-93*, London.
- Rodwell, W., 2012: *The archaeology of churches*, Stroud.
- Schricks, C., 2015: *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de orde van het heilig kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*, Hilversum.
- Sennhauser, H.R., 2008: *Ausgrabungen in Stadtkirche und Dreikönigskapelle Baden 1967/1968. Kirchen und Siedlungsgeschichte von der Frühzeit bis ins späte Mittelalter*, Zürich.
- Sofaer, J.R., 2006: *The Body as Material Culture. A Theoretical Osteoarchaeology*. Cambridge.
- Spierenburg, P., 1998² (1988): *De verbroken betovering: mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa*, Hilversum.
- Vinovskis, Maris, 1982: 'Review of The Hour of Our Death by Philippe Ariès', *Journal of Social History*, 16-2, 129-131.
- Vovelle, M., 1973: *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle: les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Parijs.
- Vovelle, M., 1983: *La Mort et l'Occident. De 1300 à nos jours*, Parijs.
- Vovelle, M. & R. Bertrand, 1983: *La ville des morts. Essai sur l'imaginaire urbain contemporain d'après les cimetières provençaux*, Parijs.
- Vries, P., 1991: 'De zegetocht van de Annales', in: H. Beliën & G. J. van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind*, Amsterdam, 181-221.
- Wessels, R.H.A., 1997: 'Het belang en toegankelijkheid van grijze literatuur', *Informatie Professional*, 3-1, 28-30.
- Williams, G., 2016: *Memento Mori. Een archeologische opgraving rondom de St. Plechelmuskerk, Oldenzaal*, Amersfoort (ADC-Monografie 21).
- Zeijden, A. van der, 2001: 'Een reactionair met sprankelende ideeën. Mentaliteitshistoricus Ariès verdient een revival', *Historisch Nieuwsblad*, 2001-3, 26-29.

Monniken, lekenbroeders en loonarbeiders

Een 13de-eeuwse begraafplaats in Hellevoetsluis

Arnold Carmiggelt

Inleiding

Het is historisch bekend dat de polder Nieuwenhoorn op het Zuid-Hollandse eiland Voorne-Putten in 1368 gevormd werd (Fig. 1). De talrijke door het Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR), de gemeentelijke archeologische dienst van Rotterdam, aangetroffen 12de-13de-eeuwse vondsten wijzen er echter op dat ook vóór de bedijking al bewoning plaatsvond (Fig. 2). Het maakte deel uit van een gebied dat in de 13de eeuw met de naam *Oosthoek* wordt aangeduid. Overigens niet alleen Nieuwenhoorn, maar het grondgebied van verscheidene andere (huidige) polders op het zuidoostelijk deel van Voorne behoorde tot dit wat desolate veengebied. Nederzettingen in dit deel van Voorne worden in de archivalia niet genoemd, op één uitzondering na: de uithof Oosthoek. De uithof wordt voor het eerst in 1220 vermeld en behoorde toe aan de Vlaamse cisterciënzerabdij Ter Doest.¹ De precieze locatie van de uithof is op grond van de historische bronnen niet te situeren.

Twintig jaar geleden voerde het BOOR in de polder Nieuwenhoorn, voorafgaande aan de aanleg van de nieuwbouwwijk Ravense Hoek in Hellevoetsluis, opgravingen uit (Fig. 3).² Verschillende zaken werden aangetroffen: 12de- en 13de-eeuwse plaggenhuizen (Fig. 3 no. 1), een door een gracht omringde bakstenen woontoren uit de tweede helft van de 13de eeuw (Fig. 3, no. 3) en een begraafplaats (Fig. 3, no. 2).³ De ruim 150 geborgen skeletten rondom een veronderstelde houten kerk of kapel toonde een opvallende geslachtsverhouding: er waren bijna twee keer meer mannen dan vrouwen begraven. Is de opgegraven 13de-eeuwse nederzet-

1 Koch 1970, no. 404.

2 De resultaten van het archeologisch, historisch en fysisch-anthropologisch onderzoek is in een uitgebreidere vorm (met bron- en literatuurverwijzingen) gepubliceerd in: Carmiggelt, Goossens & Guiran 1999.

3 Guiran 2000.

ting een normale rurale nederzetting of is deze nederzetting wellicht te associëren met de uithof? En hoe zouden we de verhouding tussen nederzetting en uithof ons dan moeten voorstellen? Om deze vragen te beantwoorden wordt met behulp van de resultaten van het fysisch-antropologisch en historisch onderzoek nagegaan welke groepen individuen op het kerkhof begraven zijn.

Fig. 1: Ligging van de vindplaats binnen Hellevoetsluis.

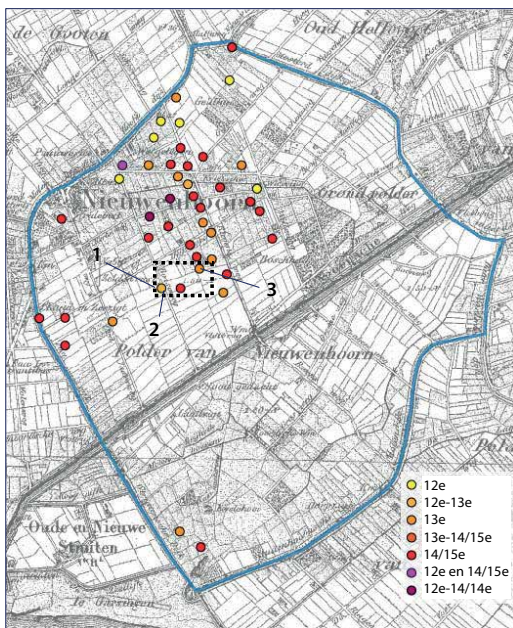

Fig. 2: Laatmiddeleeuwse vindplaatsen (in eeuwen) in de polder Nieuwenhoorn op de militaire topografische kaart uit 1850. Voor de vindplaatsen 1, 2 en 3 binnen het kader, zie Fig. 3.

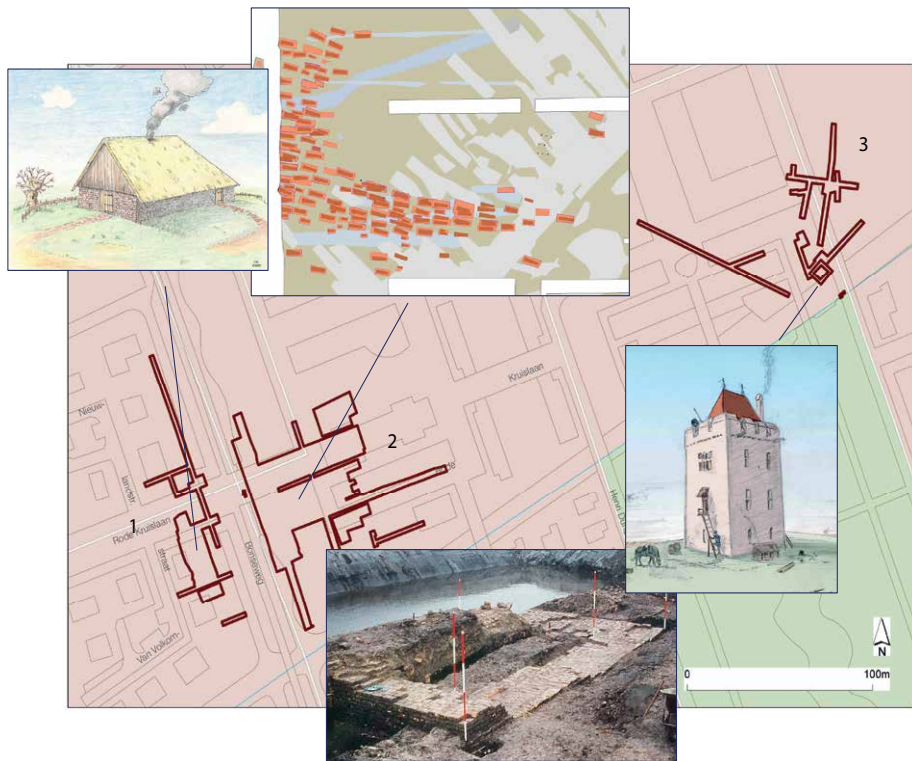

Fig. 3: Opgravingsputten en -sleuven op vindplaats 1 (resten van plaggenhuizen), 2 (begrafplaats) en 3 (woontoren).

Begraafplaats lay-out

De begraafplaats werd grotendeels omgeven door een zeven meter brede sloot waarvan het verloop met wisselende zekerheid nagegaan kon worden (Fig. 4). Binnen deze omheining zijn 151 intentionele begravingen aangetroffen (Fig. 5). 135 graven hadden skeletmateriaal in anatomisch verband (kist- en kuilbegravingen voorzien van een deksel) en er waren 16 intentionele herbegravingen (knekelkuilen en herdeposities). In de knekelkuilen werden de botten van een oudere begraving bij de aanleg van een nieuw graf gedeponneerd. In een aantal gevallen was de knekelkuil gegraven in de grafkuil van de nieuwe bijzetting. De herdeposities bestaan uit botmateriaal van oudere graven, die bij de aanleg van een nieuw graf, zijn opgedolven en zijn bijgezet in de nieuwe grafkuil naast de kist. In één geval is een grafkist met een babyskelet bijgezet in een jonger graf met een kist met een skelet van een 11/12-jarig kind.

Voorts werd er los en verspoeld menselijk skeletmateriaal aangetroffen. Het minimum aantal individuen op basis van al het skeletmateriaal bedraagt 343. Op basis van een analyse van de layout kan aangenomen worden dat ongeveer de helft van de oorspronkelijke aanwezige kistgraven is onderzocht. Het andere deel van de begravingen lag voor een klein deel buiten het opgravingsareaal, maar bleek vooral geheel verstoord te zijn door post-depositionele processen, namelijk erosie ten gevolge van de overstromingen en de verveningen in het begin van de 14de eeuw.

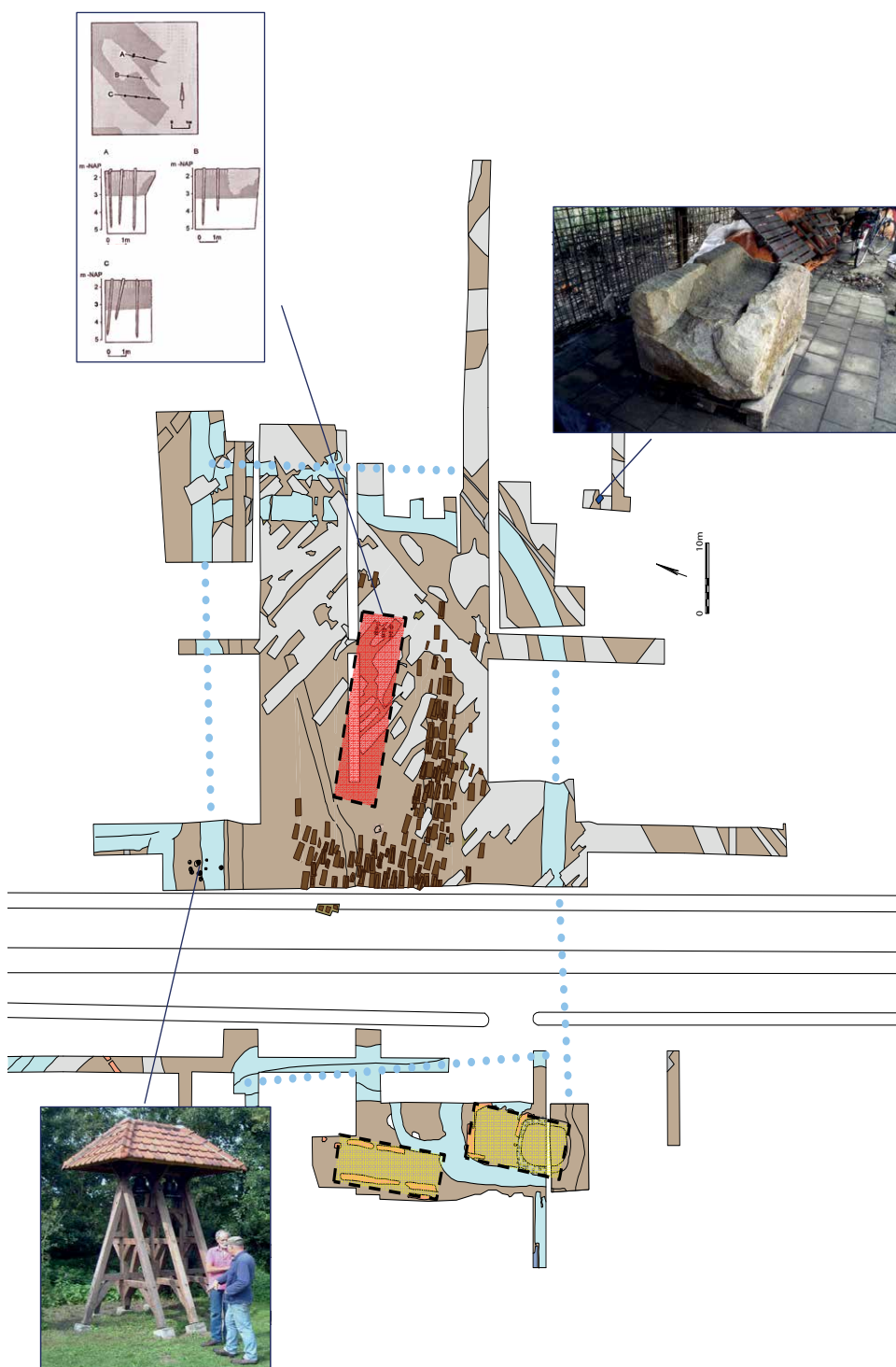

Fig. 4: Opgravingsplattegrond van vindplaats 1 en 2. De begravingen zijn gesitueerd rondom een lege plek, waar de ligging van de kerk wordt verondersteld. De houten funderingen aan de noordwestzijde zijn mogelijk toe te schrijven aan een klokkenstoel. De ingeheide elzenhouten palen in de kerk vormen het fundament van het altaar, waarvan een groot blok dioriet, aangetroffen ten zuidoosten van het kerkhof, mogelijk deel uitmaakte.

Fig. 5: Impressie van enkele grafkisten en skeletten tijdens de opgraving.

De begravingen waren aan de west- en zuidzijde gegroepeerd rondom een ‘lege plek’ (Fig. 4). Dit is de plaats waar een kerk wordt verondersteld te hebben gestaan. Van het vermoedelijk houten bouwwerk met een breedte van zeven en een lengte van 28 m werd slechts een diepgefundeerde palenstructuur aan de oostzijde aangetroffen. Deze kan, mede naar analogie van een vondst van een palenstructuur bij het klooster Galilea in Monnickendam, beschouwd worden als fundering van een altaar.⁴ Overigens is ook bij de opgraving een bekapt, rechthoekig natuursteenblok dioriet gevonden, dat ook onderdeel van dit altaar kan hebben gevormd. Voorts is een houten palenfundering gevonden die toe te schrijven is aan een klokkenstoel.

De altaarfundering is, afgaand op een ¹⁴C-datering, in het laatste kwart van de 13de eeuw aangelegd. De dendrochronologische dateringen van het hout van de aangetroffen grafkisten ondersteunen een aanvangsdatering in het laatste kwart van de 13de eeuw. Hieruit blijkt ook dat het grafveld tot de eerste jaren van de 14de eeuw in gebruik is geweest. De dateringen laten overigens geen ruimtelijke fasering in de begraafplaats zien.

⁴ Besteman & Heidinga 1975, 47.

Grafritueel

De begraven mannen, vrouwen en kinderen lagen verspreid over het kerkhof (Fig. 6). Er is geen kindergrafveld vastgesteld, mogelijk werden familieleden bij elkaar begraven. Ze waren allen oost-west georiënteerd, volgens goed christelijk gebruik (Fig. 7). De doden lagen met hun hoofd in het westen, zodat ze bij wederopstanding Christus' herrijzenis in het oosten tegemoet konden zien. Verder lagen de doden allen op hun rug met de armen gestrekt langs het lichaam. Hierop is één uitzondering: namelijk een graf waar de dode met gekruiste armen lag (Fig. 8).

Behalve genoemde begravingen kan het voorkomen van sarcofagen niet uitgesloten worden. De ruim 600 voorkomende fragmenten natuursteen (ruim 140 kilo) wijzen op de aanwezigheid van enkele sarcofagen en sarcofaagdeksels, afgaande op ruw bekapte buitenzijde. De fragmenten hebben mogelijk ook als grafmarkering dienst gedaan.

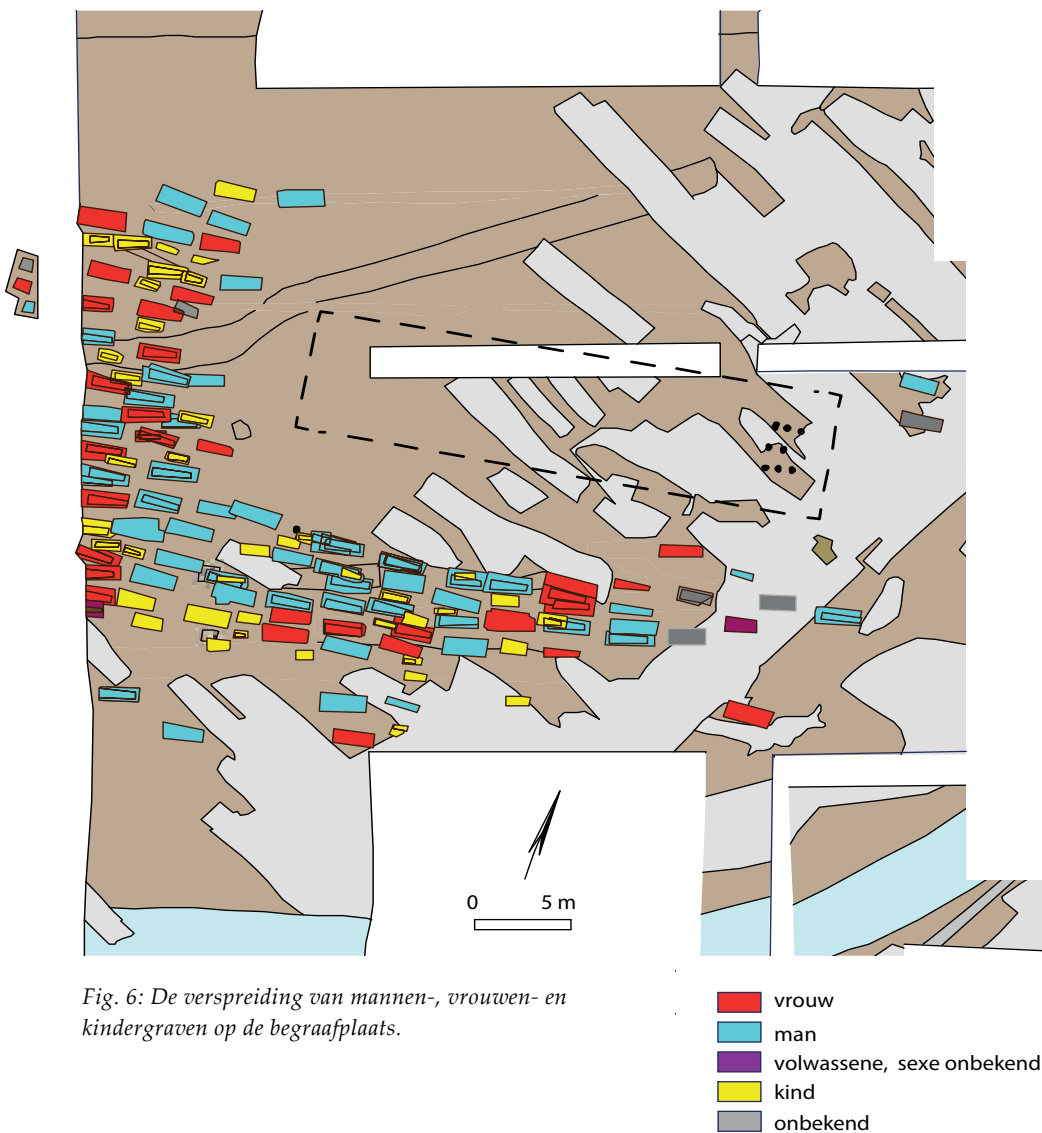

Fig. 6: De verspreiding van mannen-, vrouwen- en kindergraven op de begraafplaats.

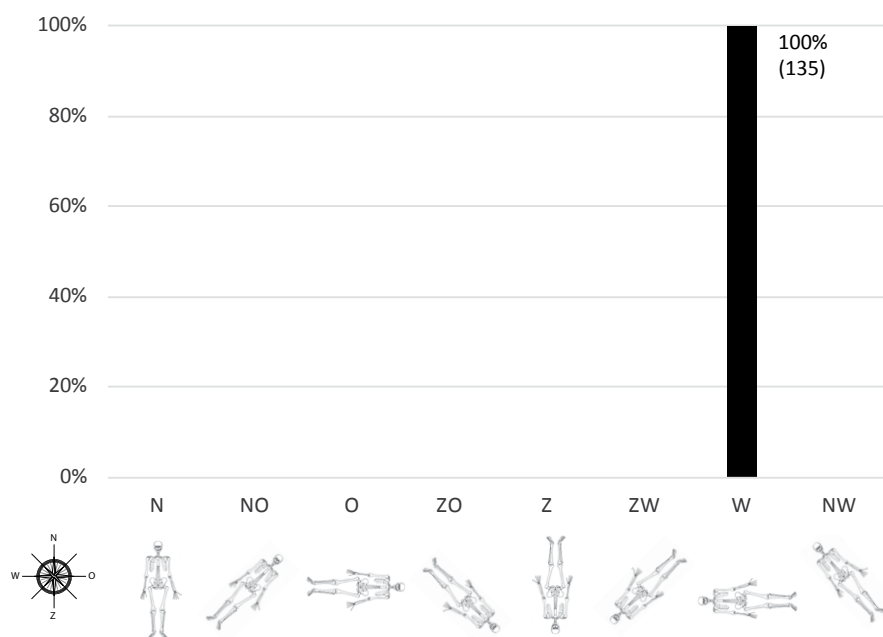

Fig. 7: Oriëntatie van de graven, N-bekend=135. N-onbekend=16 (11%).

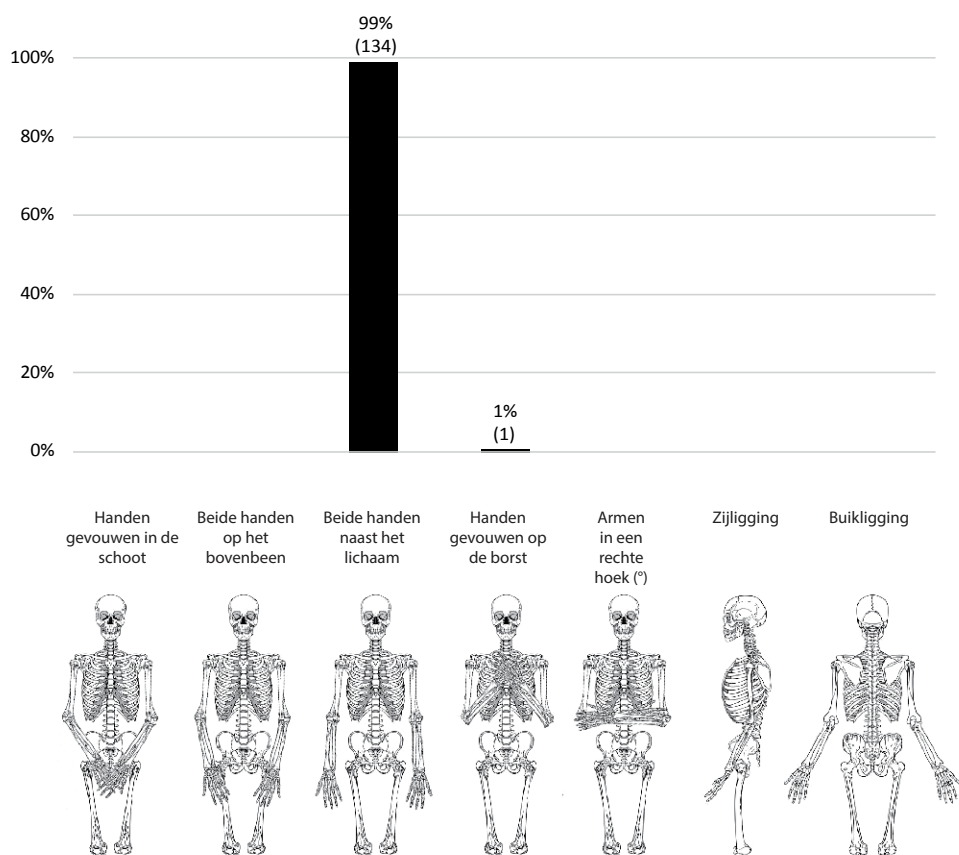

Fig. 8: Armposities, N-bekend=135.

De kisten waren in het veen ingegraven en doorgaans goed geconserveerd. Ze waren vervaardigd van verschillende houtsoorten; ook meerdere houtsoorten werden soms per kist of zelfs kistonderdeel benut. Bij ruim de helft van de kisten (N=77) is sprake van secundair gebruikt hout: het betreft scheepshout, bouwhout en duigen en deksels van tonnen. Het is duidelijk dat het hout niet onbeperkt voorradig was. Vermoedelijk heeft men aan houtopslag gedaan, waarbij (sloop)hout werd bewaard voor het moment dat een kist noodzakelijk was. Sporen van houtworm wijzen hier ook op.

Na uitsluiting van verstoorde graven kunnen 128 volledig bewaard gebleven (kist)graven worden onderscheiden in drie typen (Fig. 9). De type-indeling is gebaseerd op de aan-/afwezigheid van een kist en, indien aanwezig, op het soort bodem van de kist. Voor de bodem is gekozen, omdat dit deel van de kist doorgaans het best bewaard is gebleven. De drie typen, die gelijkelijk verdeeld zijn over de begraafplaats, zijn:

- Type I: grafkisten met open lattenbodem (N=103)
- Type II: grafkisten met dichte bodem (N=21)
- Type III: kuilgraf met deksel (N=4)

Binnen de hoofdtypen I en II is een verdere indeling van graven in subtypen gemaakt. Het criterium voor de subtypologie is de variatie in de dekselconstructie. De volgende deksels zijn te onderscheiden:

- A. deksel bestaande uit één rechthoekige, dan wel taps (naar het voeteneinde) toelopende plank.
- B. deksel bestaande uit een rechthoekige plank met een smal, driehoekig verbredingsstuk.
- C. deksel dat samengesteld is uit lange, smalle, rechthoekige planken die met de zijkanen tegen elkaar zijn geplaatst. De planken zijn veelal onderling verboden door dwarsplankjes.

Vrijwel zonder uitzondering zijn de onderdelen van de kisten (bodem, zijplanken, hoofd- en voetenplank) onderling bevestigd met spijkers. In het zure veen zijn van deze spijkers slechts de spijkergaatjes overgebleven. Opvallend is dat bij geen enkele kist het deksel lijkt te zijn vastgespijkerd.

Bijna driekwart van de kisten (72%) heeft een lattenbodem (graftype I). Zowel mannen, vrouwen als kinderen zijn hierin bijgezet. De latten bestaan soms uit secundair gebruikte duigen van tonnen. De bodemlatten zijn van onderaf op de zijplanken van de kist bevestigd. De bodemlatten konden ook door middel van penvormige uiteinden in de zijplanken (met gaten) worden aangebracht. Deze meer omslachtige methode is toegepast bij drie grafkisten bestemd voor kinderen; aan de kisten is blijkbaar meer aandacht besteed. Opmerkelijk is ook dat de kleine grafkisten, bestemd voor kinderen, veelvuldig van lattenbodems zijn voorzien, terwijl het aanbrengen van een bodem gevormd uit één plank veel gemakkelijker moet zijn geweest.

Bij de grafkisten met lattenbodems is deksel A het best vertegenwoordigd. Bij 10 van de 49 kisten van dit graftype IA zijn dwarsplanken bevestigd boven- of onderop de deksel. Deze toevoeging is voor de constructie feitelijk overbodig. Een

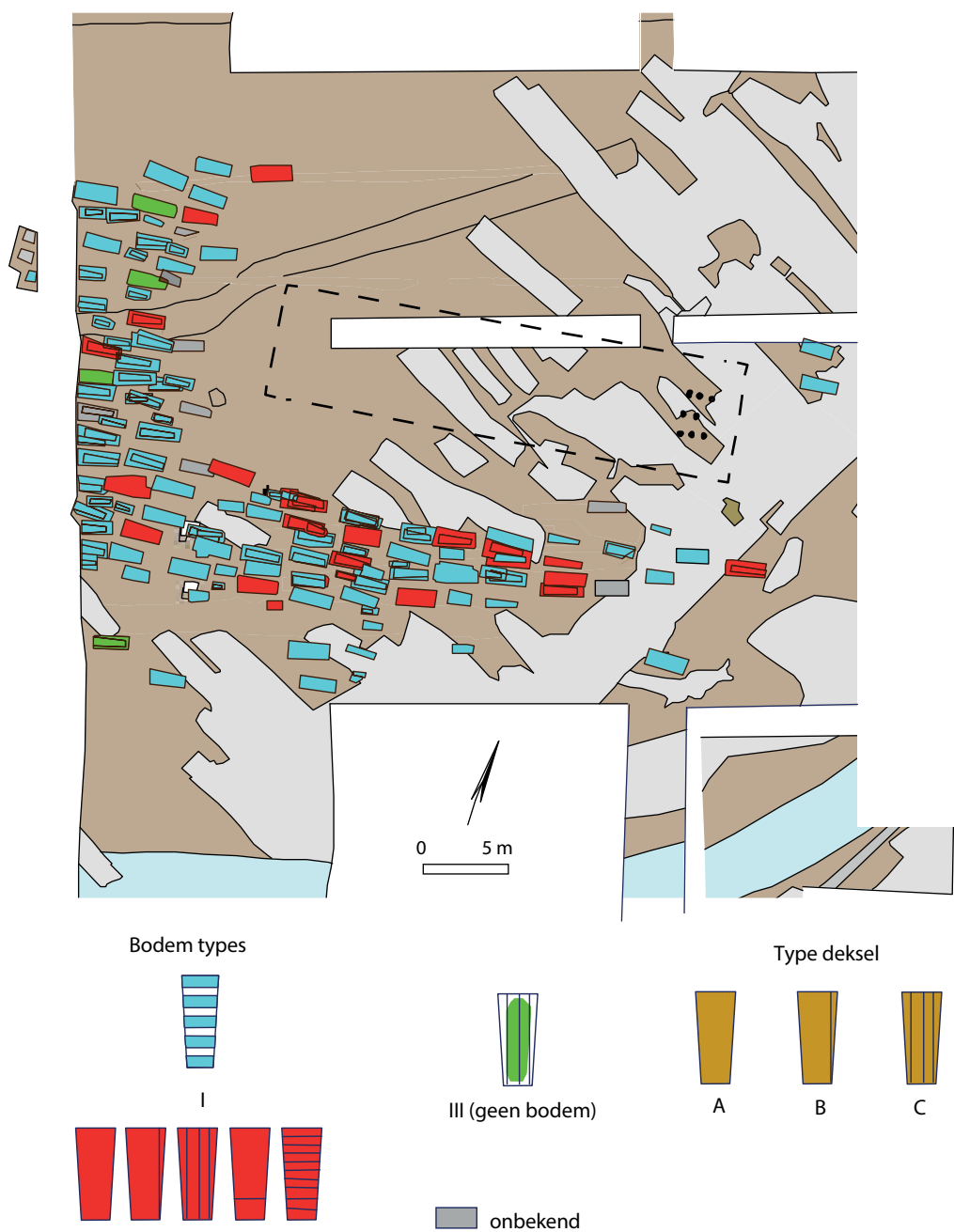

Fig. 9: De verspreiding van verschillende kisttypen (op basis van de kistbodem) op de begraafplaats.

mogelijke verklaring kan zijn dat de deksel als draagbaar heeft gediend voordat de dode ter aarde werd besteld. In een paar gevallen waren de doden in de kist neergelegd op een bed van riet. Het riet kan gediend hebben voor de absorptie van lijkvocht. De kisten bevatten in geen enkel geval bijgiften of persoonlijke attributen.

Op basis van een schatting van het oorspronkelijke totaal aantal aanwezige graven en het minimum aantal skeletten kan de omvang van de 'levende' populatie geschat worden: die bedraagt zo'n 250 à 300 mensen.⁵ Wat moeten we ons nu voorstellen bij die (levende) populatie, met andere woorden: wie zijn er begraven? Om die vraag te beantwoorden, is er eerst gekeken naar de resultaten van het fysisch-antropologisch onderzoek en vervolgens naar die van het historisch onderzoek.

Fysisch-antropologisch onderzoek en demografie

Bij het fysisch-antropologisch onderzoek zijn alleen skeletten van intentionele begravingen uitgebreid bestudeerd.⁶ In totaal betreft dit 148 skeletten. De overige skeletelementen, uit verstoorde of verspoelde context, zijn vluchtig bekeken en geteld. Vastgesteld kon worden dat deze groep qua samenstelling niet afweek van de bestudeerde groep skeletten. De goed onderzochte skeletten zijn dus representatief voor de begraafplaats.

Uit onderzoek blijkt dat zowel mannen, vrouwen als kinderen op de begraafplaats zijn begraven. Uit het fysisch-antropologisch onderzoek kan de volgende demografische informatie worden gereconstrueerd. Er zijn 49 onvolwassenen (jonger dan circa 20 jaar) en 99 volwassenen (ouder dan 20 jaar) begraven. Dit betekent dat eenderde deel van de totale populatie niet ouder dan 20 jaar is geworden. De hoogste sterfte (ruim 18%) vond plaats in de leeftijdsklasse van 0 tot 4 jaar (Fig. 10). Dit is bijna een vijfde van de populatie. De sterftcijfers voor de daaropvolgende intervallen zijn beduidend lager. De sterftcijfers zijn weer hoger bij de groep jong volwassenen, tussen de 20 en 30 jaar. In deze periode sterft bijna een kwart van de bevolking. Daarna is sprake van dalende sterftcijfers. Ouder dan 40 wordt 19% en ouder dan 60 wordt ruim 6% van de bevolking. De gemiddelde levensverwachting bij de geboorte bedroeg 28 jaar. Was men eenmaal boven de 20 jaar dan was de gemiddelde leeftijd 35 jaar. Vrouwen stierven gemiddeld vroeger dan mannen. Bij de vrouwen sterft namelijk ruim 45% (dus bijna de helft) tussen de 20 en de 30 jaar. Bij de mannen is dat 29%. Uit het onderzoek van de begraafplaats blijkt verder dat de mannen gemiddeld ouder werden, namelijk circa 40 jaar, terwijl vrouwen gemiddeld ongeveer 32 jaar worden.

Mannen werden niet alleen ouder, maar ook langer. De lichaamslengte kon vastgesteld worden bij 55 mannen en 33 vrouwen en is niet alleen opgemeten in het veld, maar ook berekend op basis van de lengtematen van de pijpbeenderen. De gemiddelde lengte van mannen bedroeg 172 cm. De vrouwen waren gemiddeld 11 cm kleiner (161 cm). De lichaamslengtes wijzen op een vrij goede gezondheid,

5 Voor de schatting van de omvang van de populatie is gebruik gemaakt van de formule van Acsádi en Nemeskéri en de formule van Ubelaker, zie: Carmiggelt, Goossens & Guiran 1999, 61-65.

6 Het fysisch-antropologisch onderzoek werd verricht door E. Smits (Amsterdam). Haar onderzoeksresultaten zijn opgenomen in: Carmiggelt, Goossens & Guiran 1999.

waarbij in ieder geval de groei van het skelet niet al te veel geremd moet zijn geweest door slechte voeding of chronische ziekten.

Ziekten zullen overigens bij de leden van de populatie wel zijn voorgekomen, al kijken we alleen maar naar het relatief hoge sterftecijfer en de lage levensverwachting. Veel ziekten en doodsoorzaken hebben echter geen skeletveranderingen tot gevolg, waardoor we over de aard ervan niets weten. Een beperkt aantal pathologische verschijnselen kon aan de hand van het skeletonderzoek worden vastgesteld.

Het bestudeerde skeletmateriaal toont weinig opzienbarende pathologische verschijnselen. Ook de hiervoor besproken lichaamslengte en leeftijdsopbouw wijkt niet af van wat we kunnen verwachten bij een 13de-eeuwse plattelandsgemeenschap. Er is echter één buitengewoon merkwaardig fenomeen en dat betreft de geslachtsverhouding. Bij de 99 volwassenen kon van 97 individuen (95%) het geslacht worden bepaald. Het bleek dat deze groep bestond uit 62 mannen en maar 35 vrouwen! Er waren dus binnen de populatie bijna tweemaal zoveel mannen als vrouwen (Fig. 11). En dit

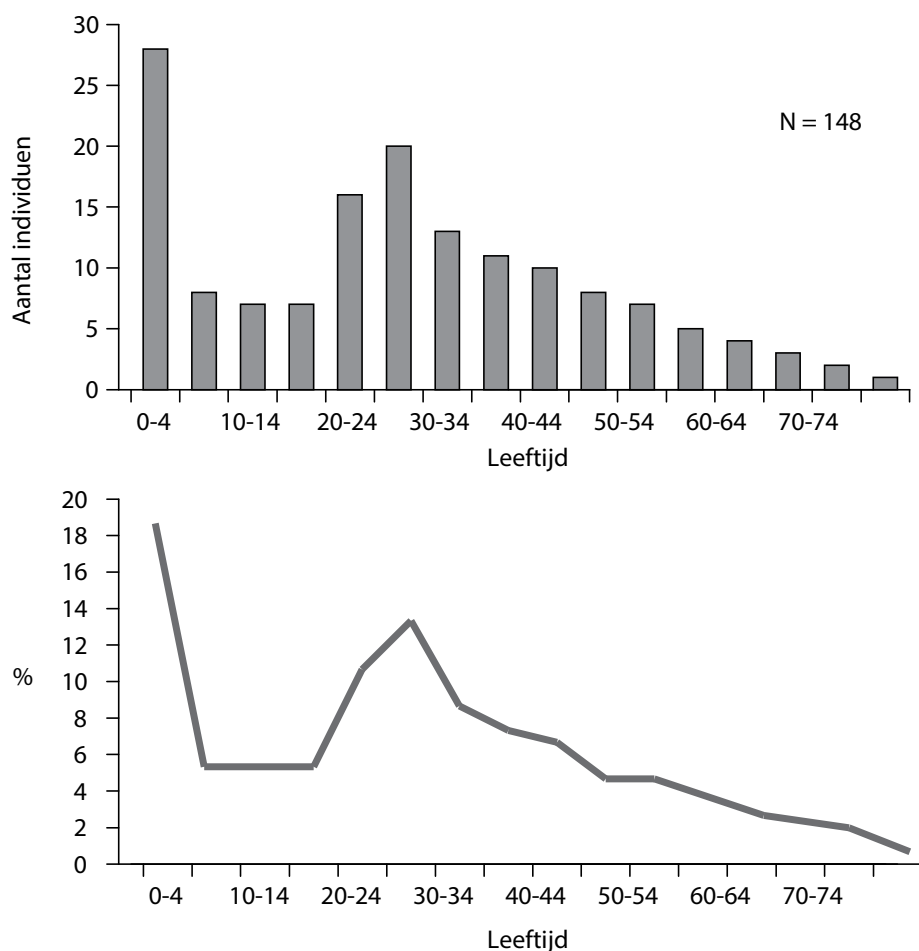

Fig. 10: Het aantal onderzochte individuen (N=148) gegroepeerd per leeftijdsklasse (boven) en sterftecurve voor de onderzochte individuen (onder).

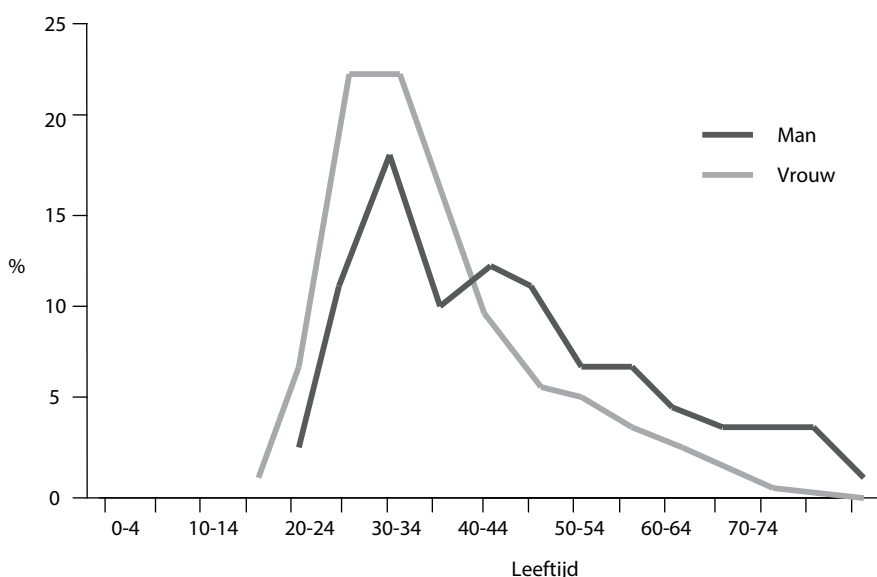
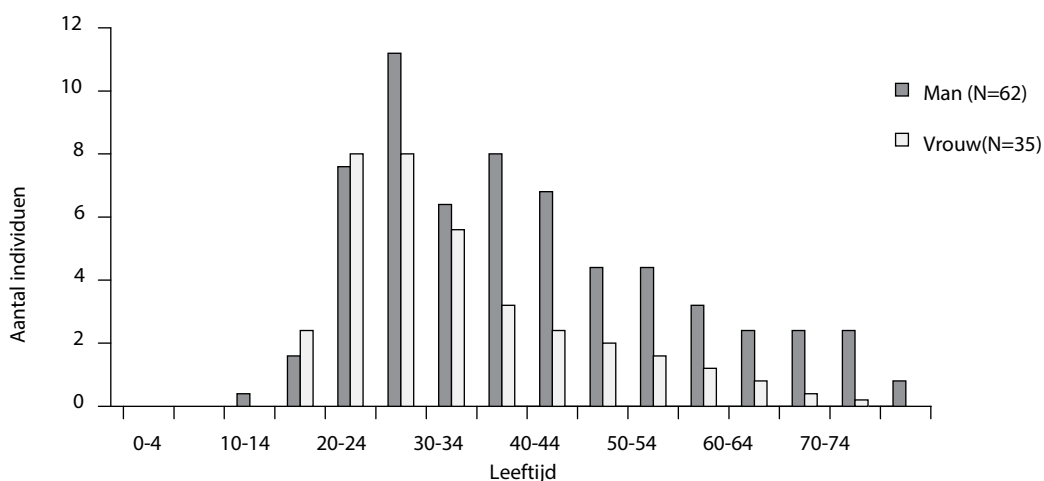

Fig. 11: Het aantal mannen (N=62) en vrouwen (N=35) per leeftijdsklasse (boven) en de sterftecijfer voor mannen en vrouwen (onder).

laatste is wel opzienbarend, omdat we bij een 'normale' populatie er vanuit mogen gaan dat de verhouding man : vrouw min of meer gelijk is.

Historische gegevens: uithoven van abdij Ter Doest

De opmerkelijke sekse-ratio is aanleiding om de vraag te stellen of het kerkhof iets te maken zou kunnen hebben met de eerder niet nader te noemen uithof van de genoemde Vlaamse cisterciënzerabdij Ter Doest. Hiertoe is een korte uitweiding nodig over deze gemeenschap.

De abdij bezat meerdere uithoven op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden (Fig. 12). Een uithof is in zekere zin een dependance van een klooster. Eén abdij kende

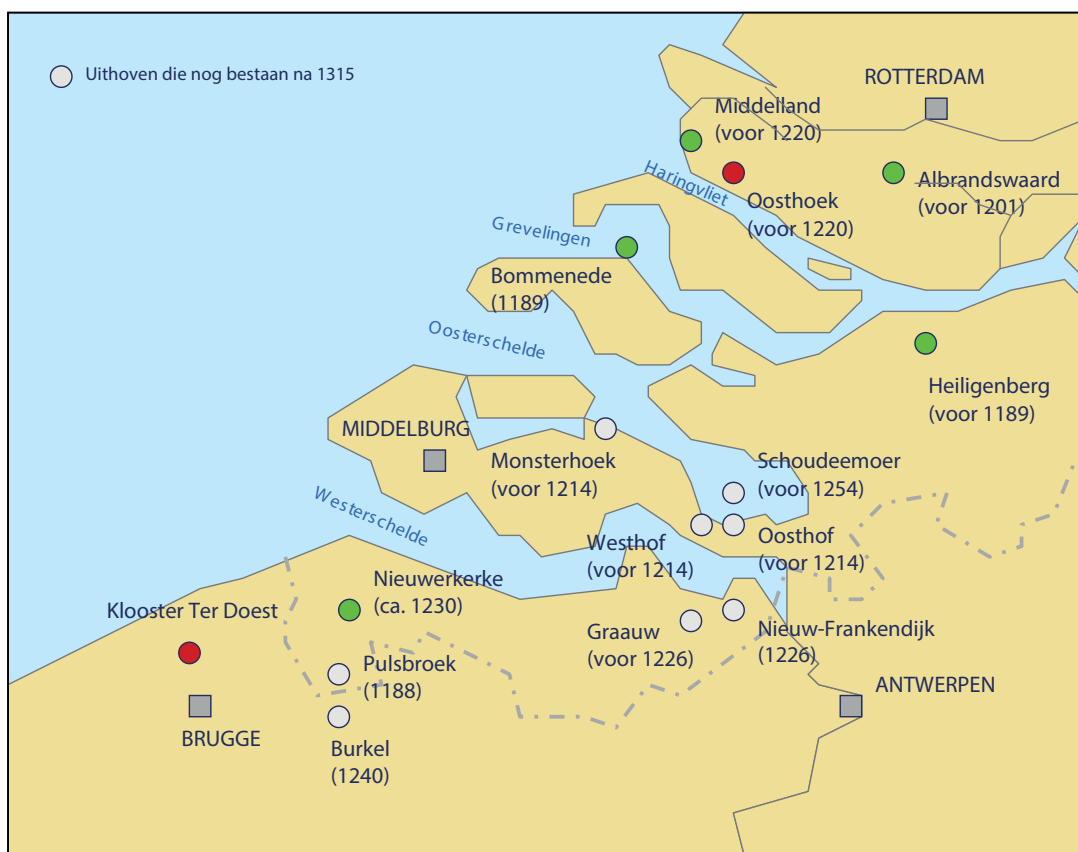

Fig. 12: De uithoven van Ter Doest (met stichtingsdata) in Zeeland en Holland.

meestal meerdere uithoven. De cisterciënzer uithoven lagen vaak in relatief verlaten gebieden, want aanvankelijk stond een sobere levenswijze, lichamelijke arbeid en het streven om in afzondering en in harmonie met de natuur te leven, hoog in het vaandel bij de Cisterciënzers. Op de uithoven konden deze idealen in vervulling gaan. Vanuit de uithoven konden talrijke activiteiten ontplooid worden: ontginnings- en bedrijingswerkzaamheden, landbouw, veenwinning, schapenteelt e.d. De uithoven speelden een belangrijkere rol binnen het strakke en rationeel opgezette systeem van landbouwexploitaties van de Cisterciënzers. Het efficiënte goederenbeheer van de Cisterciënzers leidden uiteindelijk tot een accumulatie van kapitaal dat weer opnieuw door hen moest worden geïnvesteerd. Van armoede-ideaal naar groot kapitaal, dus.

Cisterciënzermonniken hebben hier onder meer bij bedrijingswerkzaamheden een rol gespeeld. Aanvankelijk werden de uithoven bevolkt door lekenbroeders (*conversi*). Dit waren monniken die de drie geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid aan de abt hadden afgelegd. Ze hadden echter geen priesterwijding ontvangen en waren ongeletterd. Het waren een soort tweederangs monniken. Binnen de abdij leefden ze dan ook strikt gescheiden van de 'echte' monniken. De lekenbroeders bevolkten de uithoven, waar overigens aanvankelijk echte monniken niet mochten verblijven.

In de loop van de 13de eeuw ondervindt de Cisterciënzerorde in toenemende mate problemen bij de rekrutering van lekenbroeders en gaat ze gebruik maken van pachtboeren, loonarbeiders en *familiares*. Deze familiares waren in zekere zin een soort derderangs monniken of nog beter het waren ‘als monnik verklede mannen’: ze moesten wel gehoorzaam zijn aan de abt en zich als monnik kleden (hadden een tonsuur), maar hoefden niet celibatair te leven. Het waren de echte handwerkers, maar veel is er over hen niet bekend. Verder worden de werkzaamheden, zeker vanaf het midden van de 13de eeuw, in toenemende mate verricht door loonarbeiders (waaronder dagwerkers en seizoensarbeiders) en pachtboeren. Bij verschillende uithoven ontwikkelden zich dan ook nederzettingen, waarvan de bewoners direct of indirect voor hun inkomsten afhankelijk waren van de uithof. Bij de uithof Pulsbroek van Ter Doest is bijvoorbeeld sprake van ‘hospites’ die zich konden vestigen op geringe afstand van de uithof en ingezet werden bij ontginningswerkzaamheden. Ze waren aan de abdij cijnsplichtig.⁷

De uithoven zullen er niet allemaal gelijk hebben uitgezien. Sommige waren ommuurd of omgracht. Er waren slaap- en eetzaal en ook een bidruimte en een zaal met een stookplaats voor in de winter worden in de bronnen vermeld. Voorts was er een gastenverblijf en stallen en schuren voor opslag en berging van gereedschappen. In sommige gevallen weten we dat er versterkte woontorens waren, waarschijnlijk bestemd voor opslag en bescherming van goederen, als bestuurscentrum en voor het verblijf van personen.

In een aantal gevallen is bekend dat de uithoven (waaronder die van Ter Doest) ook een kerk of kapel bezaten. In 1236 krijgt Ter Doest toestemming van het Generaal Kapittel (de verzamelde abtenvergadering) voor het verblijf van drie monniken op hun uithoven ‘op de eilanden bij de zee’ (waarmee de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden worden bedoeld). De monniken konden de sacramenten toedienen aan de lekenbroeders en aan de wereldlijke personen bij een uithof. Ook de Utrechtse bisschop staat de abdij Ter Doest in 1257 toe om de biecht te horen van arbeiders bij hun uithoven.⁸

Vanaf 1236 waren er dus geen formele bezwaren meer vanuit de Cisterciënzerorde voor de aanwezigheid van monniken en een kerk bij de uithoven van Ter Doest. Wereldlijke bezwaren waren er evenmin. Sinds 1229 bezat Ter Doest namelijk niet alleen het recht van tiendheffing en van moertering t.b.v. de zoutwinning in Oosthoek, maar tevens de ambachtsheerlijke rechten.⁹ Dit laatste biedt de mogelijkheid, hetgeen in de 13de eeuw ook veelvuldig plaatsvond, tot het stichten van kerken. Dit laatste was in gebieden zoals Voorne, waar het parochie-netwerk nog nauwelijks ontwikkeld was, een uitkomst.

De uithof Oosthoek heeft tot 1314 gefunctioneerd, want dan wordt het door Ter Doest overgedragen aan de Heer van Voorne.¹⁰ Voor deze overdracht zijn verschillende redenen te geven, zoals de excentrische ligging van de uithof ten opzichte van de moederabdij en de toenemende overstromingen in dit gebied. Het hangt

7 Gottschalk 1983, p. 62-63.

8 Muller e.a (red). 1920-1951, no. 1391.

9 Kruisheer 1986, no. 493.

10 De Kort 1972, no. 171.

ongetwijfeld ook samen met de oorlog op de overgang van de 13de naar de 14de eeuw tussen de Hollandse en Vlaamse graaf. Hierdoor is het contact tussen abdij Ter Doest en verscheidene van haar uithoven voor enige jaren vrijwel verbroken geweest.

Wie zijn er begraven?

Gelet op (1) de vindplaatslocatie die zich bevindt in een gebied dat in de 13de eeuw als “Oosthoek” werd aangeduid, (2) de datering van de graven, (3) de aanwezigheid van plaggenhuizen, een kerk, een begraafplaats en een stenen woontoren en (4) de historische gegevens met betrekking tot Oosthoek en haar functioneren tot 1314 ligt het voor de hand de begraafplaats toe te schrijven aan de uithof Oosthoek. Een extra ondersteuning wordt gegeven door de fysisch-anthropologische onderzoeksresultaten. Van de 97 skeletten waarvan het geslacht kon worden vastgesteld, bleken er 62 van mannen te zijn en slechts 35 van vrouwen. Dat we hier te maken met de werkelijke verhouding in de “levende” populatie blijkt ook nog uit een ander feit. Uit de staafdiagram van het aantal mannen en vrouwen gegroepeerd per leeftijdsklasse (Fig. 11) zien we opmerkelijkerwijs een relatief hoge sterfte bij jonge mannen (vooral tussen de 25-30 jaar). Een hoge sterfte in de leeftijdsgroep van de jonge, sterke mannen wordt doorgaans verklaard door deze toe te schrijven aan catastrofes, zoals oorlogen, natuurrampen (overstroming, vulkaanuitbarsting, e.d.) of epidemieën. Hoewel we dus bij een natuurlijke sterftecurve van mannen een dal zullen zien tussen ruwweg de 15 en 30 jaar, is er bij catastrofale sterfte een piek te zien, zoals hier het geval is. De natuurlijke sterfte geeft de dode populatie weer, maar een catastrofale sterfte geeft het beeld van de oorspronkelijke levende populatie weer (immers alle leeftijdsgroepen maken bij dergelijke catastrofes evenveel

Inwoners van uithof Oosthoek	Toedienen sacramenten	Geloften			Begraven op de begraafplaats (samen met vrouw en kinderen van 3 en 4)
		Armoede	Kuisheid	Gehoorzaamheid	
1. Monniken / priesters (na 1236)	+	+	+	+	-
2. Conversi (lekenbroeders)		+	+	+	- / ?
3. Familiares				+	+
4. Pachtboeren, loon- en seizoenswerkers					+

Fig. 13: De inwoners van Oosthoek. Monniken zijn niet bijgezet op de begraafplaats. Dat geldt waarschijnlijk ook voor de lekenbroeders. De familiares, pachtboeren, loon- en seizoenarbeiders (en hun eventuele gezinsleden die nabij de uithof woonden) zijn wel op de begraafplaats bijgezet.

kans slachtoffer te worden).¹¹ Blijkbaar bestond die dus voor een belangrijk deel uit jonge mannen in Oosthoek. Waaraan de individuen zijn overleden is aan de hand van het fysisch-antropologisch onderzoek niet vast te stellen. Aanwijzingen voor geweld zijn in ieder geval niet op de skeletten aangetroffen en een relatie met de oorlogen tussen de Hollandse en Vlaamse graaf ligt derhalve niet voor de hand.

De mannen, vrouwen en kinderen die op de begraafplaats zijn bijgezet maakten deel uit van een nabij de uithof Oosthoek gelegen nederzetting. Het mannenoverschot kan deels verklaard worden door de groep van *familiares* (die eventueel samenwoonden met vrouw en kinderen), maar vooral ook door de aanwezigheid van een groep van loonarbeiders, die wellicht als werkvolk of seizoensarbeid voor de uithof werkten. Het is onzeker, gelet op de gedragsregels die de orde uitvaardigde met betrekking tot de lekenbroeders, of deze groep ook op dezelfde begraafplaats is bijgezet (Fig. 13).

Ten slotte

De opgravingen in de polder Nieuwenhoorn zijn om verschillende redenen van belang. De aangetroffen structuren (huizen, kerkhof en woontoren) in combinatie met de zeer afwijkende geslachtsverhouding (mannenoverschot) op de begraafplaats maken het aannemelijk dat de uit historische bronnen bekende uithof Oosthoek op deze plaats gelokaliseerd moet worden. Het archeologisch onderzoek had in zekere zin een heuristische waarde (“nu weten we Oosthoek ligt!”), waarna de opgravingsgegevens een zeer waardevolle bijdrage leverden met betrekking tot de bewoners en de lay-out van de uithof, die uit historische bronnen niet te reconstrueren is.¹² Bijzonder is ook de relatief korte gebruiksduur van de begraafplaats. Intrigerend blijft, wanneer we vaststellen dat er op een bepaald moment sprake moet zijn geweest van catastrofale sterfte, wat daar dan de aanleiding voor is geweest.

Het onderzoek heeft de nodige belangstelling gekend van de media en de lokale bevolking. Zo bezochten tijdens een open dag ruim 2.500 mensen de opgraving. De opgravingsresultaten zijn ook vertaald in een publieksboek, waaraan de kinderboekenschrijver Frank Herzen bijdragen leverden.¹³ Ook zijn er op verschillende plaatsen verwijzingen naar de archeologische geschiedenis aangebracht in de inrichting van de openbare ruimte van de nieuwbouwwijk.

11 Met dank aan E. (Liesbeth) Smits (Universiteit van Amsterdam) voor deze extra aanwijzing voor het mannenoverschot en de samenstelling van de populatie.

12 Zie over de verschillende verhoudingsvormen tussen historische en archeologische informatie: Carmiggelt 2006.

13 Meeuwse & Herzen, *De Kunst van het Graven* 2003.

Literatuur

- Besteman, J.C. & H.A. Heidinga, 1975: 'Het klooster Galilea Minor bij Monnickendam. Een historisch en archeologisch onderzoek', Dordrecht, *Hollandse Studiën* 8, 1-130.
- Carmiggelt, A., 2006: 'Over de zin en onzin van postmiddeleeuwse archeologie', *Westerheem* 55, 312-325.
- Carmiggelt, A, T.A. Goossens & A.J. Guiran, 1999: *Een 13e-eeuwse begraafplaats te Hellevoetsluis bij de uithof Oosthoek van de Vlaamse Cisterciënzerabdij Ter Doest. Archeologisch, historisch en fysisch-antropologisch onderzoek*, Rotterdam (BOORrapporten 47).
- Gottschalk, M.K.E., 1983: *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, Dieren.
- Guiran, A.J., 2000: *Een 13e-eeuwse bakstenen woontoren te Hellevoetsluis, bij de uithof Oosthoek van de Vlaamse Cisterciënzerabdij Ter Doest*, Rotterdam (BOORrapporten 56).
- Koch, J.G., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel I*, Den Haag.
- Kort, J.C. de, 1972: *Het archief van de Heren van Voorne. Burggraven van Zeeland 1272-1371*, Den Haag.
- Kruisheer, J.G., 1986: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel II*. Assen/Maastricht.
- Meeuwsen, T. & F. Herzen, 2003: *De Kunst van het Graven. Ravense Hoek: de geschiedenis een open boek*, 2003, Hellevoetsluis.
- Muller Fzn, S. & A.C. Bouwman (red.), 1920-1959: *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301 (5 delen)*, Den Haag.

1000 graven: verschillen en overeenkomsten tussen archeologisch onderzochte begraafplaatsen in 's-Hertogenbosch (ca. 1275-1858)

Ronald van Genabeek

Inleiding

Aan het eind van de 12de eeuw wordt aan de noordgrens van het Hertogdom Brabant 's-Hertogenbosch gesticht. In korte tijd groeit het uit tot één van de grootste steden binnen de huidige landsgrenzen. Deze omvangrijke stad kent ook een opmerkelijk groot aantal begraafplaatsen binnen haar stadsmuren. Tot 1858 zijn er in totaal 19 begraafplaatsen geweest. Op zes hiervan is archeologisch onderzoek uitgevoerd.¹ Daarnaast is ook het dorpskerkhof van Engelen onderzocht en zijn op twee locaties buiten de reguliere begraafplaatsen menselijke skeletten geborgen.²

De resultaten van de opgravingen zijn deels gepubliceerd maar tot nog toe is er nog geen balans opgemaakt van de in totaal van ongeveer 1000 opgegraven skeletten. In dit overzichtsartikel wordt van vier begraafplaatsen kort de lay-out van de begraafplaats, het grafritueel en voor zover bekend de gezondheidstoestand van de skeletpopulatie besproken. Het gaat om het middeleeuwse Minderbroedersklooster (ca. 1275-1641); het Sint Janskerkhof (1419-1858), het protestants kerkhof

1 Het gaat om het noordelijk deel van het Sint Janskerkhof (zie Pot 1988, Portegies 1999, Maat, Mastwijk & Jonker 2002 en Cleijne 2007); het zuidelijk deel van het Sint Janskerkhof (zie ongepubliceerd opgravingsverslag DBPA); het Minderbroedersklooster (zie ongepubliceerd opgravingsverslag DBMK en HTMK); het Predikherenklooster (zie ongepubliceerd opgravingsverslag DBPR); de Sint Jacobskerk en -kerkhof (zie deels ongepubliceerd opgravingsverslag HTWB en HTRA, deels Cleijne en Van Genabeek 2008); het Bethanieklooster (zie Janssen 1983a); het Protestants Kerkhof (zie Pronk & Scoop 2005).

2 Kerkhof van Engelen (zie Janssen 1983b); massagraf Franse Soldaten (zie Van Genabeek, van der Linde, Kootker en Buiks 2015 ; begraving Heetmanplein (onderzocht door Constance van de Linde).

(1833-1858) en een massagraf van Franse militairen uit 1794-1795. De meeste begravingen dateren uit globaal dezelfde periode (eind 18de eeuw-1858). In de conclusie wordt ingegaan op de overeenkomsten en verschillen en de vraag in hoeverre deze verschillen verklaard kunnen worden door de verschillende context (civiel/militair en katholiek/protestant). In de conclusie wordt tot slot ook aangegeven waar de onderzoekslacunes liggen en wordt aangegeven welke werkhypothesen van het 'dood en begraven' in 's-Hertogenbosch nog nader onderzoek behoeven.

Leven en begraven in 's-Hertogenbosch

Vanwege hertogelijke privileges en de gunstige ligging komt 's-Hertogenbosch met name in de 14de en 15de eeuw tot grote bloei. De economie is vooral gericht op handel en nijverheid. Rond 1438 telt de stad zo'n 13.000 inwoners en een eeuw later is het bevolkingsaantal gestegen tot zo'n 20.000 zielen.³ Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw gaat het, vooral door oorlogshandelingen, bergafwaarts met als dieptepunt de verovering van de stad door Staatse troepen in 1629. In de 17de en 18de eeuw is de stad nog redelijk groot, het inwoneraantal bedraagt dan zo'n 15.000-16.000.⁴ De economie is in die periode vooral gericht op het Brabantse achterland en niet meer op lange afstandshandel zoals voorheen. De stad blijft van groot strategisch belang en heeft bovendien de rol als garnizoensstad. Tot het midden van de 18de eeuw is een groot aantal militairen bij de burgerij ingekwartierd. Pas vanaf het begin van de 19de eeuw trekt de economie aan en neemt de bevolking weer toe tot ruim 23.000 in 1859.⁵

In de middeleeuwen vormt de stad een belangrijk religieus centrum met tientallen kerken en kloosters (Fig. 1). Het aantal is zo groot dat de stad in de 16de eeuw de bijnaam 'Cleijn Rome' heeft. In het begin van de 16de eeuw is bijna 6% van de Bosschenaren priester of kloosterling.⁶ De belangrijkste kerk is de Sint Jan. Hier omheen ontstaat vermoedelijk al vanaf het begin van de 13de eeuw een grafveld, waar de Bossche burgers begraven kunnen worden. Lange tijd is dit het enige algemene kerkhof. In veel kloosters wordt eveneens begraven, maar dit is voorbehouden aan de kloosterlingen en priesters of aan burgers die zich door middel van giften een plaats in de kloosterkerk weten te verwerven. Zij verzekerden zich daarbij van regelmatige gebeden voor hun zielenheil door de kloostergemeenschap. In de stad liggen diverse kleine kapellen die zijn gesticht door religieuze broederschappen of gildes. Twee van deze kapellen, de Barbarakapel en de Sint Joriskapel, zijn archeologisch onderzocht en hierbij zijn geen begravingen aangetroffen.⁷ Vermoedelijk is in de overige kleine kapellen ook niet begraven.

In 1569 worden drie nieuwe parochies gecreëerd waarbij drie bestaande kapellen tot parochiekerk worden verheven. Vanaf dat moment zijn er voor de burgers drie begraafplaatsen bijgekomen. Na de verovering van de stad in 1629 wordt de

3 Kuijer 2000, 133.

4 Hanus 2011, 123.

5 Volgens de volkstelling van dat jaar, weergegeven in Vos *et al.* (red.) 1997, 421.

6 Kuijer 2000, 344.

7 Bij twee van de zes broederschapskapellen, de Sint Joriskapel en de Barbarakapel, is archeologisch onderzoek uitgevoerd en hier zijn geen begravingen aangetroffen, zie Janssen en Zoetbrood 1983 (Sint Joriskapel) en Cleijne 2011 (Barbarakapel).

openbare uitoefening van het katholieke geloof verboden. De kloosterbegraafplaatsen verdwijnen derhalve, maar de begraafplaatsen rond drie van de voormalige parochiekerken behouden hun functie, evenals de begraafplaats van het Groot Ziekengasthuis.⁸ Het kerkhof rond de vierde parochiekerk, de Sint Pieterskerk, wordt na de sloop in 1645 verplaatst naar het terrein van het Sint Geertruiklooster. Er zijn dan vier openbare begraafplaatsen in de stad waarvan er drie liggen rond niet meer functionerende kerkgebouwen. Waarschijnlijk was de ruimte rond de Sint Jan zo beperkt dat men de extra begraafplaatsen niet kon missen. Sinds 1629 was 's-Hertogenbosch formeel een gereformeerde stad. Hoe de exacte verhouding protestanten tegenover katholieken was is moeilijk op te maken omdat katholieken niet in het openbaar hun geloof mochten belijden. Rond 1650 is het aantal doopsels in de protestante kerken ongeveer gelijk aan dat in de katholieke schuilkerken,

Fig. 1: Plattegrond van de binnenstad van 's-Hertogenbosch met daarop de kerken, kloosters en begraafplaatsen (tekening auteur).

8 De begraafplaats van het Groot Ziekengasthuis blijft in gebruik tot 1810, het kerkhof rond de voormalige Sint Catrienkerk tot 1822 en dat rond de voormalige Sint Jacobskerk tot 1827 (Portegies 1999, 176).

maar rond 1700 is het aantal protestante doopsels gedaald naar een derde.⁹ Binnen de stadsmuren was een groot garnizoen ingekwartierd. In de tweede helft van de 17de eeuw besloeg dit zo'n 20% van de stedelijke bevolking; het aandeel katholieken onder de 'echte' Bosschenaren zal derhalve nog hoger zal zijn geweest.¹⁰ De eerste officiële cijfers over kerkelijke gezindheid dateren uit 1795. In dat jaar is 78% van de bevolking katholiek en 19% Nederlands Hervormd. In 1859 was het aandeel katholieken gestegen tot 84%.¹¹ Tot 1833 werden zowel de protestanten als de katholieken begraven op één van de vier algemene begraafplaatsen. Er lijkt geen sprake te zijn van speciale delen voor katholieken of protestanten, deze werden klaarblijkelijk naast elkaar begraven. Wel werden er tijdens de begrafenis ceremonies, en dan met name tijdens de mis, door katholieken soms rituelen uitgevoerd die de protestantse kerkenraad liever niet zag.¹² Pas in 1833 wordt voor de protestanten een eigen kerkhof ingericht, opmerkelijk genoeg nog binnen de stadsmuren. In deze tijd woedt er een heftige discussie over het naar buiten de stadsmuren verplaatsen van het kerkhof.¹³ Vanuit het Rijk wordt hier om gezondheidsredenen sterk op aangedrongen maar de kerkbesturen bieden hevig verzet omdat ze hierdoor inkomsten mis dreigen te lopen. Vanaf 1810 mag er niet meer in de kerken begraven worden maar pas na een ernstige cholera-epidemie in 1849 wordt de knoop doorgehakt en komt er in 1858 een kerkhof buiten de stad, vlak bij het dorp Orthen.¹⁴

Het Minderbroedersklooster (ca. 1275-1641)

De oudste begraafplaats die in dit artikel wordt behandeld maakte deel uit van het Minderbroedersklooster. Dit wordt gesticht in 1228 en is daarmee het oudste Franciscanerklooster van Nederland. Het ligt binnen de eerste stadsmuren op een terrein dat door de Hertog van Brabant aan de broeders ter beschikking was gesteld. Over de eerste 50 jaar van het klooster is archeologisch en historisch vrijwel niets bekend. Vanaf het laatste kwart van de 13de eeuw komt een grote kerk tot stand en wordt een complex van kloostergebouwen aangelegd. Gedurende het bestaan van het klooster blijft de basisopzet van het klooster gelijk: in het zuiden staat een grote kerk met drie-beukig schip en één-beukig koor. Ten noorden daarvan ligt een pandhof met kloostergang waar omheen de belangrijkste kloostergebouwen gegroepeerd zijn. Buiten deze kern liggen de andere kloostergebouwen waaronder een gastenverblijf en utilitaire gebouwen. Het klooster is in 1629 opgeheven waarna de gebouwen in 1641 zijn afgebroken.

Lay-out begraafplaats

Tussen 1985 en 2008 is in diverse opgravingscampagnes een belangrijk deel van het kloostercomplex onderzocht. Daarbij werden in totaal 172 graven blootgelegd waarvan er 112 in de kerk lagen, 46 in de kloostergang, zes in een klein kloosterhof

9 Hanus 2011, 122-123.

10 Hanus 2011, 122.

11 Vos *et al.* (red.), 1997, 422.

12 Portegies 1999, 126-129.

13 Portegies 1999, 193-196.

14 Portegies 1999, 193-196.

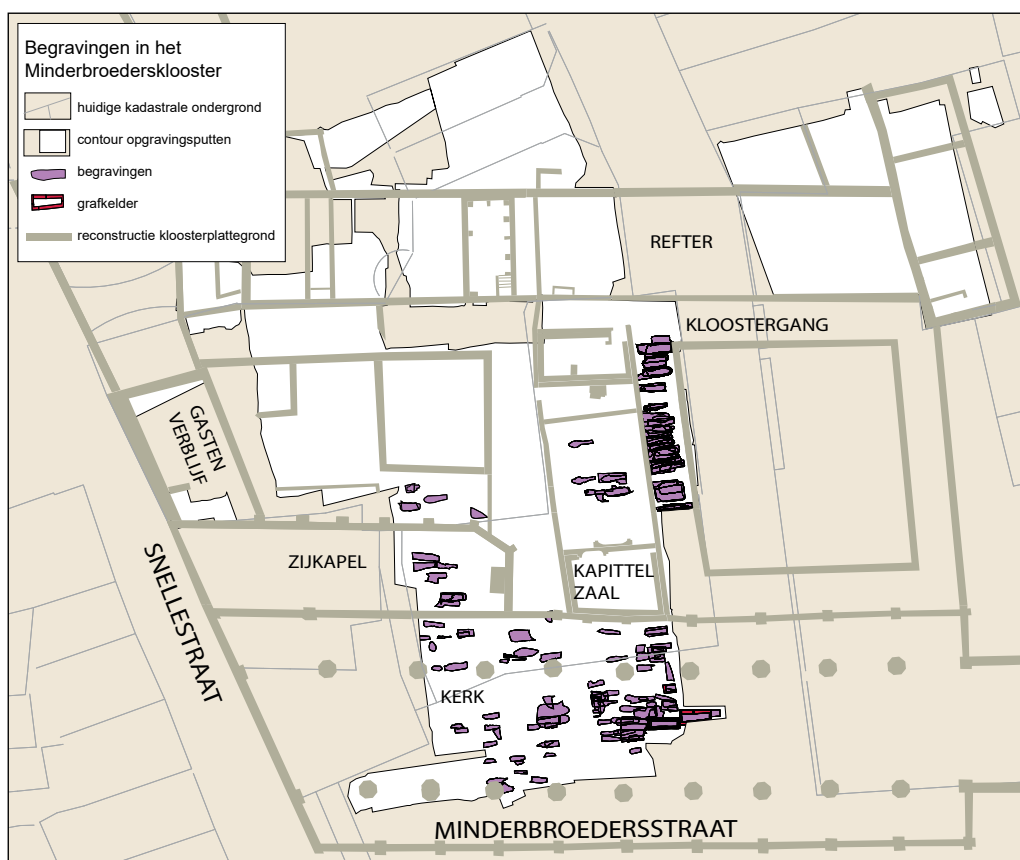

Fig. 2: Plattegrond van een deel van het Minderbroedersklooster met daarop aangegeven de locatie van de opgegraven graven (tekening auteur).

en acht binnen de kloostergebouwen (Fig. 2). De opgegraven skeletten zijn over het algemeen moeilijk te dateren. Door latere verbouwingen en sloopwerkzaamheden is meestal niet meer te bepalen vanaf welk niveau een graf is gedolven. Sommige begravingen liggen weliswaar boven elkaar maar het is niet duidelijk of dit op toeval berust of dat er sprake is van hetzelfde graf (Fig. 3). Onderlinge relaties tussen skeletten kunnen in een aantal gevallen wel worden vastgesteld maar een meer absolute datering of fasering is zeer lastig. Dit maakt dat de meeste skeletten niet nauwkeuriger gedateerd kunnen worden dan in de periode 1275-1629 wat een te ruime datering is om statistisch betrouwbare uitspraken te doen over de ontwikkeling van begravingsgewoontes, gezondheidstoestand of paleodemografie. Er zijn aanwijzingen dat na de sluiting van het klooster in 1629 of zelfs na de sloop van de kerk in 1641 nog in of ter plaatse van de kerk is begraven. Op één plaats zijn namelijk skeletten aangetroffen op de afgebroken fundering van de kerk.

Uit historische bronnen en uit de opschriften op de aangetroffen grafzerken blijkt dat in de kerk in ieder geval ook mensen van buiten het klooster begraven werden. Zo staan op enkele opgegraven fragmenten van grafzerken aanduidingen

als ‘syn huysvrouw’ en wordt verwezen naar een woonhuis in de Colperstraat.¹⁵ Daarnaast is uit historische bronnen bekend dat de vooraanstaande familie van Broeckhoven een familiegraf bezat in de kerk.¹⁶ Vermoedelijk werden in de kloostergang en de kloostergebouwen alleen kloosterlingen begraven.¹⁷ Opvallend is dat slechts één skelet met het hoofd naar het oosten is begraven en om die reden als priester kan worden betiteld (Fig. 4).

Grafritueel

Van de meeste graven kan niet worden vastgesteld of er een kist aanwezig is geweest. Het hout van de kisten was geheel vergaan, alleen bij de diepste graven kon in het relatief schone zand soms een spoor van een kist worden herkend. Soms was de aanwezigheid van een kist ook herkenbaar aan de overgebleven spijkers. Aanwijzingen voor kisten komen al voor bij de vroegste begravingen uit de 13de of 14de eeuw. Bij de aangetroffen kistsporen komen taps toelopende kisten voor en kisten met een dakvormige deksel. Kisten met een dakvormig deksel worden gezien als een overblijfsel van het idee dat de doods-kist als laatste woning voor de overledene gold.¹⁸ Enkele van de 14de- of 15de-eeuwse skeletten, die in de kloostergang zijn aangetroffen, lagen enigszins wijdbeens, wat doet vermoeden dat deze zonder kist zijn begraven. Drie graven vielen op omdat ze bestonden uit een gemetselde sarcofaag. Op basis van de steenformaten kunnen deze graven gedateerd worden aan het eind van de 13de of begin 14de eeuw. De overledenen zijn met het hoofd naar het westen begraven waaruit kan worden opgemaakt dat het waarschijnlijk geen priesters betreft en dus geen hoogwaardigheidsbekleders uit de kloostergemeenschap. Wellicht gaat het om de graven van vooraanstaande burgers. Van één van de grafkelders is de oostzijde beschilderd met een eenvoudig kruis (Fig. 6). Het kruis lijkt het meest op een tempelierskruis (met verbrede armen) maar de armen hebben nog extra smalle uiteinden. Beschilderde grafkelders komen met name in Vlaanderen en in iets mindere mate in Holland en Zeeland regelmatig voor.¹⁹ Meer landinwaarts zijn ze schaarser en dit is het enig bekende voorbeeld in 's-Hertogenbosch. Binnen één van de kloostergebouwen zijn acht graven gevonden hetgeen zeer ongebruikelijk is. Ze lagen erg hoog, nog boven een 15de-eeuwse vloer. Ze zijn dus in een late fase, in de 16de of 17de eeuw, begraven, wellicht zelfs na het opheffen van het klooster.

15 Collectie gemeente 's-Hertogenbosch SO/Erfgoed, inventarisnummers 5654 en 5658.

16 Op dit graf kom ik verderop nog terug. Schuttelaars 2010, 76.

17 In het Minderbroedersklooster in Maastricht blijkt dat in de grote pandhof en in de kloostergebouwen daar omheen alleen mannen zijn begraven. Dit doet vermoeden dat dit deel voorbehouden is aan kloosterlingen (zie Van Genabeek 1994, 90-91). Of dit ook geldt voor 's-Hertogenbosch is nog niet aangetoond. De uitwerking van het skeletmateriaal was namelijk ten tijde van het schrijven van deze bijdrage nog niet voltooid. Het onderzoek wordt uitgevoerd door het Osteolab van de Universiteit van Leiden in samenwerking met de faculteit geneeskunde.

18 Kok 1990, 169.

19 Lempke 2009, 77-78.

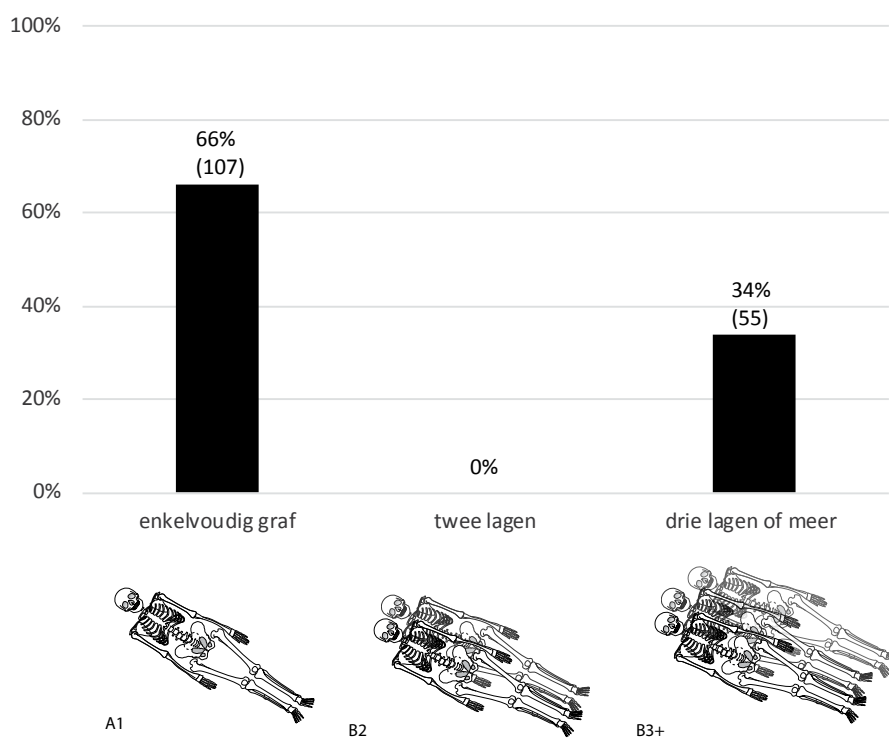

Fig. 3: Minderbroedersklooster, type graf. N-bekend 162, N-onbekend 11=6%.

N.B.: Het kan voorkomen dat van meerdere lichamen in één graf de bovenste door latere graafwerkzaamheden zijn verdwenen waardoor het betreffende graf als categorie A is bestempeld.

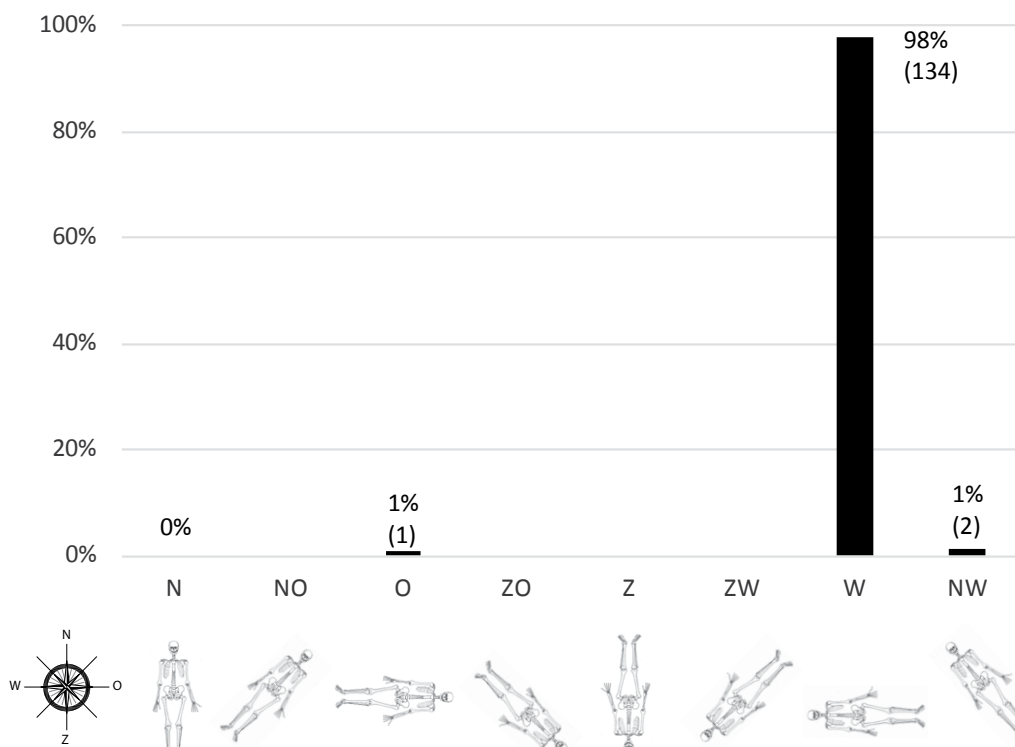

Fig. 4: Minderbroedersklooster, oriëntatie. N-bekend 137, N-onbekend 36=21%.

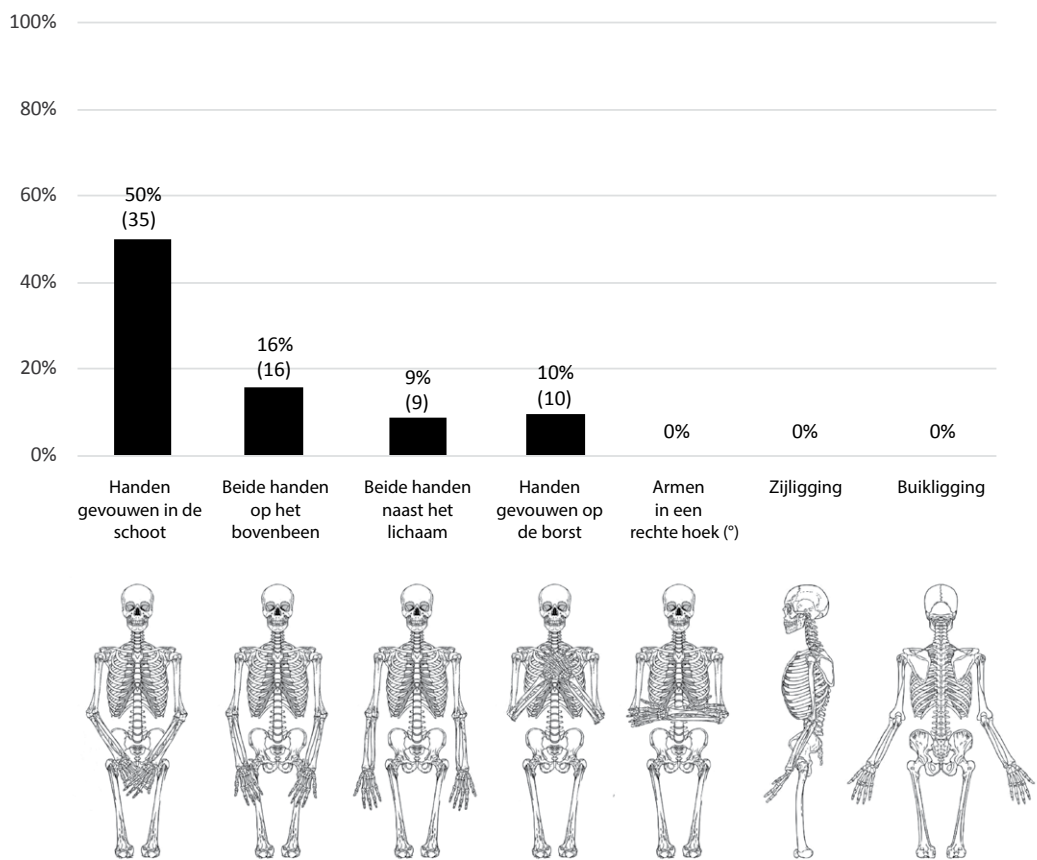

Fig. 5: Minderbroedersklooster, ormeriëntaties, N-bekend 70, N-onbekend 103=60%.

Fig. 6: Grafkelder in de kerk van het Minderbroedersklooster met aan één zijde een beschildering in de vorm van een kruis. De contouren zijn geaccentueerd (foto gemeente 's-Hertogenbosch, SO/Erfgoed).

Sint Janskerkhof (ca. 1225-1858)

De Sint Jan en het kerkhof er omheen is tot 1858 de belangrijkste begraafplaats van de stad.²⁰ Wie het zich kan veroorloven laat zich in de kerk zelf begraven. Pas vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw beschikken we over de begraaflijsten van de Sint Jan. Hieruit blijkt dat tussen 1631 en 1635 zo'n twee vijfde van de doden in de kerk wordt begraven en de rest op het kerkhof er omheen. Tussen 1790 en 1799 is het aandeel begravingen in de kerk afgenomen tot één vijfde. Het belang van het begraven in de kerk neemt in gedurende de 17de en 18de eeuw dus geleidelijk af.²¹ Veel graven in de kerk zijn voorzien van een natuurstenen grafzerk waarop de naam en soms het familiewapen van de overledenen zijn aangebracht. Oudere zerken worden daarbij vaak hergebruikt. In de Sint Jan zijn nog ruim 500 van dergelijke zerken aanwezig waarop 1158 namen zijn aangebracht. De begravenen betreffen zowel priesters en leden van het stadsbestuur als ambachtslieden en kooplieden. Ook in de andere parochiekerken en in enkele grote kloosterkerken worden de graven afgedekt door grafstenen met de namen van de overledenen. Een enkele keer wordt een graf voorzien van een omvangrijk grafmonument. Dit is echter alleen het geval bij zeer vooraanstaande personen zoals het graf van bisschop Masius in de Sint Jan. Het merendeel van de bewaard gebleven zerken dateert uit de 16de en 17de eeuw.²² Een deel van de van de grafplaatsen wordt beschouwd als familiegraf en blijven soms gedurende meerdere generaties in gebruik. De families die de graven bezitten moeten ook opdraaien voor het onderhoud daarvan, iets wat lang niet altijd gebeurt. Bij de sloop van een kerk kan de familie aanspraak maken op het graf. Zo laat Rogier van Broeckhoven bij de sloop van de Minderbroederskerk het graf van zijn ouders aldaar ruimen en de beenderen herbegraven in het nieuwe familiegraf in Rumst (B). De zerk wordt uit de kerkvloer gelicht en naar zijn woning overgebracht. Na de dood van Rogier werd de zerk naar de Sint Jan overgebracht en met een nieuwe inscriptie boven zijn graf aangebracht.²³ De rest van de graven is een zogenaamd kerkgraf, eigendom van de kerk. Het aandeel kerkgraven neemt gedurende de 18de eeuw sterk toe. In het begin van de 19de eeuw is nog maar zo'n 20% van de graven in particuliere handen.²⁴ Tegelijk met deze ontwikkeling neemt ook de gewoonte om het familiegraf in de kerk te voorzien van een uitgebreide inscriptie en familiewapens in de loop van de 18de eeuw af. Hooguit wordt een bestaande zerk voorzien van een extra naam. Daardoor zijn er in de Sint Jan relatief weinig grafzerken uit de 18de eeuw aanwezig.²⁵

20 In 1999 is een uitgebreide historische studie verschenen naar de geschiedenis van het Sint Janskerkhof, met de nadruk op de periode 1629-1858. Veel van de historische gegevens zijn overgenomen uit deze publicatie. Zie voor meer achtergronden en cijfers met betrekking tot het kerkhof Portegies 1999.

21 Portegies 1999, 23. Portegies gaat ook in op de oorzaken van deze trend.

22 Smits 1912; Schuttelaars 2010, 66.

23 Schuttelaars 2010, 76.

24 Schuttelaars 2010, 59. Schuttelaars behandelt uitgebreid de ontwikkeling van het begraven in de Sint Jan.

25 Schuttelaars 2010, 66.

Lay-out begraafplaats

Het kerkhof nam aanvankelijk slechts een vrij smalle strook rond de kerk in. Nadat in 1419 een stadsbrand een blok huizen ten noorden van de kerk had verwoest, maakte het kerkbestuur van de gelegenheid gebruik het kerkhof naar deze zijde uit te breiden.²⁶ Vanaf deze periode bestond het Sint Janskerkhof uit vier delen: de kerk zelf, een deel ten noorden van de kerk, dat verreweg het grootst was, een deel ten oosten van de kerk en een smalle strook aan de zuidzijde. Uit historische gegevens weten we dat de plaats waar men op het kerkhof begraven werd onder meer afhankelijk was van de sociale status.²⁷ Zo was, na de kerk zelf, het zuidelijk deel van het kerkhof het duurst. Dan volgde een strook direct ten noorden van het schip. Ook een locatie onder het pad richting noorderportaal was erg geliefd.²⁸ Het zuidelijke kerkhof was volgens de kerkmeesters in 1783 vooral populair onder de Roomsgezinden.²⁹ Het deel ten zuidoosten van de kerk was in de 17de eeuw gebruikt voor het begraven van mensen die aan een besmettelijke ziekte waren overleden. Sindsdien was dit deel van het kerkhof met bomen beplant om het opgraven van ziekteverwekkende lijken te voorkomen.³⁰ Het armste deel van de bevolking werd op het noordelijk deel van het kerkhof begraven, relatief ver van de kerk.

Voorafgaand aan de bouw van een nieuwe bouwloods kon in 1984 een klein deel van het noordelijke, dus arme, deel van het kerkhof worden onderzocht (Fig. 7). Vanwege de beschikbare tijd werd een steekproef³¹ van bijna 450 graven onderzocht.³² In het onderste vlak kon van een achttal skeletten worden vastgesteld dat ze uit de 15de eeuw dateren. Ze lagen tussen de funderingen van de bij de stadsbrand verwoeste huizen en behoren tot de eerste begravingen op deze plek.³³ Alle overige begravingen waren aanmerkelijk later. Een vrij nauwkeurige datering was in veel gevallen mogelijk op basis van medailles en kruisjes die met de doden waren meegegeven (zie bijvoorbeeld Fig. 15a). Daaruit blijkt dat deze skeletten dateren uit de eerste helft van de 19de eeuw, mogelijk nog eind 18de eeuw.³⁴

Het opgegraven deel van het kerkhof is te klein om betrouwbare uitspraken te doen over de ruimtelijke spreiding van de graven. Wat opvalt is een concentratie

26 De Vrie en Janssen 1997, 130.

27 Portegies 1999, 93-102; 117-121 en 176-186; Schuttelaars 2010, 67-72.

28 Portegies 1999, 180.

29 Portegies 1999, 183.

30 Portegies 1999, 178.

31 In het voor onderzoek beschikbare deel van het grafveld zijn drie vlakken aangelegd waarin skeletten zijn gedocumenteerd en verzameld: gemiddeld op 5,40m+NAP, 5,10m+NAP en 4,50m+NAP. De tussen deze vlakken aanwezige skeletten zijn machinaal geruimd, waarbij wel bijzondere pathologieën e.d. zijn verzameld. Pot 1988, 128-129.

32 Zie onder meer Janssen 1988, 72-74; Pot 1988; De Vrie en Janssen 1997, 130 en Maat, Mastwijk en Jonker 2002. Van de 448 aangetroffen graven konden er 391 worden geborgen. De meest complete skeletten, 319 individuen, zijn fysisch antropologisch onderzocht. Hiervan dateren er 312 uit de periode circa 1750-1858. Voor de overzichten van begraafrichting, en handpositie is ook gebruik gemaakt van de gegevens van skeletten die niet zijn geborgen. Daarom wijken de totalen in die tabellen af van de genoemde 312. Behalve de hier behandelde skeletten zijn eveneens skeletten geborgen tijdens de aanleg van een brandweerput in het noordelijk deel van het kerkhof in 2005 (Cleijne 2007) en het planten van bomen op het zuidelijk deel van het kerkhof in 1983 (ongepubliceerd opgravingsverslag DBPA). Deze zijn niet verwerkt in dit artikel.

33 De Vrie & Janssen 1997, 130.

34 Portegies 1999, 200-201.

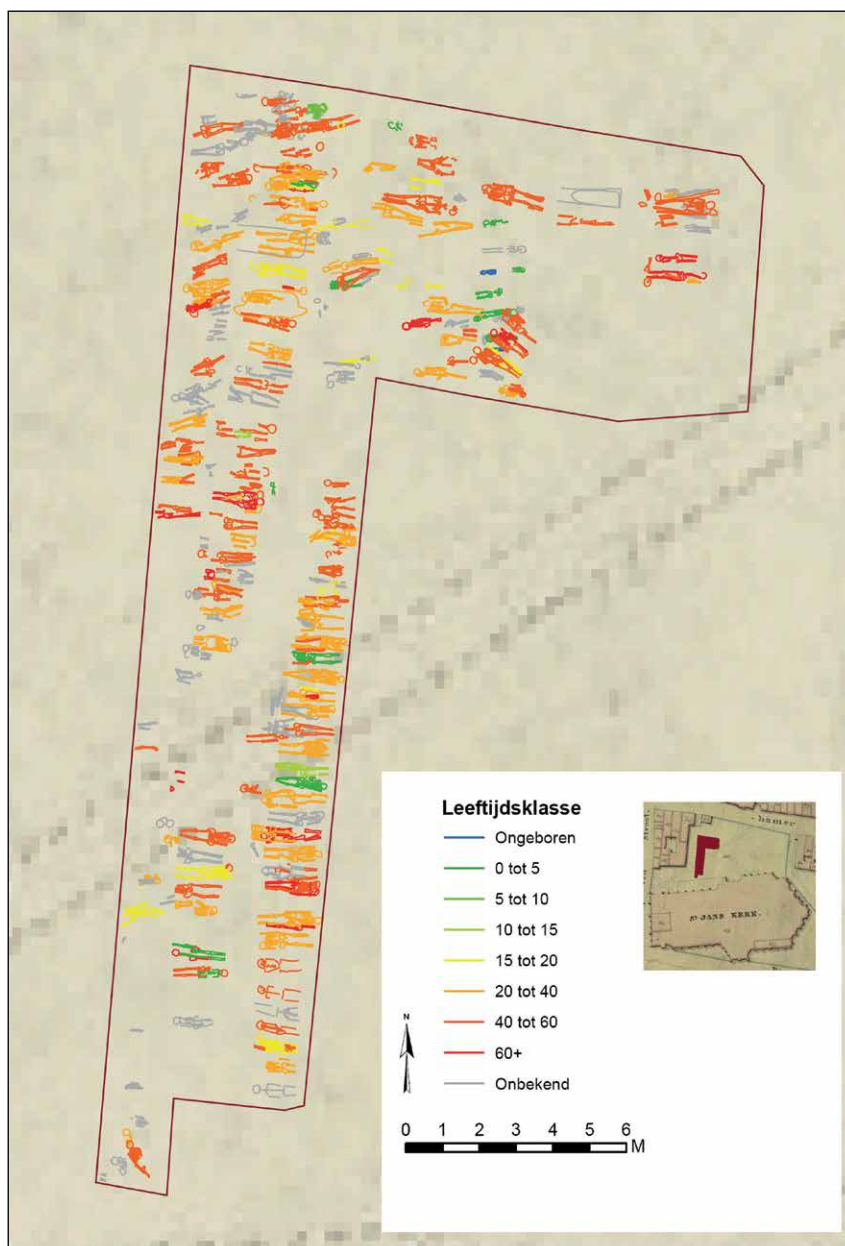

Fig. 7: Overzicht van het opgegraven gedeelte van het Sint Janskerkhof geprojecteerd op een uitsnede van de kadastrale minuut uit 1823. In het noordoostelijk deel van de opgravingsput ligt een concentratie met kindergraven (tekening R. Emaus, gemeente 's-Hertogenbosch SO/ Erfgoed).

met graven van kinderen onder de 5 jaar aan de noordzijde van het opgegraven gedeelte (Fig. 7). Deze concentratie kon worden vastgesteld op het eerste vlak, maar op een dieper niveau lagen op dezelfde locatie graven van volwassenen. Het lijkt er dus op dat in de laatste fase van het functioneren van het kerkhof in deze

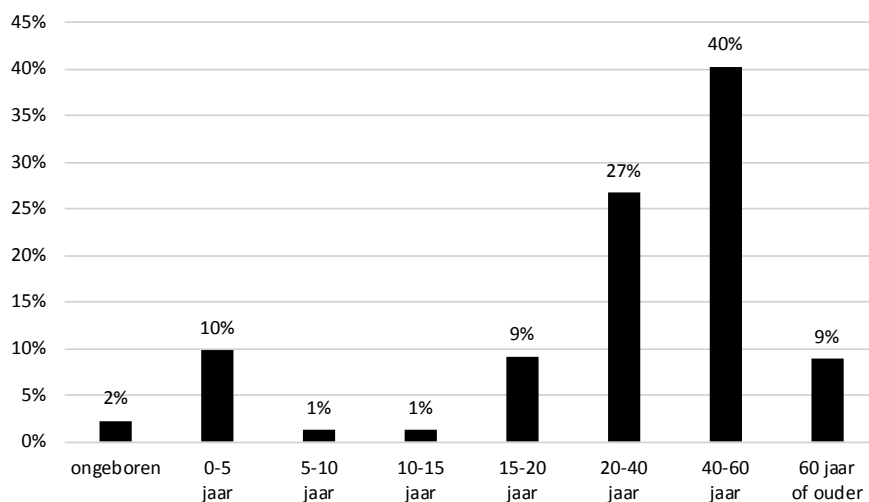

Fig. 8: Sint Janskerkhof. Leeftijdsopbouw (N=303) op basis van de onderzochte graven (bron: Maat, Mastwijk en Jonker 2002). Zie tevens appendix.

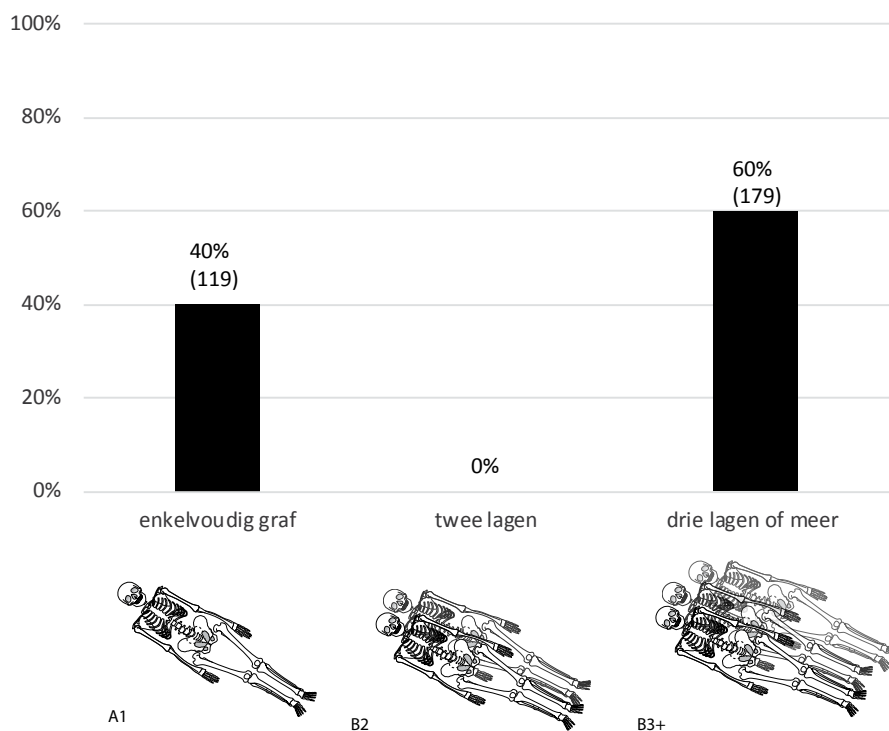

Fig. 9: Sint Janskerkhof. Type graf. N-bekend 298, N-onbekend 133=31%.

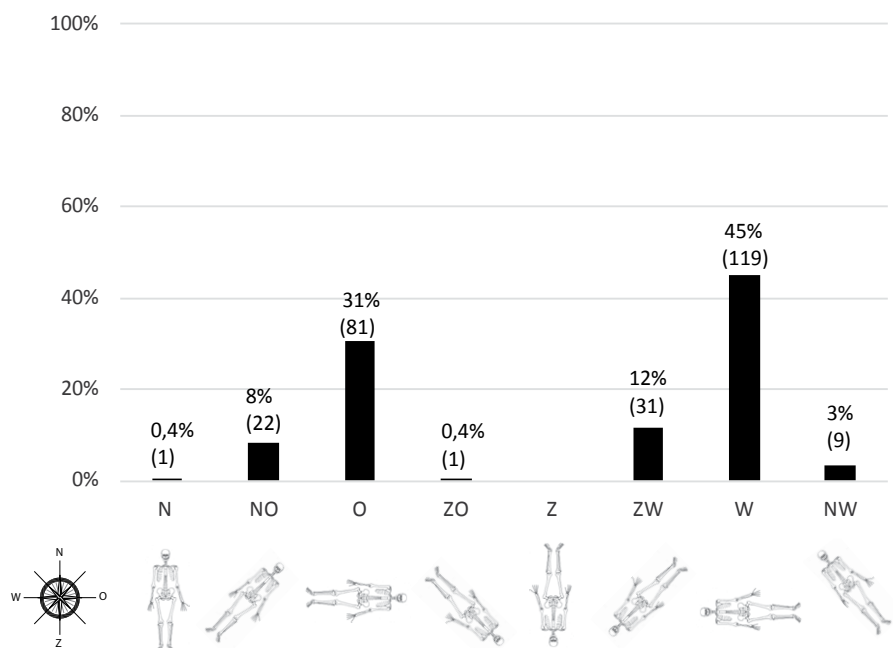

Fig. 10: Sint Janskerkhof. Oriëntaties. Totaal N-bekend 265, N-onbekend 166=39%.

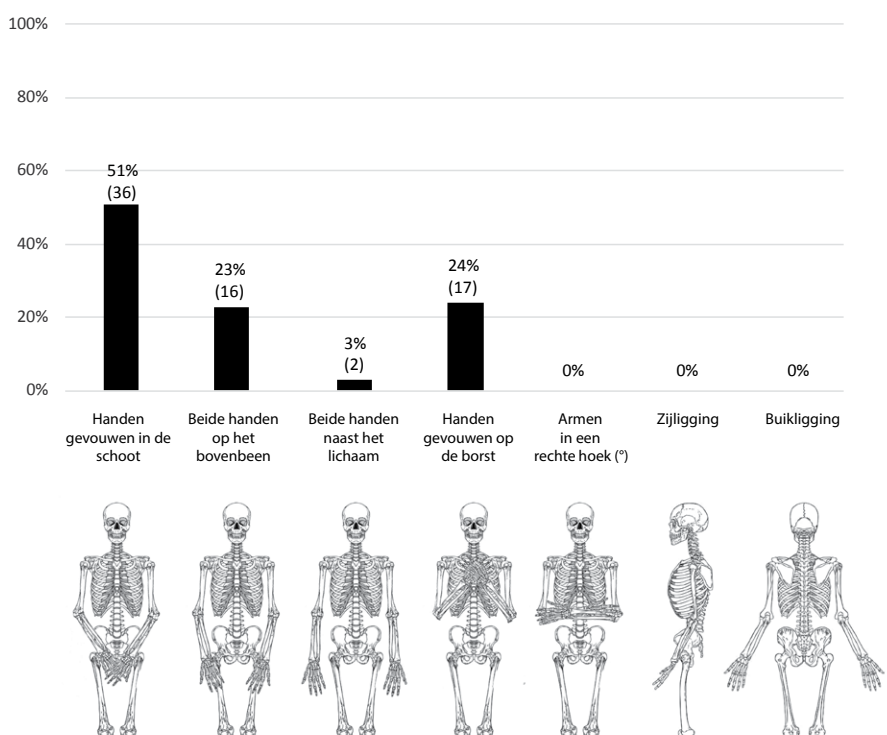

Fig. 11: Sint Janskerkhof. Armposities. Totaal N-bekend 72, N-onbekend 359=83%.

zone sprake is van een apart deel voor kinderen. Op de rest van het kerkhof werden ook tussen de graven van volwassenen kinderen aangetroffen. Kinderen werden dus niet uitsluitend in een apart deel begraven. Vanwege het hoge sterftecijfer onder vooral jonge kinderen werd over het algemeen wat minder geld uitgegeven aan het begraven van een kind dan aan een volwassene.³⁵ Overigens is het aantal opgegraven kindergraven relatief gering. Uit historische bronnen blijkt dat in de periode 1632-1858 in de meeste jaren 40% tot 60% van de begravingen op het Sint Janskerkhof kinderen (tot 12 jaar) betreft. Van de opgegraven skeletten is echter slechts 16% jonger dan 15 jaar (Fig. 8). Dat betekent dat de meeste kinderen waarschijnlijk toch op een apart deel zijn begraven en dat tijdens de opgraving mogelijk maar een klein stuk van dat kinderdeel uit de laatste fase van het kerkhof is aangetroffen.

Fig. 12: Onderzoek van de graven op het Sint Janskerkhof 1984. De kisten waren om en om met de smalle kant in het oosten of in het westen tegen elkaar in een grote kuil geplaatst (foto gemeente 's-Hertogenbosch, SO/Erfgoed).

35 Portegies 1999, 165-166.

De meeste graven lagen in lange rijen waartussen smalle paden waren opengelaaten om de graven te bereiken. Hoewel in een ordonnantie uit 1635 staat aangegeven dat er maximaal twee lijken boven elkaar begraven mogen worden zijn op het Sint Janskerkhof graven gevonden met vijf boven elkaar begraven lijken (Fig. 9).³⁶ Deze lagen zo netjes boven elkaar dat kan worden gesteld dat het om een individuele grafplaats gaat. In tegenstelling tot de graven in de kerk werden de graven buiten de kerk tot het begin van de 19de eeuw meestal niet gemarkeerd met een grafmonument,³⁷ maar blijkbaar waren de individuele graven wel op een andere manier herkenbaar. Een deel van het kerkhof was ingericht voor het zo efficiënt mogelijk begraven van doden. Hier waren geen individuele grafplaatsen, maar werden grote kuilen gegraven waarin de kisten dicht tegen elkaar werden geplaatst waarbij de begravingsrichting werd afgewisseld (Fig. 10 en 12). Waarschijnlijk werden hier de allerarmsten bijgezet.

Traditioneel begroef men doden met het hoofd richting westen,³⁸ maar op het Sint Janskerkhof werd dit niet consequent toegepast (Fig. 10). De overheersende richting is weliswaar met het hoofd in het westen, maar vanwege het efficiënte gebruik van de grote grafkuilen werden doden ook met het hoofd in het oosten begraven. Opvallend is dat 20% van de graven NO-ZW of NW-ZO was georiënteerd. Deze graven zijn vooral in de bovenste vlakken aangetroffen waaruit geconcludeerd kan worden dat het kerkhof in de laatste fase van het gebruik anders was ingedeeld dan in de periode ervoor. Mogelijk hangt dit samen met de grote opknapbeurt die het kerkhof in 1825-1826 heeft ondergaan.³⁹ Ook de hierboven vermelde concentratie van kindergraven zou na deze opknapbeurt ontstaan kunnen zijn.

Grafruimingen en herbegravingen

De skeletten waren in meerdere lagen begraven maar ook van de diepere graven kon worden vastgesteld dat ze, met uitzondering van acht 15de-eeuwse graven, 18de-of 19de-eeuws waren.⁴⁰ Hieruit blijkt dat in die tijd vrijwel alle oudere graven geruimd zijn om plaats te maken voor nieuwe. Dit wordt bevestigd door de historische bronnen. In de periode 1766-1810 werden jaarlijks gemiddeld 270 doden in of rond de Sint Jan begraven.⁴¹ De beschikbare ruimte stond daardoor erg onder druk. In 1781 bepaalde het stadsbestuur dat een graf minimaal 10 jaar met rust moest worden gelaten, maar zelfs hiervan werd noodgedwongen afgeweken. In 1833 werd de periode van 'eeuwige' rust verlaagd naar 5 jaar.⁴² Hoewel we over de periode vóór 1781 geen cijfers hebben over de frequentie van het ruimen van de graven mogen we aannemen dat graven ook in die periode niet eeuwig bleven liggen. Tussen 1631 en 1749 werden namelijk in en rond de Sint Jan jaarlijks gemiddeld 324 mensen begraven, dus meer dan in de periode 1766-1810. Op het

36 Cleijne 2007, 23-24.

37 Portegies 1999, 32.

38 Vergelijk bijvoorbeeld de begravingen in het hiervoor genoemde Minderbroedersklooster.

39 Portegies 1999, 143.

40 Portegies 1999, 199-201.

41 Portegies 1999, 25.

42 Portegies 1999, 144-145.

kerkhof werd dus vrijwel continu begraven waardoor oudere graven vrij snel werden geruimd. Om het ruimen en begraven meer te structureren werd het kerkhof in 1784 in vakken verdeeld. Pas als een vak vol was werd een nieuw vak geheel geruimd waarna er begraven kon worden.⁴³ De botten van de geruimde graven mochten niet worden vernietigd en moesten, in afwachting van wederopstanding worden opgeborgen in knekelhuisjes. Op het Sint Janskerkhof bevonden zich op aan het eind van de 18de eeuw zes van dergelijke huisjes.⁴⁴ Dat soms ook opgegraven botten werden herbegraven blijkt uit enkele knekelkuilen die tijdens de opgraving werden aangetroffen. Het gaat hierbij echter om zo weinig (minimaal 16) en relatief kleine kuilen dat het vermoedelijk vooral gaat om verzamelkuilen van los bot dat op het kerkhof zwierf of werd opgedolven tijdens het graven van een graf dan om systematische herbegravingen van geruimde graven. Al met al is het niet verwonderlijk dat er nauwelijks graven zijn teruggevonden, ouder dan het midden van de 18de eeuw. Het is zelfs waarschijnlijk dat de meeste opgegraven skeletten niet ouder zijn dan het tweede kwart van de 19de eeuw.

Grafkisten

Voor zover kon worden vastgesteld werden alle doden in een kist begraven. Dit waren taps toelopende kisten met een platte deksel. Kisten met een dakvormige deksel werden wegens ruimtegebrek in de 17de eeuw verboden.⁴⁵ Het vervaardigen van kisten was in 's-Hertogenbosch sinds 1675 voorbehouden aan het Gereformeerde Weeshuis. Welke soorten kisten er waren, aan welke eisen deze moesten voldoen en wat de prijzen waren werd nauwkeurig vastgelegd. Tussen 1782 en 1804 is van alle begravingen bijgehouden in wat voor soort kist ze werden begraven. Bij vrijwel alle

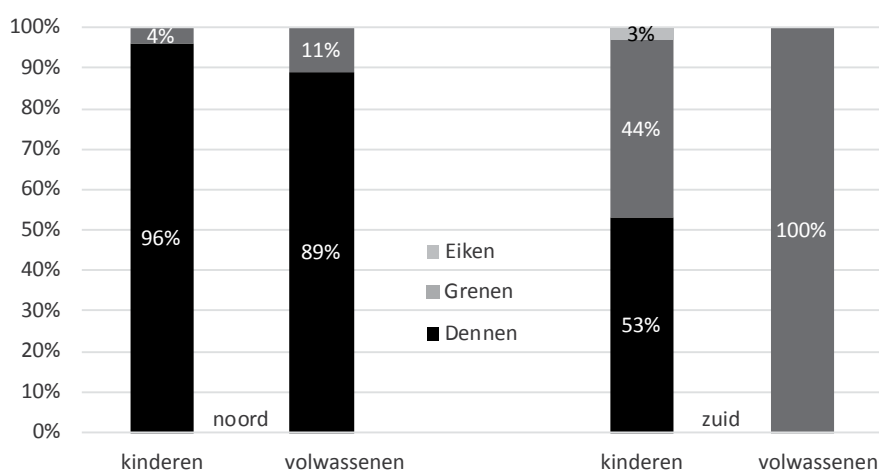

Fig. 13: Gebruikte houtsoorten voor de grafkisten op het Sint Janskerkhof in 1785 in procenten op basis van historische gegevens (bron Portegies 1999, p. 94, tabel 5).

43 Portegies 1999, 143.

44 Portegies 1999, 142.

45 Kok 1990, 169; Portegies 1999, 87.

begravenissen op het kerkhof rond de Sint Janskerk na 1782 was sprake van grenen- of dennenhouten kisten, waarbij dennen goedkoper was dan grenen. Dennen kisten domineren dan ook op het armere noordelijke deel van het kerkhof, terwijl grenen op het iets rijkere zuidelijke deel de overhand heeft. Eiken kisten kwamen vrijwel niet voor (Fig. 13).⁴⁶ Dit wordt bevestigd door de analyse van schaarse houtfragmenten die tijdens de opgraving zijn geborgen.⁴⁷ Ook het gebruik van kistbeslag was niet algemeen. Op het kerkhof van de Sint Jan is in de grond tussen de graven één sierschroef gevonden waarmee een kist was afgesloten.⁴⁸

Bijgiften

Bij de begravingen op het Sint Janskerkhof zijn in een groot aantal graven voorwerpen aangetroffen (Fig. 14). Een deel daarvan is bewust als grafgift aan de dode meegegeven hetgeen in de Christelijke traditie opmerkelijk is. Bij de middeleeuwse graven elders in de stad zijn voorwerpen in het graf een grote uitzondering.⁴⁹ Alleen in een graf rond de dorpskerk van Engelen zijn drie bronzen vingerringen gevonden. Deze zijn te dateren in de 11de tot 13de eeuw.⁵⁰ Uit figuur 14 blijkt dat op het Sint Janskerkhof grafgiftten vooral bij jonge kinderen en personen ouder dan 20 jaar voorkomen. De kans op grafgiftten lijkt met de leeftijd toe te nemen. De aangetroffen voorwerpen kunnen in een aantal categorieën worden verdeeld: religieuze voorwerpen (rozenkransen, kruisjes en medailles); objecten die samenhangen met het grafritueel (glassplinters); kledingaccessoires (gespen, spelden en knopen); sieraden (vingerringen, oorbellen en halssnoer) en overige voorwerpen die (wellicht bij toeval) in het graf terecht zijn gekomen (munten,⁵¹ knikker, pijpenkop). Van de 312 min of meer complete graven bevatten er 79 (25%) een rozenkrans, kruisje of medaillon of een combinatie daarvan (Fig. 15).⁵² Ze lijken even vaak voor te komen bij mannen als bij vrouwen, maar worden vooral aangetroffen bij oudere volwassenen en veel minder bij kinderen. De rozenkrans wordt vaak tussen de vingers van de samengevouwen handen aangebracht. De opkomst van dit gebruik hangt waarschijnlijk samen met de emancipatie van de katholieken vanaf de Franse tijd. Bij 9% (28 gevallen) waren kledingaccessoires (spelden, knopen, gespen) in het graf aanwezig. Ook hier zijn het vooral de oudere volwassenen hoewel ook bij enkele kleine kinderen spelden in het graf zijn aangetroffen. Spelden worden vaak in verband gebracht met doodskleden, maar het aantal aangetroffen spelden is te gering om daarover uitspraken te kunnen doen. De kans dat spelden tijdens het

46 Portegies 1999, 93-97.

47 De door B. Meewis gedetermineerde houtfragmenten betreffen negen keer zilverspar en drie keer fijnspar of lariks; Janssen 1988, 73.

48 Inventarisnummer 17697, DBKJ.

49 Bij de skeletten van het Minderbroedersklooster komen geen grafgiftten voor met uitzondering van één graf waar enkele knopen op de aanwezigheid van kleding kunnen duiden. Wel moet worden opgemerkt dat een deel van de begravingen van de broeders zelf is wat het beeld kan beïnvloeden.

50 Janssen 1983c, 252.

51 In alle graven zijn totaal twee munten en een rekenpenning gevonden. Hiervan kon niet worden vastgesteld of deze bewust aan de doden waren meegegeven of bij toeval met begravingsgrond in het graf waren terecht gekomen. Het meegeven van munten lijkt in ieder geval geen gebruikelijk grafritueel te zijn geweest.

52 De kruisjes, medailles en rozenkransen zijn gedetermineerd door G.J. Peters. Zie Peters 1993.

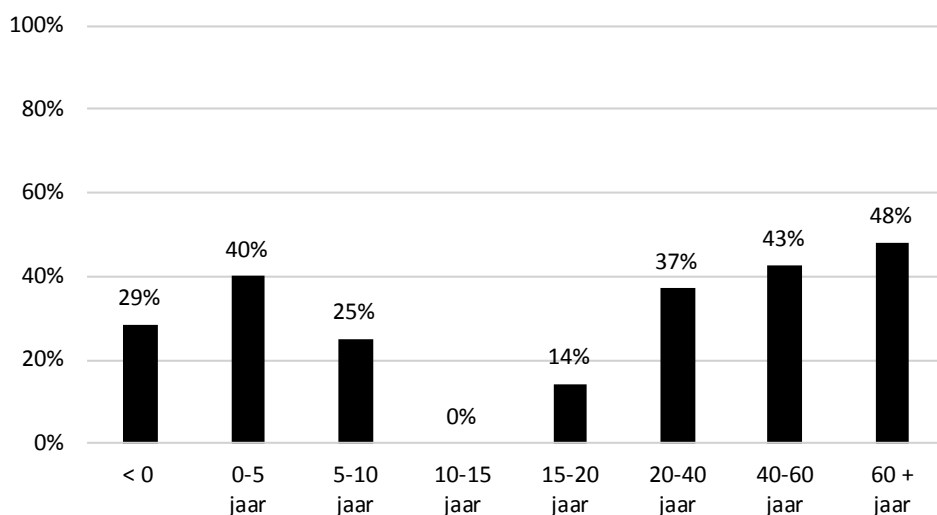

Fig. 14: Sint Janskerkhof. Het percentage individuen met grafgraven per leeftijdsklasse, N=303. Zie tevens appendix.

Fig. 15 (rechter pagina): Sint Janskerkhof. Enkele van de opgegraven rozenkransen, kruisjes en medailles (foto's G. de Graaf, 's-Hertogenbosch).

- a. Kruisje met corpus Christi en op de achterzijde de tekst 'SOUVENIR DE LA MISSION', waarschijnlijk aangeschaft na de volksmissie in 1843; een zogenaamde wonderdadige medaille (geslagen na 1832); een medaille uit Trier waarschijnlijk uitgegeven in 1844; een medaille van Notre Dame de Rosaire. Gevonden bij skelet G247. Inventarisnummer 5272,
- b. Rozenkrans van kralen van blauw, paars en wit glas of natuursteen en enkele benen ex voto's. Gevonden tijdens de opgraving op het Sint Janskerkhof in 2005 bij graf HTJK F20/21. Inventarisnummer 16166,
- c. Rozenkrans(?) van blauwe en witte glazen kralen, bronzen schakeltjes en een benen schijfje. Gevonden tussen de vingers van skelet G135. Inventarisnummer 5132,
- d. Rozenkrans van houten kralen met bronzen schakeltjes, een verbindingstukje in de vorm van een hart en een kruisje. Gevonden bij skelet G249. Inventarisnummer 5276,
- e. Rozenkrans van houten kralen met bronzen schakeltjes, een kruisje en een medaille van Maria Immaculata. Gevonden bij skelet G200. Inventarisnummer 5214 en 5215,
- f. Medaille met de tekst 'LOS DOLORES'. Gevonden bij skelet G250. Inventarisnummer 4722,
- g. Kruis met een corpus Christi met daarop vastgekoekte textielresten. Gevonden bij skelet G249. Inventarisnummer 4731,
- h. Kruisje met afbeelding van de onbevleete maagd en de tekst 'VIR IMM VITAM PURAM PRAESTA'. Gevonden bij graf G18. Inventarisnummer 4719.

onderzoek over het hoofd gezien worden of geheel zijn vergaan is echter groot. De paar spelden, historische vermeldingen en het feit dat andere aanwijzingen voor kleding schaars zijn kunnen erop wijzen dat het begraven in een doodskleed tot ver in de 19de eeuw gebruikelijk was.⁵³ Toch is het aantreffen van knopen en gespen een aanwijzing dat een deel van de doden met kleding aan begraven is. Sieraden kwamen in 16 graven voor (5%), vooral bij volwassen vrouwen. Bij een baby van 3 maanden en een kind van 4 zijn oorringen aangetroffen en opvallend genoeg ook in het graf van een man. Vingerringen komen eveneens vaker bij vrouwen voor. Het gaat in alle gevallen om eenvoudige bronzen ringen.

Van de kinderen onder de 5 jaar kreeg 40% grafgiftten mee, in de vorm van een rozenkrans of oorringen. Rond het hoofd van enkele kinderen zijn gekleurde glassplinters aangetroffen (Fig. 16).⁵⁴ Dit gebruik is waarschijnlijk een variant op de gewoonte om bloemenkroontjes aan te brengen of snippers zilverpapier rond het hoofdje te leggen.⁵⁵ Uit historische bronnen is bekend dat een dergelijk verschijnsel niet alleen voorbehouden was aan kinderen, maar ook werd toegepast bij ongehuwden. Zij behoorden namelijk, ondanks hun leeftijd, tot de 'jonkheid'. In één geval zijn ook glasscherfjes aangetroffen rond het hoofd van een foetus. Blijkbaar werd zelfs deze begraven met enig grafritueel. Drie van de ongeboren kinderen lagen in de concentratie met kinderskeletten in het noordelijk deel van het kerkhof. De overige lagen tussen en volwassenen. Blijkbaar had men in deze periode geen problemen met het begraven van ongedoopte kinderen op het kerkhof.⁵⁶

Fig. 16: Sint Janskerkhof. Kleine gekleurde glassplinters, aangetroffen rond het hoofd van één van de kinderen. (Foto: W. Hartman, gemeente 's-Hertogenbosch SO/Erfgoed).

53 Portegies 1999, 59-61.

54 Dit gebruik is ook vastgesteld bij twee volwassenen.

55 Portegies 1999, 98.

56 Vier van de zeven foetussen waren na ongeveer 5 maanden geboren. Dat betekent dat ze dood geboren zijn en niet meer gedoopt konden worden.

Gezondheidstoestand

Van de opgegraven skeletten uit het einde van 18de en eerste helft 19de eeuw konden er 312 fysisch-anthropologisch worden onderzocht. De gezondheidstoestand van deze populatie bevestigt de relatief lage sociale status van deze groep op basis van historisch onderzoek.⁵⁷ De gemiddelde leeftijd van overlijden van personen boven de 20 was 42 jaar. De staat van het gebit was slecht: 21% van de tanden had cariës. Het hoge cariës gehalte hangt wellicht onder meer samen met de opkomst van de bietsuiker die ook lagere klassen zich kon veroorloven. Eén vijfde van de skeletten had een genezen botbreuk wat kan wijzen op zware of risicovolle arbeid. Zeven procent leed aan de rachitis of Engelse ziekte. Een aandoening die veroorzaakt wordt door gebrek aan zonlicht en die veel voorkomt bij arbeiders die in donkere huizen wonen en in fabrieken werken. Ziektes die veelal gekoppeld kunnen worden aan hogere sociale klassen zoals DISH⁵⁸ komen daarentegen relatief weinig voor.

Bij twee skeletten werd ter hoogte van het bekken een zogenaamde liesbreukband aangetroffen (Fig. 17). Een liesbreuk is een zwakke plek in de buikwand, direct boven de heup waardoor het buikvlies uit kon puilen, wat zeer pijnlijk is. Hoewel de Romeinen al breukbanden kenden worden deze pas in de 18de eeuw sterk verbeterd en vermoedelijk ook algemener toegepast. De opgegraven breukbanden bestonden uit ijzeren plaatjes die waren bekleed met leer en door middel van gespen rond de lies bevestigd konden worden.

Fig. 17: Sint Janskerkhof. Liesbreukband aangetroffen bij één van de skeletten. (Foto G. de Graaf, 's-Hertogenbosch).

57 De gegevens over leeftijd, geslacht en gezondheidstoestand zijn ontleend aan Maat, Mastwijk & Jonker 2002, 10-19. De historische gegevens zijn opgenomen in Portegies 1999, 201-203.

58 Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis.

Fig. 18: Sint Janskerkhof. Eén van de doorgezaagde schedels tijdens het onderzoek. Waarschijnlijk betreft het één van de patiënten van het zwakzinnigen gesticht Reinier van Arkel. (Foto: gemeente 's-Hertogenbosch SO/Erfgoed).

Het kerkhof was ook in gebruik als begraafplaats voor patiënten van het Groot Ziekengasthuis en, vanaf 1827, het zwakzinnigen gesticht Reinier van Arkel.⁵⁹ Op het kerkhof zijn negen gevallen aangetroffen waarbij autopsie is gepleegd door de schedel door te zagen (Fig. 18). Vermoedelijk hebben we hier te maken met overleden patiënten van Reinier van Arkel. Vanaf 1846 was de Duitse arts H. Rapmund actief bij deze instelling. Van vrijwel alle overleden onderzocht hij de hersenen met als doel om een relatie vast te stellen tussen de geestesziekte en het lichaam.⁶⁰

Protestants kerkhof (1833-1858)

Het kerkhof van de Sint Jan levert vooral door de vrij scherpe datering van de laatste fase van begraven, de vele grafvondsten en de aanvullende historische bronnen een goed beeld van het arme deel van de bevolking in de eerste helft van de 19de eeuw. Tot 1833 werden zowel protestanten als katholieken op het kerkhof van de Sint-Jan begraven. In dat jaar werd voor de protestanten een aparte begraafplaats ingericht aan de Tweede Nieuwstraat (de huidige Sint Josephstraat) die tot 1858 in gebruik bleef. Hoewel slechts 13% van de bevolking protestant was,⁶¹ behoorde deze bevolkingsgroep tot de stedelijke elite. Het waren namelijk vaak protestantse Hollandse families die in de 17de en 18de eeuw de stad bestuurden.⁶² Daarnaast werden op dit kerkhof vermoedelijk ook protestantse militairen begraven die in de stad ingekwartierd waren. Van het protestante kerkhof is in 1993 een klein

⁵⁹ Portegies 1999, 63.

⁶⁰ Portegies 1999, 77-83.

⁶¹ Coppens 1841, 7.

⁶² Hoekx, Jacobs en Looper 1997, 98.

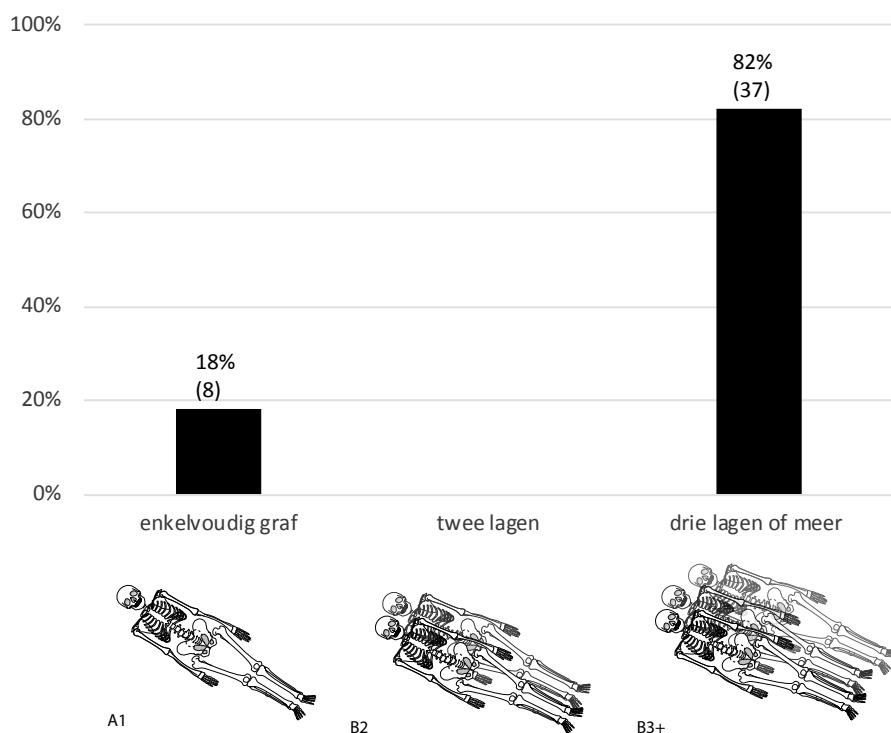

Fig. 19: *Protestants kerkhof. Type graf, N-bekend 45, N-onbekend 12=21%.*

deel opgegraven waarbij 57 graven werden geborgen. Ondanks het relatief geringe aantal zijn toch enkele opvallende verschillen aan te wijzen met het kerkhof van de Sint Jan.⁶³

Lay-out van de begraafplaats

Van de protestante begraafplaats kon slechts een oost-west lopende strook van drie meter breed en 12 meter lang worden onderzocht. Toch lijkt in dit deel een tweedeling in de wijze van begraven te zien te zijn. In het noordelijk deel van de begraafplaats liggen de graven dicht tegen elkaar met hooguit enkele centimeters ruimte tussen de verschillende grafkuilen. De graven zijn wel allemaal oost-west of west-oost georiënteerd, maar liggen niet in nette rijen. Deze graven zijn stratigrafisch het oudst. De jongere graven zijn eveneens oost-west of west oost georiënteerd, maar hebben een tussenruimte van 60 tot 80 cm. In elk graf lagen drie of vier skeletten boven elkaar (Fig. 19). Er lijkt dus gedurende het kort functioneren van de begraafplaats een verandering te zijn opgetreden van het dicht opeen begraven van de kisten naar ruimere grafplaatsen. Duidelijke rijen met paden ertussen, zoals bij het Sint Janskerkhof kon worden vastgesteld konden hier vanwege de geringe omvang van de opgraving niet worden aangetoond.

⁶³ De fysisch-antropologische gegevens zijn gebaseerd op Pronk & Scoop 2005.

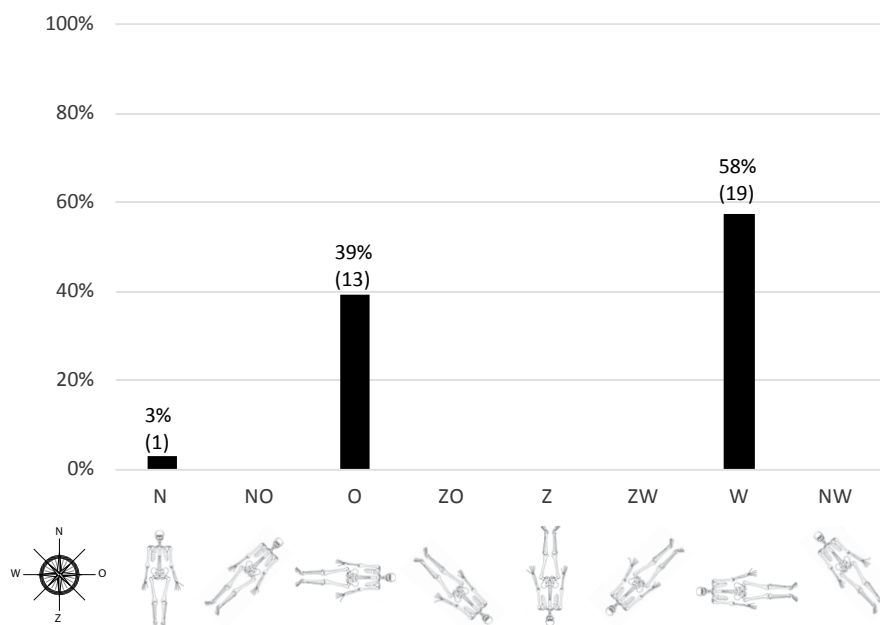

Fig. 20: Protestants kerkhof. Oriëntaties. N-bekend 33, N-onbekend 24=42%.

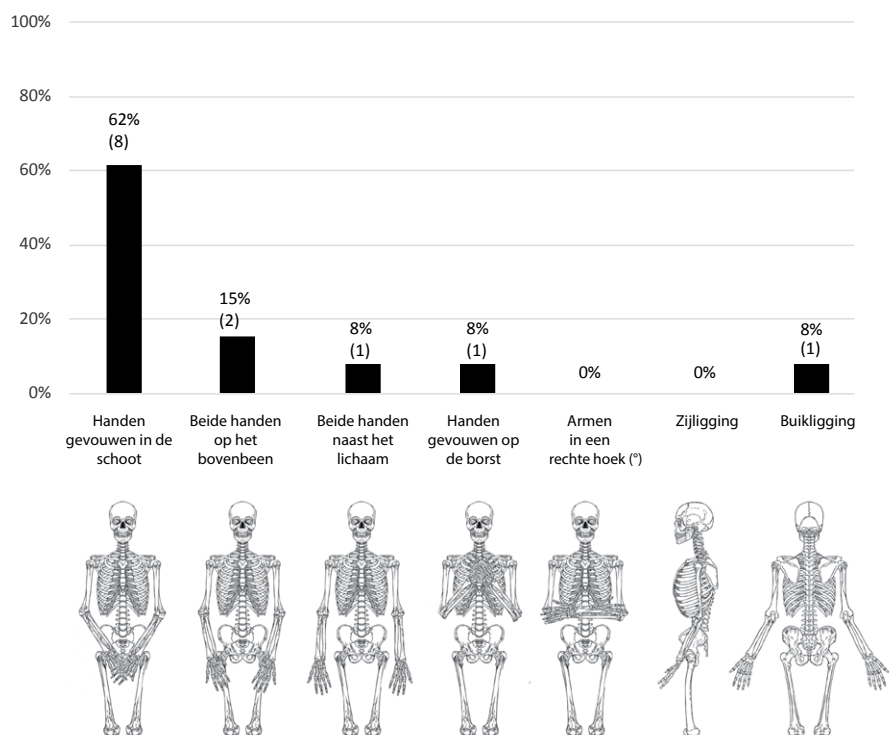

Fig. 21: Protestants kerkhof. Armposities, N-bekend 13, N-onbekend 45=78%.

Grafitueel

Net als op het kerkhof van de Sint Jan werd bij het begraven geen aandacht besteed aan de oriëntatie. Zowel west-oost als oost-west komen voor (Fig. 20). De richting lijkt vooral samen te hangen met het efficiënt gebruiken van de beschikbare ruimte. Voor zover aan de hand van enkele vage kistsporen kon worden vastgesteld lijken alle doden hier in kisten te zijn begraven. De kisten waren waarschijnlijk rechthoekig en niet taps toelopend. Hoewel rozenkransen en dergelijke uiteraard ontbreken zijn enkele graven met opvallende vondsten aangetroffen. In één van de graven lag een aardwerken bloempot die erop duidt dat er een plant in een pot in het graf is meegegeven (Fig. 22). Een andere opvallende en moeilijker te verklaren vondst betreft een muntschatje van één gouden 5-guldenstuk, een zilveren dukaat en vijf zilveren 3-gulden stukken, die oorspronkelijk in een beurs gezeten zullen hebben. Of het een opzettelijke depositie betreft of dat de beurs per ongeluk in de kleding van de overledene is achtergebleven is onduidelijk (Fig. 23).

Fig. 22: Bloempot op een skelet op het protestante kerkhof. De pot stond waarschijnlijk op de kist toen deze begraven werd. Foto: gemeente 's-Hertogenbosch SO/Erfgood).

Fig. 23: Zilveren en gouden munten aangetroffen bij een skelet op het protestante kerkhof. Foto: gemeente 's-Hertogenbosch SO/Erfgood).

Bevolkingsopbouw en gezondheidstoestand

Van de skeletten waarvan het geslacht kon worden bepaald waren er 19 mannelijk en 10 vrouwelijk, hetgeen, ondanks de lage aantallen, een opmerkelijke verhouding is. Bovendien waren er relatief veel jongeren begraven (tien individuen waren tussen de 15 en 20 jaar oud) terwijl kinderen jonger dan 15 jaar op dit deel van het kerkhof niet zijn aangetroffen. Beide fenomenen zouden te maken kunnen hebben met het begraven van garnizoenssoldaten. Op het kerkhof zijn twee personen begraven waarop autopsie gepleegd is: éénmaal door het doorzagen van een schedel en éénmaal door het doorzagen van zowel de boven als de onderbenen.⁶⁴ Hoewel niet bekend is dat patiënten van Reinier van Arkel op het protestantse kerkhof zijn begraven is het niet uitgesloten dat het hier een patiënt met protestante achtergrond betreft. Het kan een patiënt van Reinier van Arkel betreffen maar het zou ook kunnen gaan om een militair. Een opvallend verschil met de skeletten van het Sint Janskerkhof is het significant vaker voorkomen van DISH, een afwijking die geassocieerd wordt met diabetes en obesitas.⁶⁵

Massagraf Franse militairen (1794-1795)

Bij het verplaatsen van een boom op bastion Baselaar werd in 2011 bij toeval een massagraf ontdekt met daarin 68 skeletten.⁶⁶ Uit historische en fysisch-anthropologisch onderzoek kon worden vastgesteld dat het waarschijnlijk gaat om een graf waarin in de winter van 1794 op 1795 Franse militairen werden begraven. In die periode was 's-Hertogenbosch net veroverd door Franse troepen. De winter was streng en de omgeving van de stad stond onder water. In de stad heerste hongersnood en veel mensen stierven aan besmettelijke ziektes waaronder dysenterie. Dit gold ook voor Franse Militairen die werden verpleegd in een militair hospitaal aan de Verwerstraat. Voor het begraven van de doden van het hospitaal werd aanvankelijk Bastion Baselaar aangewezen. Voor zover bekend werden geen Franse militairen op de reguliere kerkhoven begraven, maar de reden daarvoor is onbekend. Vanaf februari 1795 werden de dode soldaten buiten de stadswallen begraven: eerst op het Hoogveld buiten de Hinthamerpoort en later op de Pettelaarse Schans. Vermoedelijk zijn dus tussen oktober 1794 en februari 1795 Franse militairen die in het hospitaal waren overleden op Bastion Baselaar begraven. Of er ook andere plekken op de wallen voor het begraven van doden werden gebruikt is onbekend. Of er meerdere massagraven op Bastion Baselaar lagen, is eveneens onduidelijk. Bij het archeologisch onderzoek op Bastion Baselaar ten behoeve van de aanleg van de ingang van de nieuwe parkeergarage is een groot deel van het terrein van het Bastion archeologisch onderzocht en daarbij zijn geen andere massagraven aangetroffen. Het is echter niet uitgesloten dat er meer graven buiten het onderzochte gebied lagen.

Het opgegraven massagraf bestond uit een kuil van ongeveer 2,85 bij 2,80 m waarin minimaal zes lagen met skeletten werden aangetroffen. De onderste ni-

64 In het geval van de doorgezaagde benen zou het een amputatie kunnen betreffen. Het feit dat de benen op twee plekken zijn doorgezaagd lijkt echter te wijzen in de richting van een autopsie.

65 Pronk & Scoop 2005, 13-14.

66 De gegevens uit deze paragraaf zijn gebaseerd op Van Genabeek, Van der Linde, Kootker & Buiks 2015. Zie tevens de bijdrage van Van der Linde, in het hoofdstuk hierna.

veaus waren gescheiden door dunne lagen zand waaruit kan worden afgeleid dat de lijken aanvankelijk nog werden afgedekt. Bij de bovenste skeletten was dit echter niet meer het geval. Bij het begraven werd niet zo zorgvuldig met de lijken omgesprongen. 21 individuen lagen op hun buik, soms met de armen gespreid. In enkele niveaus werden de lijken zodanig gelegd dat optimaal gebruik kon worden gemaakt van de ruimte in de grafkuil. De begraafrichting varieerde per laag. In sommige niveaus waren de doden oost-west, in andere noord-zuid neergelegd. Waarschijnlijk werden de meeste doden naakt of in een (doods)hemd begraven. Enkele knopspelden kunnen wijzen op het dichtspelden van een lijkkleed. Eén van de begravenen droeg een bronzen ring, maar verder zijn geen persoonlijke bezittingen aangetroffen. In het graf werden zeven musketkogels gevonden waarvan twee tussen de ribben van skeletten. Bij vijf andere individuen werden op dijbenen en enkels steekwonden vastgesteld, veroorzaakt door een scherp voorwerp zoals een sabel of degen. Bij acht personen waren amputaties verricht, die vervolgens niet zijn genezen. De amputaties waren vermoedelijk noodzakelijk vanwege geïnfecteerde schot- of steekwonden. Enkele afgezette ledematen zijn op andere plekken in het graf teruggevonden. Behalve deze directe oorlogsslachtoffers kon van de meeste doden niet de doodsoorzaak worden vastgesteld. Op basis van historische bronnen kan worden aangenomen dat het merendeel van de slachtoffers is overleden aan besmettelijke ziektes. De doden betreffen 42 mannen (86%) en 7 vrouwen (14%). Van 19 individuen kon het geslacht (nog) niet worden bepaald. Niet alleen deze geslachtsverdeling maar ook de leeftijdsopbouw maakt het aannemelijk dat het om militairen gaat (Fig. 24). Opvallend is het grote aantal jong gestorvenen. Van de 68 personen waren er slechts 8 zeker ouder dan 30. De jongste was tussen de twaalf en veertien jaar. Veel van de overleden hadden symptomen die wijzen op

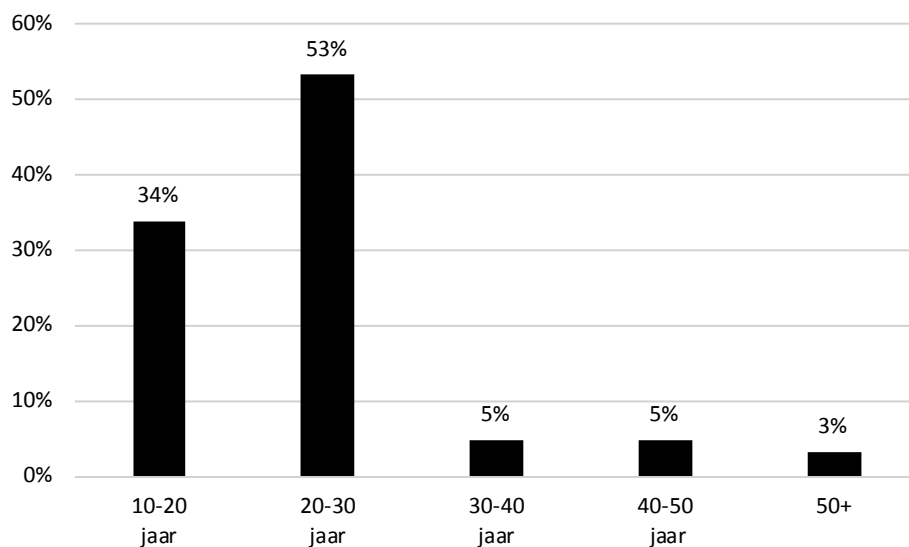

Fig. 24: Leeftijdsopbouw en geslacht van de begraven personen in het massagraf (bron: Van der Linde 2015, bijlage 2). Zie tevens appendix.

overbelasting.⁶⁷ Dit hangt mogelijk samen met het leven als militair waarbij met zware bepakking grote afstanden gelopen moesten worden. Het massagraf geeft een minder prettig beeld van deze periode van onze geschiedenis. De soldaten van het Franse leger hadden een zwaar leven. Ze werden al op jonge leeftijd gerecruteerd en moesten met zware bepakking grote afstanden afleggen. Veel van de soldaten stierven jong, lang niet altijd aan verwondingen maar vaak ook aan honger, uitputting en besmettelijke ziektes. Aan het begraven werd weinig aandacht besteed. Wellicht waren de soldaten uit hun eigen regiment, die vaak voor enig eerbetoon zorgden, al niet meer aanwezig in de stad.

Conclusie

Tijdens de vele archeologische onderzoeken die de afgelopen decennia in 's-Hertogenbosch hebben plaats gevonden zijn ongeveer 1000 menselijke skeletten geborgen. Het grootste deels daarvan is afkomstig van een viertal opgravingen. Het blijkt over het algemeen lastig om de skeletten op basis van stratigrafische ligging of vondstmateriaal te dateren en alleen in combinatie met historische gegevens zijn skeletten globaal te dateren. Slechts een kwart van de skeletten stamt uit periode tussen ca. 1275 en 1629 en het is maar in enkele gevallen mogelijk deze datering enigszins te verfijnen. Daarnaast komen de meeste skeletten uit deze periode uit een kloostercontext en zijn dus weinig algemene uitspraken te doen over het begravingsritueel in de middeleeuwen. Dit heeft overigens niet alleen te maken met het feit dat er weinig middeleeuwse begraafplaatsen zijn opgegraven, maar ook met het feit dat veel middeleeuwse begraafplaatsen lang en intensief zijn gebruikt waardoor de meeste oudere graven door latere begravingen zijn verstoord. Ruim 600 skeletten dateren globaal uit de periode 1750-1858 en daarmee is het voor deze periode wel mogelijk uitspraken te doen over de begraafplaatsen en het begravingsritueel. Bovendien is er wat betreft deze periode veel historisch onderzoek gedaan naar begravingsgewoonten hetgeen de archeologische gegevens goed aanvult. In deze periode was de druk op de ruimte die beschikbaar was om overleden te begraven erg hoog en de eeuwige grafrust was dan ook maar kort. De begraafplaatsen waren vol en werden intensief gebruikt. Dit had ook invloed op de begravingsoriëntatie. Hoewel oost-west en west oost liggende begravingen in deze periode de overhand hebben lijkt de richting toch vooral bepaald te zijn door de lay-out van het kerkhof en de ligging van paden. Van een onderscheid in priestergraven (met het hoofd in het oosten) en lekengraven is geen sprake meer. Hoewel tussen de volwassen ook kinderen werden begraven is aan de noordrand van het kerkhof van de Sint Jan waarschijnlijk sprake van een speciaal deel voor kinderen. Mogelijk was dit ook het geval bij het protestante kerkhof want hier lagen binnen het opgegraven deel juist geen kinderen tussen de volwassenen, ondanks de historisch bekende grote kindersterfte. Naast de 'gewone burgerij' werden op de begraafplaatsen ook overleden militairen begraven en patiënten van het zwakzinnigen gesticht Reinier van Arkel. Deze vonden hun laatste rustplaats tussen de overige doden. Uit historische bronnen is bekend dat het noordelijk deel van het Sint Janskerkhof vooral voor

67 Het gaat hierbij onder andere om *sulcus costoclaviculair*, *osteocondritis dissecans*, enthesopathieën en noduli van Schmorl. Zie Van der Linde 2015, 88.

het armere deel van de bevolking bestemd was. Dit beeld wordt bevestigd door de resultaten van het archeologisch onderzoek in dat deel van het kerkhof. Tot 1833 werden katholieken en protestanten op hetzelfde kerkhof begraven en archeologisch lijken weinig verschillen te zien in begravingsritueel. Het belangrijkste verschil is dat katholieken in de 19de eeuw regelmatig rozenkransen, kruisjes en scapulieren mee kregen in het graf. Hoewel niet al deze grafgiftten goed te dateren zijn, zijn er geen aanwijzingen dat dit ook al in de 18de eeuw gebeurde. Waarschijnlijk is dit gebruik pas opgekomen nadat de uitoefening van het katholieke geloof in 1795 weer werd toegestaan. In tegenstelling tot de ingekwartierde Nederlandse soldaten mochten de overleden Franse militairen niet op de bestaande begraafplaatsen worden bijgezet. Hiervoor werd een tijdelijk massagraf gedolven aan de rand van de binnenstad.

Van de begravingsgewoonten van het armere deel van de Bossche bevolking tussen ca. 1750 en 1858 hebben we door gecombineerd historisch en archeologisch onderzoek dus een redelijk beeld. Voor de welgestelde bovenlaag ontbreken de archeologische gegevens, hoewel een deel van de begraven individuen op het protestante kerkhof vermoedelijk tot deze bovenlaag behoort. Over de periode vóór 1750 en vooral vóór 1629 zijn de gegevens nog erg schaars. Over de begravingsrituelen en gezondheidstoestand in de bloeiperiode van de stad in de 15de en begin 16de eeuw kunnen we nauwelijks uitspraken doen. Hopelijk dat deze kennislacune in de toekomst nog kan worden opgevuld.

Literatuur

- Boekwijt, H.W. & H.L. Janssen (red.), 1988: *Kroniek van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch.
- Boekwijt, H.W. & H.L. Janssen (red.), 1997: *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan.*, 's-Hertogenbosch (Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch 2).
- Cleijne, I.J., 2007: *'s-Hertogenbosch. Sint Janskerkhof. Definitief archeologisch onderzoek en archeologische begeleiding*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport 05.170).
- Cleijne, I.J., 2011: *'s-Hertogenbosch. Beurdsestraat. Opgraving*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-08.0213).
- Cleijne, I.J. & R.J.M. van Genabeek, 2008: Archeologisch onderzoek, in: I.J. Cleijne, H. van Dijk, R.J.M. van Genabeek, A.G. Oldenmenger & J.M.J. Willems, *'s-Hertogenbosch Sint Jacobskerk. Bouwhistorisch onderzoek, 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport 05.204), 187-223.
- Coppens, J.A., 1841: *Nieuwe Beschrijving van het Bisdom van 's-Hertogenbosch naar aanleiding van het Katholijk Memorieboek van A. van Gils*, 's-Hertogenbosch.
- Genabeek, R.J.M. van, 1994: *Menselijk skeletmateriaal van het Minderbroedersklooster in Maastricht*. 's-Hertogenbosch (scriptie Universiteit van Amsterdam).
- Genabeek, R.J.M. van, C. van der Linde, L.M. Kootker & J. Buiks, 2015: *'s-Hertogenbosch Bastion Baselaar. Opgraving van een massagraf van Franse soldaten uit 1794-1795*, 's-Hertogenbosch.
- Hanus, J., 2011: 'Demografische neergang in Den Bosch? Bevolkingstrends in de 16^e en 17^e eeuw', *Bossche Bladen* 13-4, 118-125.
- Hoekx, J., B. Jacobs & B. Looper, 1997: 'De 'stadstaat'. Politiek, bestuur en rechtspraak', in: A. Vos, J. Bosmans, M. Prak, A. van de Sande & G. van de Ven (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1999*, Zwolle, 95-122.
- Janssen, H.L., 1983a: 'Bethaniekerk en -klooster', in: H.L. Janssen (red.): *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 105-108.
- Janssen, H.L., 1983b: 'De kerk en het kerkhof van Engelen', in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 109-126.
- Janssen, H.L., 1983c: 'Metaal', in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 249-270.
- Janssen, H.L., 1988: 'Inleiding: Het specialistische onderzoek in het kader van het uitwerkingsbeleid in 's-Hertogenbosch', in: H.W. Boekwijt & H.L. Janssen (red.), *Kroniek van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 68-74.
- Janssen, H.L. & P.A.M. Zoetbrood, 1983: 'De Sint Joriskapel', in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 101-104.
- Kok, H.L., 1990: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, Lochem.
- Kuijer, P.Th.J., 2000: *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629*, Zwolle/'s-Hertogenbosch.

- Lempke, I., 2009: *Voorspraak in Dordtse Grafkelders. (Beschilderde) grafkelders in het Minderbroedersklooster in Dordrecht ca 1248-1572*, Amsterdam (Masterscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Linde, C., van der, 2015: Het fysisch antropologisch onderzoek, in: R.J.M. van Genabeek, C. van der Linde, L.M. Kootker en J. Buiks: *'s-Hertogenbosch Bastion Baselaar. Opgraving van en massagraf van Franse soldaten uit 1794-1795*. 's-Hertogenbosch, 50-89.
- Maat, G.J.R., R.W. Mastwijk & M.A. Jonker, 2002: *Citizens buried in the 'Sint Janskerkhof' of the 'Sint Jans' Cathedral of 's-Hertogenbosch in the Netherlands ca. 1450 and 1830-1858 AD* Leiden (Barge's Anthropologica 8).
- Oudheusden, J. van & H. Tummers (red.), 2010: *De grafzerken van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch.
- Peters, G.J., 1993: *Devoet tot na de dood. Devotionalia gevonden bij de opgraving van het St.-Janskerkhof in 's-Hertogenbosch*, Nijmegen (scriptie Radboud Universiteit Nijmegen).
- Portegies, M., 1999: *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858*, Utrecht.
- Pot, Tj., 1988: 'Een gebitsonderzoek van het 18^e-eeuwse grafveld St. Janskerkhof 1984', in: H.W. Boekwijt & H.L. Janssen (red.), *Kroniek van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 125-149.
- Pronk, A.M.C. & D.W.L. Scoop 2005: *Demografie en paleopathologie van skeletmateriaal afkomstig van de protestantse St. Josephstraatbegraafplaats te 's-Hertogenbosch ca. 1833-1858 A.D. In vergelijking met het skeletmateriaal afkomstig van het katholieke Sint Janskerkhof te 's-Hertogenbosch ca. 1830-1858 A.D.*, Leiden.
- Schuttelaars, A., 2010: "Hier leijt begraven..." Begraven, begravenen en grafzerken in de Sint-Jan van de middeleeuwen tot de negentiende eeuw', in: J. van Oudheusden & H. Tummers (red.), *De grafzerken van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 21-93.
- Smits, C.F.X., 1912: *De Grafzerken in de Kathedrale Sint Janskerk van 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage.
- Vos, A., J. Bosmans, M. Prak, A van de Sande & G. van de Ven (red.), 1997: *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*, Zwolle.
- Vrie, D.M. de & H.L. Janssen, 1997: 'Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof', in: H.W. Boekwijt & H.L. Janssen (red.), *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*, 's-Hertogenbosch (Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch 2), 48-139.

Appendix

Sint Janskerkhof	< 0	0-5 jaar	5-10 jaar	10-15 jaar	15-20 jaar	20-40 jaar	40-60 jaar	60 + jaar	Totaal	Leeftijd onbekend	Totaal
vrouw					7	38	53	15	113	5	118
man					8	39	59	12	118	2	120
Totaal geslacht bekend					15	77	112	27	231	7	238
geslacht onbekend (kind)	7	30	4	4	13	4	10	0	72	2	74
Totaal geslacht bekend en onbekend	7	30	4	4	28	81	122	27	303	9	312

Sint Janskerkhof	< 0	0-5 jaar	5-10 jaar	10-15 jaar	15-20 jaar	20-40 jaar	40-60 jaar	60 + jaar
vrouw					47%	49%	47%	56%
man					53%	51%	53%	44%

Sint Janskerkhof	< 0	0-5 jaar	5-10 jaar	10-15 jaar	15-20 jaar	20-40 jaar	40-60 jaar	60 + jaar	Totaal	Leeftijd onbekend	Totaal
zonder grafgraven	5	18	3	4	24	51	70	14	189	5	194
met grafgraven	2	12	1	0	4	30	52	13	114	4	118
Totaal	7	30	4	4	28	81	122	27	303	9	312

Massagraf	10-20 jaar	20-30 jaar	30-40 jaar	40-50 jaar	50+ jaar	Totaal	Leeftijd onbekend	Totaal
vrouw	3	4				7		7
man	10	24	2	3	2	41	1	1
Totaal geslacht bekend	13	28	2	3	2	48	1	1
geslacht onbekend (kind)	8	5	1			14	5	5
Totaal geslacht bekend en onbekend	21	33	3	3	2	62	6	68

Massagraf	10-20 jaar	20-30 jaar	30-40 jaar	40-50 jaar	50+ jaar	Totaal	Leeftijd onbekend
vrouw	23%	14%	0%	0%	0%	15%	0%
man	77%	86%	100%	100%	100%	85%	100%

De overledenen uit het massagraf Bastion Baselaar (1794-1795) in 's-Hertogenbosch: slachtoffers van de rodeloop, rotkoorts, malaria of de kogel?

Constance van der Linde

In de jaren 1794-1795 is buiten het centrum van 's-Hertogenbosch een massagraf gegraven op Bastion Baselaar dat met onderbrekingen is gevuld met minimaal 68 lichamen. Juist in 1794 was er een enorme sterftepiek in de stad, waarschijnlijk veroorzaakt door het beleg van 's-Hertogenbosch op 22 september en de hierop volgende Franse bezetting op 9 oktober. Voor de inname van de stad was er al een voedseltekort. Deze situatie verergerde na de verovering door de Fransen. Behalve het voedselprobleem stond 's-Hertogenbosch ook nog eens herhaaldelijk onder water. De straten waren bedekt met een laag slik en mestophopingen en werden nauwelijks schoongemaakt. Wanneer dit wel gebeurde dan werd hiervoor het water van de rivier de Binnendieze gebruikt die diende als drinkwatervoorziening én riool. Een grote kans dat dit resulteerde in maag-darmziekten onder de burgers en de soldaten.¹ Zelfs de ziekenhuizen waren niet schoon, bovendien leden patiënten honger en kregen geen behoorlijke geneesmiddelen.² De combinatie van voedseltekorten, een vochtige, onhygiënische leefomgeving en een strenge winter zal een rol hebben gespeeld voor de hoge sterfteaantallen in 1794. Door de sterftepiek in 1794 kwam de begrafenis capaciteit in de binnenstad in het nauw. Bovendien was er een gebrek aan hout. Het beschikbare hout was in die periode voor andere doeleinden harder nodig, bijvoorbeeld voor de militaire bakovens of om warmte te stoken.³ Het hoge aantal doden en waarschijnlijk het tijdgebrek voor indivi-

1 Portegies 1999, 149-150, 156-157 en 159-160; Huiskamp 1994, 146 en 150.

2 Mommers 1955, 76-77. Op 5 februari 1795 vroeg de Franse commissaris van oorlog Viany aan de schepenen om het Frans hospitaal met spoed te reinigen. In de gangen stond namelijk mest opgeslagen.

3 Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Groot Ziekengasthuis (GZG), inv. nr. 8f.

duale begravingen en voor het maken van een grote hoeveelheid houten kisten kan tot de keuze van het massagraf hebben geleid. De locatie buiten het centrum is mogelijk ook met het oog op eventuele besmettelijke ziektes gekozen.

In het massagraf zijn de lichamen van 68 overledenen gelegd of zelfs geworpen (Fig. 1). Het hoogste niveau van de kuil was verstoord, wellicht hebben meer dan 68 individuen in het massagraf gelegen. Onder de overledenen waren zowel jongeren als ouderen en mannen en vrouwen. Er lagen geen skeletten van pasgeborenen of jonge kinderen in het graf. Hieruit blijkt dat de grafkuil niet een 'doorsnee begrafenis populatie' weerspiegelt. Het jongste individu had een geschatte leeftijd bij overlijden van 12-14,5 jaar.⁴ Er zijn 42 mannen vastgesteld waarvan de meerderheid in de twintig was en drie waren jonger dan achttien jaar.⁵ De gemiddelde leeftijd van 33 mannen boven de twintig jaar was 23,1 jaar. Slechts vijf waren de veertig gepasseerd waarvan de oudste een sterfteleeftijd had tussen 51 en 57 jaar.⁶ Door de overheersing van met name jonge mannen lijkt het erop dat het massagraf vooral is opgevuld met de lichamen van overleden soldaten.

De geschatte sterfteleeftijden van de veelal jonge mannen komen overeen met die van het 'kistenboek' van het Gereformeerd Burgerweeshuis in 's-Hertogenbosch.⁷ Dit weeshuis had sinds 1675 tot aan 1804 het alleenrecht op het maken van houten doodskisten in de stad. In het kistenboek werden verschillende gegevens van de overleden Bossche burgers (en de militairen die voor de capitulatie waren overleden) geregistreerd. Niet alleen de leeftijd bij overlijden maar ook de doodsoorzaak, de lengtes en de houtsoort van de doodskisten (goedkoop dennenhout, grenen, of duur eiken) werden genoteerd. Het boek vermeldde in 1794 (voor de capitulatie) de sterfteleeftijden van 139 militairen van Franse, Hollandse en Engelse komaf. Maar liefst 93 hiervan stierven in de leeftijdsklasse 20-29 jaar.⁸

Van de 68 onderzochte skeletten uit het massagraf zijn er zeven als vrouwelijk gediagnosticeerd. Bij negentien skeletten was een geslachtsdiagnose niet uitvoerbaar door de incompleetheid van het skeletmateriaal. Alle vrouwen zijn op jonge leeftijd gestorven, drie waren zelfs jonger dan achttien jaar. De vrouwen kunnen voormalige bewoners zijn geweest van 's-Hertogenbosch, of dienstpersoneel van het leger, marketentsters, soldaten of echtgenotes van de soldaten.⁹ In een mas-

4 Dit is geconstateerd op basis van de nog niet volgroeide wortels van de premolaren en de tweede permanente molaren en de nog niet volledig gefuseerde bekkenkom.

5 Ondanks het feit dat het adolescenten waren toonden de morfologische kenmerken van het bekken overtuigend aan dat het mannelijke individuen zijn geweest.

6 Van der Linde 2015, 54-57.

7 Het Gereformeerd Burgerweeshuis had (met uitzondering van het Groot Ziekengasthuis) het monopolie op het maken van houten doodskisten in 's-Hertogenbosch. Tot de capitulatie van 's-Hertogenbosch werden de militairen in het 'kistenboek' geregistreerd. Het Groot Ziekengasthuis mocht doodskisten leveren voor overleden patiënten (Portegies 1999, 87-92).

8 Mommers 1955, 79; Portegies 1999, 115; Buiks 2011, 42.

9 Van het Franse leger ten tijde van Napoleon is bekend dat er zogeheten *cantinières* of *vivandières* meereiden. Zij zorgden voor de voedselvoorziening van het bataljon en verkochten levensmiddelen om zich in het levensonderhoud te voorzien. Van het Franse en Britse leger is bekend dat vrouwen met hun echtgenoten die als soldaat werkten mee gingen. Dikwijls hielden de vrouwen zich in de achterhoede van het leger op. In het leger van Napoleon vochten zij zelfs mee bij de zware cavalerie. Een bekend voorbeeld was de huzaar Marie-Thérèse Figueur (1774-1861) die vanaf 1793 meevocht (Rapport 2015, 111-112).

Fig. 1: Een van de onderste niveaus van het massagraf. De skeletten zijn zo efficiënt mogelijk in dit deel van de grafkuil gelegd (Foto: gemeente 's-Hertogenbosch SO/Erfgoed).

Fig. 2: Eén van de acht geamputeerde botten.

sagraf van Engelse soldaten in Deventer, eveneens uit 1794-1795, lagen behalve de skeletresten van negentien mannen ook jonge vrouwen, twee in totaal.¹⁰

Tijdens de opgraving op Bastion Baselaar zijn twee loden kogels *in situ* ontdekt tussen de ribben van de skeletten van twee mannen. Beiden hadden een geschatte leeftijd bij overlijden tussen de 20-27 jaar. Eén van hen lag in een neerwaartse houding de andere ruggelings.¹¹ Vijf kogels zijn *ex situ* aangetroffen. Het aantal van zeven kogels is weinig met het oog op de 68 individuen uit het massagraf.

¹⁰ Portegies 2000a, 9.

¹¹ Van der Linde 2015, 62.

In ieder geval acht personen zijn in een hospitaal behandeld voordat hun lichamen naar de grafkuil zijn getransporteerd getuige acht geamputeerde botten (Fig. 2). De amputaties zijn afkomstig uit vier verschillende niveaus van het mas-sagraf. De kuil is met onderbrekingen opgevuld en de aanvoer van voormalige patiënten uit één of meer hospitalen heeft op verschillende momenten plaatsgevonden. Aan de zaagsneden op de botten viel af te leiden dat de amputaties met een scherp voorwerp zijn uitgevoerd. De amputaties kunnen noodzakelijk zijn geweest door een infectie van een steekwond, een kogelwond of door letsel na bijvoorbeeld een valpartij.

Drie geamputeerde botten zijn microscopisch onderzocht door Dr. A.E.L. van der Merwe en Dr. H.H. de Boer van het Academisch Medisch Centrum in Amsterdam. Het doel was om vast te stellen wat de tijdsspanne is geweest tussen het zetten van de amputatie en het moment van overlijden. Bestudeerd zijn een geamputeerd linkerdijbeen van mogelijk een meisje dat is overleden tussen 14-16 jaar, een linkerdijbeen van een ongeveer veertig jarige man, en een geamputeerd rechterdijbeen van een persoon jonger dan twintig waarvan het geslacht niet kon worden bepaald.¹² Bij de amputaties was geen nieuwe botvorming of verhoogde afbraak-activiteit waargenomen. Meestal is na ongeveer 48 uur al wel een osteoclastische activiteit te zien en dit laat maximaal vijf dagen op zich wachten.¹³ Geconcludeerd kan worden dat de drie personen vlak na het zetten van de amputatie zijn overleden.¹⁴

Het aantal slachtoffers dat door (wapen)geweld om het leven is gekomen lijkt gering. Dit komt overeen met gegevens uit het kistenboek van het Gereformeerd Burgerweeshuis. Volgens het kistenboek waren van de 139 soldaten slechts acht soldaten gestorven aan verwondingen. De overige waren overleden aan koortsen (81, waarvan achttien aan de galkoorts en vijftien aan de 'rotkoorts' = tyfus), 39 aan tering (tuberculose) en longziekten, en elf aan de 'ziekten van de ingewanden'.¹⁵ De 'rode loop' (dysenterie) wordt zevenmaal als doodsoorzaak genoemd. Tussen 1779 en 1783 had 's-Hertogenbosch al te kampen met een dysenterie-epidemie.¹⁶ Op 12 september 1794, dus voor de capitulatie, kondigden stadsdokters aan dat dysenterie in de stad heerste. In het Groot Ziekengasthuis werden 47 burgers met deze besmettelijke ziekte opgenomen.¹⁷ Dysenterie wordt ook wel soldatenziekte genoemd en het kwam dan ook veelvuldig bij garnizoenen voor. Vermoedelijk lag dit aan een wisselwerking van onhygiënische omstandigheden, het dicht opeen

12 Van der Linde 2015, 63-65. De morfologische kenmerken van de schedel van het individu met een geschatte sterfteleeftijd tussen 14-16 jaar suggereren een vrouwelijk individu (-0.54). Maar door de jonge sterfteleeftijd is deze uitslag niet betrouwbaar.

13 Mededeling door Dr. H.H. de Boer van het Academisch Medisch Centrum (AMC) in Amsterdam.

14 In 1794 werd in de Franse hospitalen in Tilburg iedereen aangenomen die zich als vrijwilliger voor de militaire geneeskundige dienst had aangemeld. Hierdoor assisteerden gewone burgers bij operaties (Portegies 2000b, 159, 162). Met de hulp van onbekwaam personeel is het logisch dat menigeen nog eerder aan zijn of haar einde kwam.

15 Mommers 1955, 76, 79.

16 Van den Eerenbeemt 1975, 1-36; Dings 2012, 1-9. In 1781 maakt de militaire chirurgijn D. Kruseman al melding van een dysenterie-epidemie onder de garnizoenstroepen in 's-Hertogenbosch (Dings 2012, 1).

17 Buiks 2011, 42.

leven, vervuild water, een gebrekkige voeding en een slechte weerstand. Behalve in 's-Hertogenbosch werd dysenterie in andere plaatsen gesignaleerd waar garnizoenen tijdelijk verbleven zoals Venlo, Goirle, Tilburg en Nijmegen.¹⁸

Op tuberculose na zijn de bovengenoemde ziektes niet met het blote oog (macroscopisch) op bot waarneembaar maar wel met een DNA-onderzoek te achterhalen. Zo is een DNA-onderzoek uitgevoerd aan de hand van gebitselementen van 35 soldaten afkomstig uit het Napoleontische leger. De Europese soldaten uit 40 regimenten lagen begraven in een massagraf in Vilnius, de hoofdstad van Litouwen. Bij zeven soldaten werd de loopgravenkoorts (*B. quintana*) aangetroffen die wordt overgedragen door luizen. Het DNA-onderzoek toonde bij drie andere soldaten tyfus (*R. prowazekii*) aan.¹⁹ Op dezelfde wijze als in Vilnius is de aanwezigheid van de loopgravenkoorts en tyfus in Douai in noord Frankrijk bewezen in een massagraf van Spaanse soldaten uit 1710-1712. Van de 21 onderzochte soldaten is eenmaal de loopgravenkoorts en zesmaal tyfus geïdentificeerd.²⁰

Het aantal gediagnosticeerde deficiëntieziektes van de skeletten in het massagraf op Bastion Baselaar is hoog, zeker gezien de incompleetheid van het skeletmateriaal. Er lagen 51 linkerdijsbenen in het massagraf waarvan 19 (37,2%) poreuze dijbeenhalzen (*cribra femora*) hadden. Van de 41 schedels waren er bij 27 de oogkassen bewaard. Het percentage met poreuze oogkassen (*cribra orbitalia*) is 14,8%. In werkelijkheid kunnen de percentages van *cribra femora* en *cribra orbitalia* nog hoger zijn geweest.²¹ De vraag is wat de oorzaak is van deze deficiënties. Was het een gebrek aan bepaalde bouwstoffen zoals foliumzuur en/of vitamine B12, chronische bloedarmoede of hemolytische anemie? Of kan het een indirect bewijs voor malaria zijn?²² 's-Hertogenbosch is meerdere malen overstroomd. De chirurgijn-majoor Carl Gobée die in de stad werkzaam was noemt in 1783 'een tusschenpoozende koorts' als één van de doodsoorzaken.²³ Dit is een koorts die met onderbrekingen telkens terugkeert. Het is denkbaar dat Gobée met malaria-slachtoffers te maken had gezien de continue vochtige gesteldheid van de stad. Helaas kan malaria niet macroscopisch op bot worden aangetoond, maar een DNA-onderzoek kan hierover misschien wel uitsluitsel geven.

Bij overleden soldaten begraven in een massagraf wordt al snel gedacht dat verwondingen gedurende de veldslag de voornaamste doodoorzaak zal zijn geweest. Het fysisch-antropologisch onderzoek van het skeletmateriaal afkomstig van het massagraf op Bastion Baselaar in 's-Hertogenbosch laat echter zien dat slechts een klein aantal is gestorven door een musketkogel. Op de kogels en amputaties na zijn andere doodsoorzaken (nog) niet vastgesteld. Het is goed mogelijk dat koortsen of ziektes als, tyfus, dysenterie of tuberculose, in combinatie met een slechte

18 Tussen 1702-1703 kwam dysenterie in tenminste 34 plaatsen in Limburg voor (Dings 2012, p. 5, tabel 3). In Venlo vond zelfs tweemaal achtereenvolgens een dysenterie-epidemie plaats (Dings 2012, 2-3. Voor 's-Hertogenbosch, Tilburg en Goirle: van Eerenbeemt 1975, 1-36.

19 Raoult *et al.* 2006, 112-120.

20 Nguyen-Hieu *et al.* 2010, 1-8.

21 Van der Linde 2015, 75-76.

22 De aanwezigheid van *Plasmodium falciparum* malaria is onder andere vastgesteld in het skelet van een driejarig kind in Lugnano in Teverina (Umbrië, Italië) uit de 5de eeuw na Christus: Soren 2003, 203; Sallares 2002, 68, 145 en 233.

23 Gobée 1839, 250-251.

weerstand door honger en kou, tot de dood heeft geleid. In ieder geval kan geconcludeerd worden dat het Bossche massagraf niet in één keer maar geleidelijk is opgevuld met stoffelijke overschotten. Aan de onderzochte overledenen zijn meerdere doodsoorzaken toe te schrijven; zowel geweld in de vorm van een musketkogel, chirurgische handelingen van het zetten van amputaties en één of meer vormen van infectieziektes. DNA-onderzoeken op basis van gebitselementen afkomstig uit massagraven van soldaten in Vilnius en Douai hebben reeds aangetoond dat infectieziektes als tyfus en de loopgravenkoorts heersten onder de soldaten.

Literatuur

- Buiks, J., 2011: 'Skeletten op Bastion Baselaar. Het Frans hospitaal van 1794-1795', *Bossche Bladen* 13:2, 38-43.
- Dings, M.P.H.M., 2012: 'Een dysenterie-epidemie in 1702', *Gewina/Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 9:1, 1-9.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 1975: 'De „Rode Dood” in stad en Meierij; een dysenterie-epidemie in de jaren 1779-1783', in: H.F.J.M. v.d. Eerenbeemt, *Bestaan en Bedrijvigheid. Aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1750-1850, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland*, Tilburg 33, 1-36.
- Genabeek, R.J.M. van, C. van der Linde, L.M. Kootker, J. Buiks, 2015: '*s-Hertogenbosch Bastion Baselaar, Opgraving van een massagraf van Franse soldaten uit 1794 en 1795*', 's-Hertogenbosch.
- Gobée, C., 1839: *Klinische bijdragen tot de theorie en praktijk der genees- en heilkunde*, Utrecht.
- Huiskamp, R., 1994: 'Requisities, rode loop en assignaten, het dagelijks leven in Den Bosch in het najaar van 1794', *Bossche Bladen* 4, 144-152.
- Linde, C. van der, 2015: 'Het fysisch antropologisch onderzoek', in: R.J.M. van Genabeek, C. van der Linde, L.M. Kootker & J. Buiks, '*s-Hertogenbosch Bastion Baselaar, Opgraving van een massagraf van Franse soldaten uit 1794 en 1795*', 's-Hertogenbosch, 50-89.
- Mommers, A.R.M., 1955: 'De gezondheidstoestand te 's-Hertogenbosch. Na de verovering van de Fransen in October 1794', *Brabantia* 4, 73-80.
- Nguyen-Hieu, T., G. Aboudharam, M. Signoli, C. Rigeade, M. Drancourt & D. Raoult, 2010: 'Evidence of a Louse-Borne Outbreak Involving Typhus in Douai, 1710-1712 during the War of Spanish Succession', *PloS ONE* 5-10, 1-8, <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0015405>.
- Portegies, M.M., 1999: *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch, Het Sint-Janskerkhof 1629-1858*, Utrecht.
- Portegies, M.M., 2000a: 'De Engelse soldatengraven in Deventer, 1794-1795', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 53, 9-13.
- Portegies, M.M., 2000b: 'De Franse hospitalen in Tilburg, 1794-1795', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, 54, 159-163.

- Raoult, D., O. Dutour, L. Houhamdi, R. Jankauskas, P.E. Fournier, Y. Ardagna, M. Drancourt, M. Signoli, V.D. La, Y. Macia & G. Aboudharam, 2006: 'Evidence for Louse-Transmitted Diseases in Soldiers of Napoleon's Grand Army in Vilnius', *The Journal of Infectious Diseases* 193:1, 112-120, DOI:10.1086/498534.
- Rapport, M., 2015: *De oorlogen van Napoleon*, Amsterdam.
- Sallares, R., 2002: *Malaria and Rome, A history of malaria in ancient Italy*, New York.
- Soren, D., 2003: 'Can archaeologists excavate evidence of malaria?', *World Archaeology* 35-2, 193-209.

Archief

Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Archief GZG, inv. nr. 8f.

De begraafplaats van het Gasthuis in Breda (ca. 1300-1650)

Lina de Jonge

De belangrijkste begraafplaats in de late middeleeuwen en in de nieuwe tijd in Breda was in en rond de Grote Kerk. Daarnaast waren er zeker zeven kleinere begraafplaatsen in en direct buiten de stadsmuren (Fig. 1). De begraafplaats van het Gasthuis is, naast het kerkhof van het middeleeuwse Begijnhof, de tweede begraafplaats van Breda die uitgebreid archeologisch onderzocht en uitgewerkt is.¹

Het Bredase Gasthuis is vanaf de eerste helft van de 13de eeuw als zodanig in gebruik geweest. In 1294 werd naast het gebouw van het Gasthuis, waar de armeren, zwakkeren en zieken werden opgevangen, de bijbehorende kapel ingewijd. Waarschijnlijk werd tegelijkertijd de begraafplaats in gebruik genomen.² Niet veel later werd ook het passantenverblijf, bekend als de Beijerd in gebruik genomen. Bepalend voor de begraafplaats is verder dat de kleine zaalvormige Gasthuiskapel omstreeks 1500 omgevormd werd tot laat-gotische kapel.³ In 1617 werd het noordelijke deel van de begraafplaats bezet door huizen. Mogelijk werden de begravingen toch nog tot 1625 gecontinueerd. In 1637 zal er in elk geval een einde komen aan het reguliere gebruik van de begraafplaats. Vanaf dat jaar gaan de bewoners van het Gasthuis ter kerke in de Grote Kerk.⁴

Tijdens de opgraving van het Gasthuisterrein in 1985 zijn de overblijfselen van 463 individuen op de begraafplaats gedocumenteerd. Gelet op het gering aantal beschikbare bedden in het Gasthuis – 12 in de 15de eeuw en 28 in de 16de eeuw⁵ – is het aantal archeologisch blootgelegde skeletten groot te noemen, temeer het duidelijk is dat een deel van de begraafplaats niet is opgegraven. Het deel tussen de westgrens van het opgravingsvlak en de voormalige Beijerdstraat en delen ten

1 Hoewel de grootste opgravingscampagne in 1985 plaats had, is onlangs, met behulp van Odysseegelden een archeologische rapportage van verschenen: Jacobs, E., *et al.* 2013. *Tot behoef van de siecken ende armen, Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006*, Breda.

2 Jacobs 2013, 77-78.

3 Jacobs 2013, 73.

4 Jacobs 2013, 101.

5 Jacobs 2013, 60.

(zuid)oosten van de kapel vallen buiten het archeologisch onderzochte vlak of bleken diep verstoord te zijn.

Bekend is dat vanaf 1581 het passantenverblijf in gebruik genomen werd als pesthuis en in 1603 de stad Breda verordonneerde dat slachtoffers van de pest onder andere bij het Gasthuis begraven dienden te worden. In de 16de en 17de eeuw wordt de begraafplaats bovendien gebruikt om de bewoners van de Boschstraat en omgeving te begraven. Of in de eeuwen daarvoor de begraafplaats ook openstond voor ‘buitenstaanders’ is niet bekend. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog zal de begraafplaats ook gebruikt zijn om slachtoffers van het oorlogsgeweld te begraven. De bijna 600 doden die bijvoorbeeld tijdens de ‘furie van Haultepenne’ in 1581 zijn gevallen zullen begraven zijn op de begraafplaatsen die op dat moment ter beschikking waren in Breda, waaronder de begraafplaats van het Gasthuis.

Deze grote hoeveelheid en mogelijke diversiteit van begraven individuen op de Gasthuisbegraafplaats maakt het onderzoek naar de begraafplaats en de begravenen zeer interessant. Welk beeld kunnen we schetsen van de mensen die op de begraafplaats van het Bredase Gasthuis zijn begraven? Betreft het een typische Gasthuispopulatie of overheersen de pestslachtoffers en andere ‘buitenstaanders’, die in de 16de en 17de eeuw ook op deze begraafplaats werden begraven, de dataset?

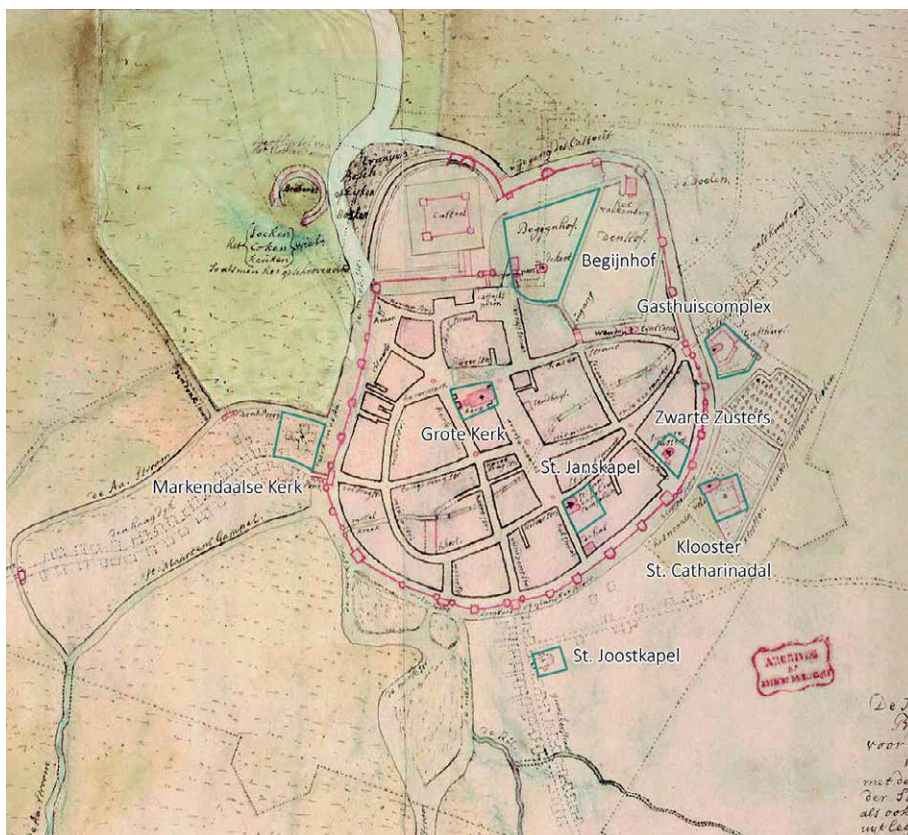

Fig. 1: De stad Breda in de 14de – 16de eeuw met haar begraafplaatsen (bewerkte kaart van A. van Broeckhuysen ca. 1730).

Begraafplaats lay-out

De begraafplaats had een maximale omvang van circa 40 bij 50/55 m (2200 m²). Dit areaal is echter nooit in zijn geheel of continu als begraafplaats in gebruik geweest.⁶ Vanaf 1300 tot in de 15de eeuw werd de noordzijde door een gracht begrensd.⁷ De begraafplaats strekte zich aan de westelijke zijde vermoedelijk uit tot de toenmalige Beijerdstraat, langs de oude vestgracht. Dit gedeelte viel echter buiten het opgegraven oppervlak. Aan de oostzijde vormde het Gasthuisgebouw zelf en een daarop aansluitende kerkhofmuur de begrenzing. Vast staat dat deze muur in elk geval in 1583 aanwezig was, maar een aanvangsdatering is onbekend.⁸ Het passantenverblijf zal vanaf de 14de eeuw de zuidelijke begrenzing hebben gevormd (Fig. 2). De enkele graven die hier ten zuiden van zijn gelegen zullen dateren uit de periode daarvoor, of uit de allerlaatste fase van de begraafplaats.

Datering van de individuele graven en het aanbrengen van een fasering in het gebruik van de begraafplaats is vanwege de vele vergravingen problematisch, temeer daar andere indicatoren voor een relatieve ouderdom, zoals oversnijding door gebouwresten, slechts beperkt voorkomen. De analyse van de verspreiding van de graven op basis van de diepte van de skeletten, in samenhang met de datering van individuele graven, geeft aan dat geen sprake was van strikt gescheiden fasen in het gebruik van de begraafplaats. Wel lijkt op basis van de indeling een hoofdlijn in het gebruik aangebracht te kunnen worden. Daarbij bevinden de oudste graven zich ten noordwesten en ten zuidwesten van de kapel. Op basis van 14C-dateringen en de in graven aangetroffen munten dateert geen van de graven van voor 1280. Dit is beduidend later dan de eerste vermelding van het Gasthuis in 1246. Wel sluit dit aan op de vermelding in 1294 van de stichting van het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar. Waarschijnlijk markeert de stichting van dit altaar de eerste aanleg van de kapel en is pas aansluitend daarop begonnen met het begraven ter plaatse. Verder lijken de graven binnen de kapel niet per definitie tot de oudste graven te behoren.

In de loop van de daaropvolgende eeuwen breidde de begraafplaats zich in noordoostelijke richting uit waarbij tevens sprake was van een toename in het aantal begravingen. Dit sluit aan op de historische gegevens. Deze geven aan dat in 1496 het Gasthuis 'slechts' bestemd was voor twaalf personen. In 1556 is dat vervolgens gestegen tot achtentwintig.⁹ Bovendien was vanaf 1581 het voormalige passantenverblijf in gebruik als pesthuis en werden de slachtoffers ook op de Gasthuisbegraafplaats begraven. Het feit dat de graven vrijwel allemaal terzijde van de transepten van de laatgotische kapel uit het begin van de zestiende eeuw gesitueerd zijn en niet daarbinnen of onder de funderingen ervan, geeft aan dat het merendeel van de begravingen waarschijnlijk uit de 16de en de 17de eeuw dateert. In 1618 kromp de begraafplaats als gevolg van de aanleg van de bebouwing langs de Boschstraat in tot het deel ten zuidwesten van de kapel. Vanwege de beperkte ruimte werd op een gegeven moment het tot dan toe ongebruikte terreindeel ten zuidoosten van de kapel in gebruik genomen. Ook de enkele aangetroffen knekel-

6 Jacobs 2013, 87.

7 Jacobs 2013, 69.

8 Jacobs 2013, 86.

9 IJseling 1988.

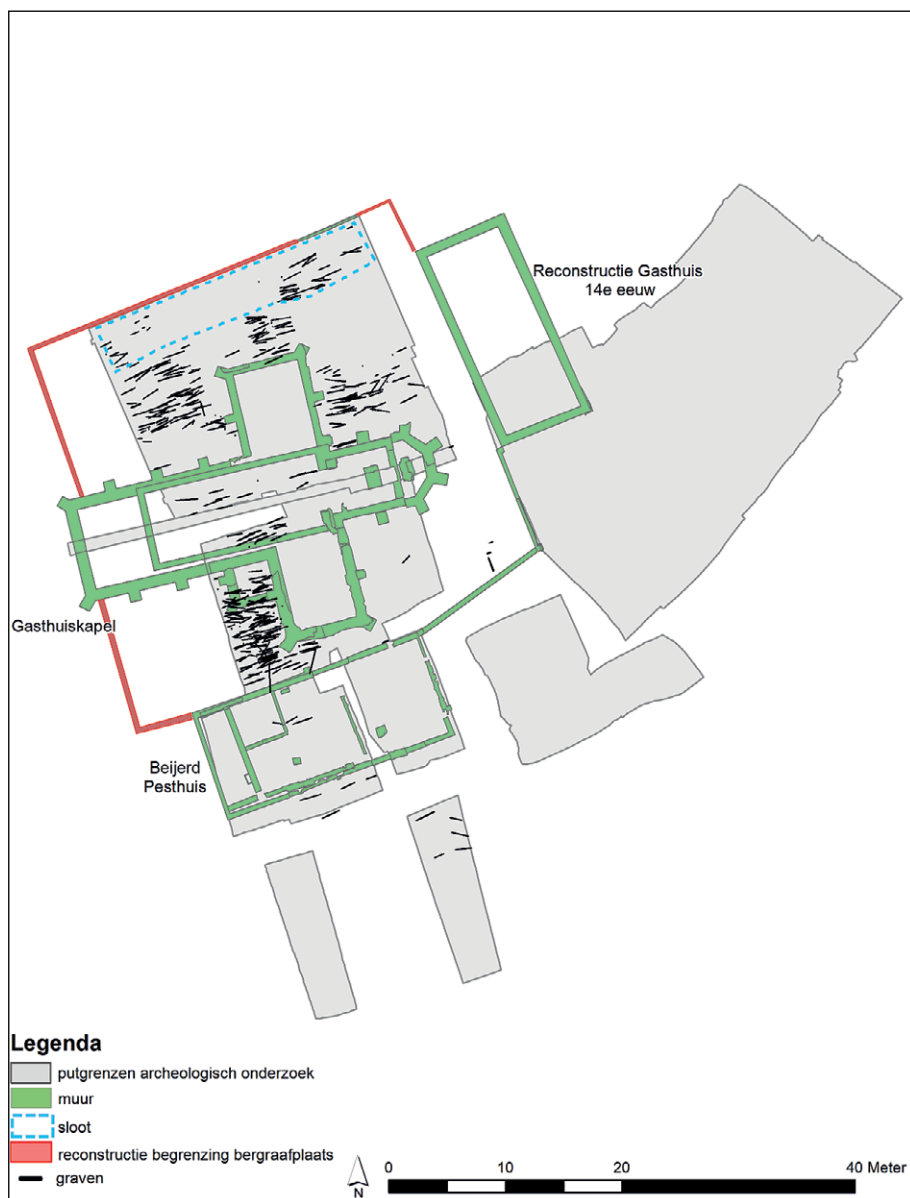

Fig. 2: Reconstructie van de begrenzing van de Gasthuisbegraafplaats.

kuilen zijn hier gesitueerd en de aanwezigheid ervan hangt waarschijnlijk samen met de late ingebruikname van dit deel. Mogelijk bevatte zij namelijk materiaal dat geruimd werd ten behoeve van de aanleg van de bebouwing langs de Boschstraat en waarvoor elders op het terrein geen plek was. Het geringe aantal graven hier wijst eveneens op een late ingebruikname van dit deel van de begraafplaats. Het beperkt aantal begravingen betreft echter mogelijk een vertekend beeld. In de hoek die wordt gevormd door het zuidelijk transept en de apsis bevindt zich namelijk een

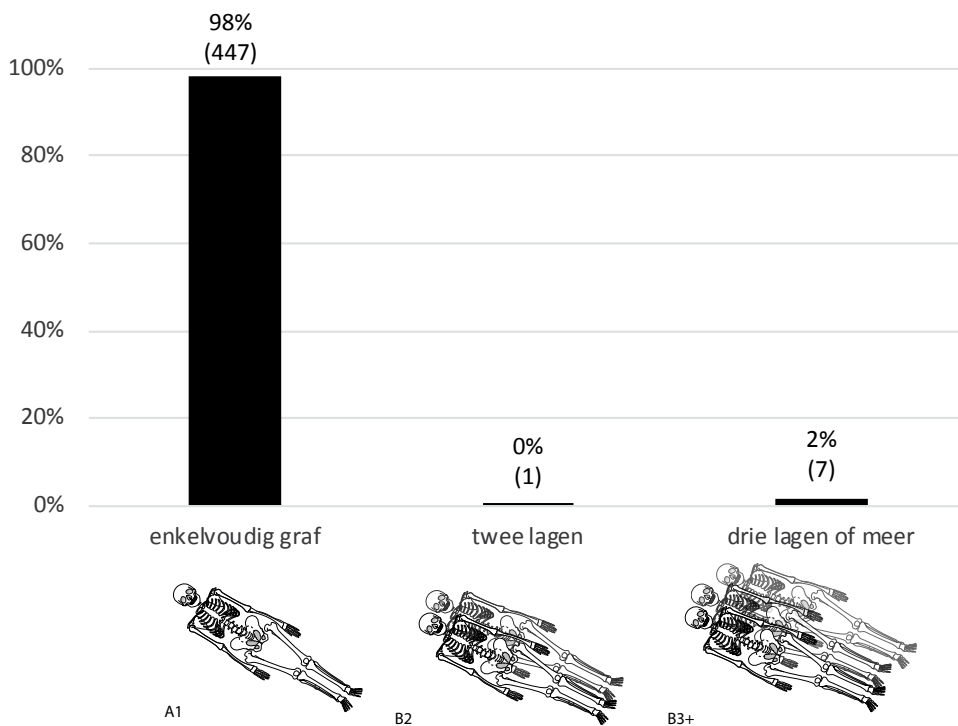

Fig. 3: Type graf. N-bekend 455.

grote en diepe verstoring, die mogelijk één of meerdere graven vernietigd heeft.¹⁰ In de loop van de 17de eeuw, waarschijnlijk al in 1625 als de kapel in gebruik wordt genomen als turfschuur, maar in ieder geval zeker in 1637 als de bewoners ter kerke gaan in de Grote Kerk, kwam er een eind aan het reguliere gebruik van de begraafplaats.

Wat verder aan de lay-out van de begraafplaats opvallend is, is een cluster van te vroeg- of doodgeboren kinderen (< 1 jaar). Deze zijn allemaal min of meer in de noordwesthoek gesitueerd, boven op de gedempte gracht die tot in de 15de eeuw hier de noordelijke begrenzing van de begraafplaats vormde (Fig. 4). Gezien deze clustering is hier mogelijk sprake van een zogenaamd 'limbus infantium', een grensgebied tussen het gewijde en ongewijde deel van een kerkhof, waar kraam- en doodgeboren kinderen kwamen te liggen. De aanleg en het gebruik ervan dateert vanwege de ligging op de gedempte gracht, en het feit dat dit deel pas in 1558 bij de begraafplaats werd getrokken, niet van vóór de tweede helft van de zestiende eeuw. In de periode daarvoor lijkt een dergelijk 'limbus infantium' te ontbreken.¹¹

¹⁰ Jacobs 2013, 84.

¹¹ Jacobs 2013, 87.

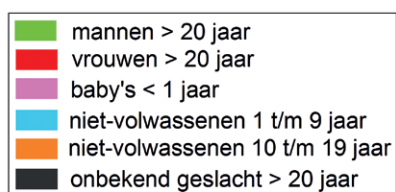

Fig. 4: Verspreiding man, vrouw, kind op de Gasthuisbegraafplaats.

Grafritueel

Grafkist

Het merendeel van de graven betrof enkele graven (Fig. 3). Alle doden werden vermoedelijk begraven in houten kisten. Hiervan resteerden alleen nog de verkleuringen in de grond en de spijkers waarmee de planken aan elkaar bevestigd waren. Het was niet mogelijk een type grafkist vast te stellen. Vanwege het feit dat de graven op en door elkaar heen liggen, waardoor met name oudere graven vergraven waren, kan niet uitgesloten worden dat in sommige gevallen geen sprake is geweest van een kist. In dat geval zal het lijk hooguit in een doek gewikkeld zijn geweest (Fig. 5). Aanwijzingen voor de aanwezigheid van in bak- of natuursteen opgetrokken grafkelders zijn niet aangetroffen. Onder de metaalvondsten bevinden zich geen restanten van kistbeslag of handvaten. De kans dat deze tijdens het onderzoek gemist zijn lijkt klein aangezien alle graven handmatig zijn opgegraven. Vooral nog mag aangenomen worden dat de kisten eenvoudig uitgevoerd waren en met touwen of op een draagbaar naar het graf gedragen werden (Fig. 6). Vermeldenswaard is wel de vondst van een klein fragment geschulpt hout dat mogelijk een restant van een sierrand of sierelement van een kist betreft.¹² In dit graf was een kind van 5 tot 6 jaar oud bijgezet.

Fig. 5: De dode wordt in doeken gewikkeld, zonder grafkist in een graf bijgezet. Miniatuur uit middeleeuws getijdenboek, gemaakt ca. 1440 in Noord-Frankrijk. Bron: Connolly Book of Hours, MS.1986.0977, f. 106r, collectie John J. Burns Library, Boston College.

¹² Jacobs 2013, 88.

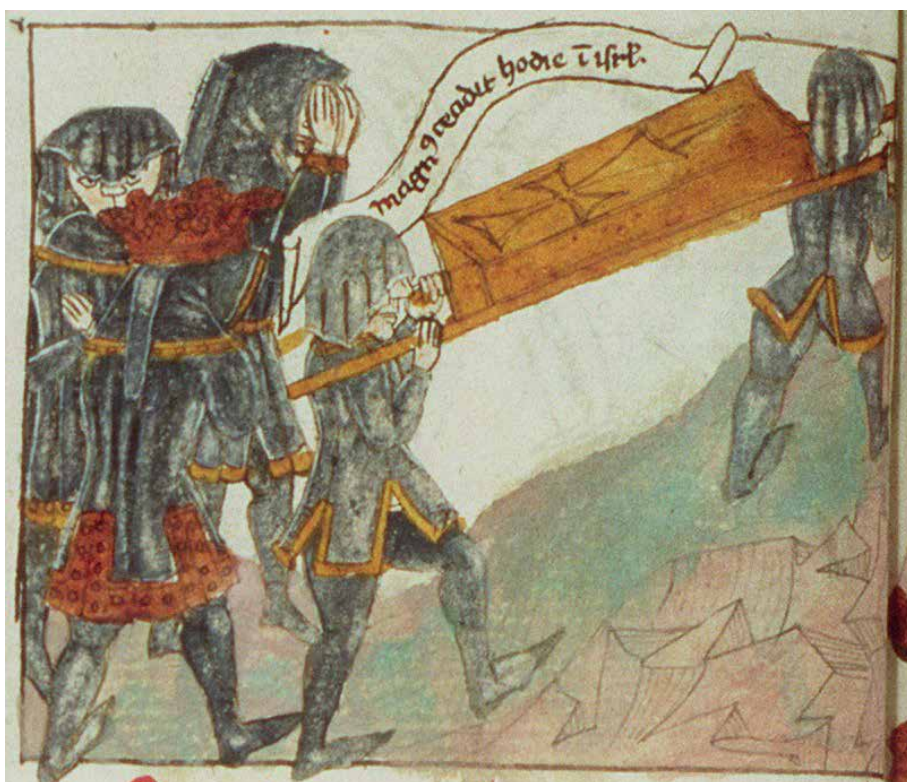

Fig. 6: De dode wordt, gelegen in een grafkist, met een draagbaar naar de begraafplaats gebracht. Miniatuur gemaakt omstreeks c. 1450, te Keulen. Bron: *Speculum humanae salvationis*, MNW 10B 34, f. 27v. Museum Meermanno Den Haag, 10 B 34, folio 27v.

Houding en oriëntatie

De doden werden overwegend west-oost georiënteerd (Fig. 7), liggend op de rug en gestrekt begraven, met de handen op of langs het lichaam (Fig. 8 en Fig. 9). Wel geldt dat met betrekking tot de west-oost oriëntatie sprake is van enige mate van afwijking en dat ook een noordwest-zuidoost of zuidwest-noordoost oriëntatie voorkomt (Fig. 8). Deze afwijking komt met name voor in de wat hoger gelegen en mogelijk jongere graven. De overwegend west-oost oriëntatie is in overeenstemming met het christelijk geloof waarbij de wederkomst van Christus vanuit het oosten verwacht wordt. Door de doden met hun voeten in het oosten te leggen kunnen zij bij de wederopstanding Christus tegemoet zien. Ook de kapel zelf is daarom west-oost met de ingang in het westen georiënteerd. Bij zeker zes graven is sprake van oost-west oriëntatie, dat wil zeggen dat het hoofd zich in het oosten bevindt. Ook deze behoren voornamelijk tot de hoger gelegen en mogelijk jongere graven. Een dergelijke afwijkende oriëntatie komt wel vaker voor op begraafplaatsen en veelal wordt dan aangenomen dat het daarbij dan om priesters gaat. Een voorbeeld uit de 17de – 18de eeuw is aangetroffen op het grafveld van de Catharinakerk te Eindhoven. Een 65- tot 78-jarige man was oost-west georiënteerd begraven op een voorname plaats in de kerk, in het bakstenen keldertje in

het koor.¹³ Bekend is dat priesters vaak andersom begraven werden omdat zij op die manier bij de verrijzenis direct voor de gelovigen staan en deze kunnen leiden. Een vergelijkbare redenering stelt dat geestelijken gezien kunnen worden als de vertegenwoordiger van Christus op aarde en daarom zo begraven worden dat zij dezelfde positie innemen als Christus bij zijn wederkomst. Opgemerkt moet echter worden dat het kerkelijk wetboek ten aanzien van begraven geen onderscheid maakt tussen de gewone gelovigen en geestelijken. Fysisch-antropologisch onderzoek van de skeletresten heeft echter uitgewezen dat slechts twee van de skeletten met zekerheid een man betreft. In de andere gevallen gaat het om kinderen. Een verklaring voor de afwijkende oriëntatie van de skeletten op basis van het idee dat het om priesters zou gaan, is dus niet houdbaar.

Verder zijn er drie graven waarbij sprake is van een noord-zuid oriëntatie, waarbij het hoofd zich of in het zuiden of in het noorden bevindt. Ook deze behoren tot de hoger gelegen en mogelijke jongere graven. Deze afwijkende oriëntatie wordt wel vaker op laat- en post-middeleeuwse begraafplaatsen waargenomen, onder andere te Mechelen, Antwerpen, en Venlo, maar een eenduidige verklaring ervoor is niet voorhanden. Veelal wordt gedacht aan een religieuze c.q. liturgische

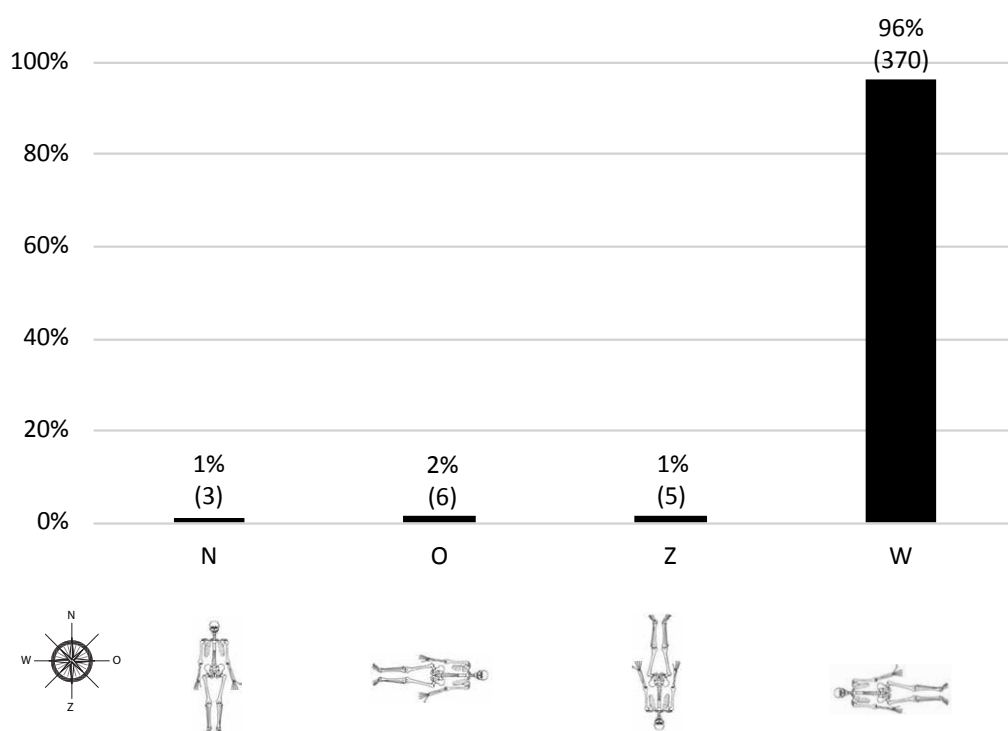

Fig. 7: Verdeling van de verschillende oriëntaties bij de skeletten. N=384.

13 Nollen 2013, 123.

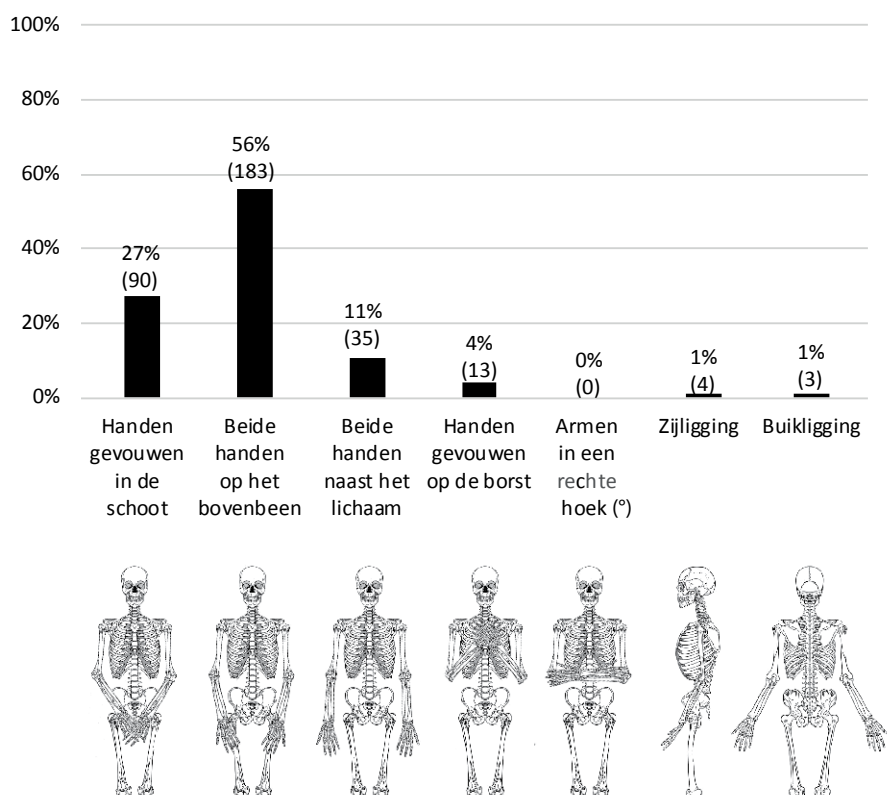

Fig. 8: Verdeling van de skeletten op basis van de armpositie. N=328.

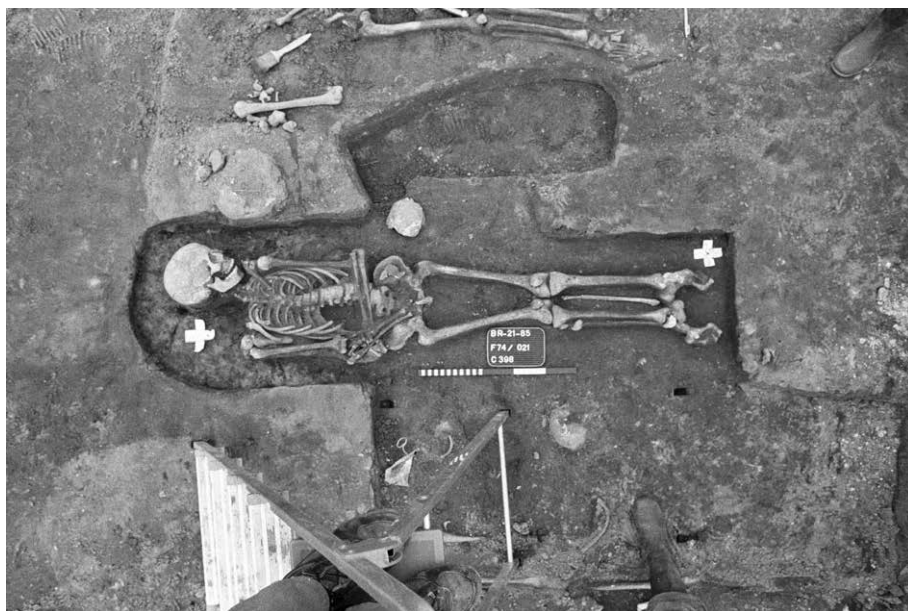

Fig. 9: Een skelet tijdens de opgraving in 1985.

achtergrond of een relatie met ziekte of militairen.¹⁴ Noch het fysisch-anthropologisch onderzoek aan deze skeletten noch de ermee geassocieerde vondsten geven uitsluitsel wat in deze gevallen de verklaring zou kunnen zijn.¹⁵

Materiële cultuur

Tijdens het onderzoek zijn, als gevolg van de slechte conserveringscondities voor organisch materiaal, geen textielresten aangetroffen. Over de wijze waarop de dode gekleed was kunnen dus geen zekere uitspraken gedaan worden. In en rond de graven zijn weinig metaalvondsten gedaan die erop zouden kunnen wijzen dat de doden volledig gekleed waren. De enige vondsten betreffen kledinghaakjes en spelden. Gezien dit gegeven en historische referenties over begrafenistradities mag aangenomen worden dat de doden begraven werden in alleen een doodshemd, dat met haakjes of spelden gesloten werd.¹⁶ Onderkleding, zoals broeken e.d. ontbraken, waarschijnlijk omdat het onderlichaam bij een eventuele opbaring afgedekt werd door de kistbekleding, een zogenoemd waadkleed. Wel is in een graf een fragment van een (mogelijk) oorijzer aangetroffen.¹⁷

In enkele graven zijn munten aangetroffen. De datering van de munten loopt van 1295 tot 1633. Hoewel de munten zelf voor het merendeel nauwkeurig gedateerd kunnen worden, betekent de aanwezigheid ervan niet dat ook het graf zelf uit die periode dateert. Feit is namelijk dat de exacte positie van de munt in het graf niet altijd bekend is. Bovendien kan het niet uitgesloten worden dat de munt is meegevoerd met grond waarmee het graf is dichtgestort of dat de munt zelfs helemaal niet bij het graf hoort en eigenlijk afkomstig is uit een latere verstoring. Van de dertien munten die in een graf zijn aangetroffen, is in vijf gevallen de munt bij het skelet gevonden, tweemaal bij een voet, tweemaal bij het hoofd (hals en onderkaak) en één maal ter hoogte van de handen (bij het bekken). Het hoofd en de handen zijn locaties die vaker voorkomen, maar bij de voeten is een opmerkelijke plaats. Een logischer verklaring is dat deze munten niet meer op hun oorspronkelijke plaats liggen.¹⁸ Het merendeel van de individuen waarbij munten in het graf zijn gevonden betreft mannen, in slechts één geval gaat het om een kind.

Het meegeven van muntgeld aan de doden is een wijdverbreid laat- en post-middeleeuws gebruik. Ze zijn bijvoorbeeld ook gevonden in graven in de Broerenkerk in Zwolle en in de Grote Kerk in Alkmaar.¹⁹ Bijna altijd gaat het om kleine denominaties. Ze worden los in het graf gevonden, maar soms ook in de mond, in de handen of op de oogkassen. De reden ervoor is niet geheel bekend. In

14 Te Mechelen zijn noord-zuid georiënteerde graven bekend behorend bij het Minderbroederklooster. Hierbij wordt gedacht aan een liturgische achtergrond, waarbij de afwijkende oriëntatie het onderscheid tussen broeders en leken zou weergeven (www.archeonet.be). In Antwerpen zijn 16de- en/of 17de-eeuwse graven bekend, die waarschijnlijk behoren bij het St. Elisabethgasthuis. Hier wordt gedacht aan pestlijders of in strijd gesneuvelde militairen. Te Venlo is een post-middeleeuws grafveld onderzocht waarbij de onderste laag graven in zijn geheel noord-zuid georiënteerd was (ongepubliceerd). Een militaire achtergrond wordt niet uitgesloten.

15 Jacobs 2013, 88.

16 Bitter 1999, 213.

17 Jacobs 2013, 88.

18 Nooijen 2013, 165.

19 Aten 1992, 27; Bitter 2002, 259.

de 17de eeuw werd het mogelijk gedaan om de nagelaten bezittingen van de doden af te kopen. Een andere mogelijkheid is dat men dit deed om de terugkeer van de ziel in de overledene, via de ogen, te verhinderen. Er zijn ook gevallen bekend dat munten op de ogen werden gelegd om ze te sluiten.²⁰

Skeletpopulatie

Het fysisch-anthropologisch onderzoek heeft als doel een beschrijving en interpretatie te kunnen geven van de fysieke kenmerken van de opgegraven groep individuen. Specifiek betekent dit dat we proberen een beeld te schetsen van de gezondheid en fysieke gesteldheid van individuen die bij het Gasthuis zijn begraven in de periode van de 13de tot en met de 17de eeuw. De bron van het onderzoek zijn de primaire graven. Dat zijn de graven waarin de individuen geheel of gedeeltelijk in anatomisch verband zijn aangetroffen. Voor deze 429 individuen zijn de standaard fysisch-anthropologische vragen opgesteld. Per persoon is getracht de volledigheid, de conservering, de leeftijd bij overlijden, het geslacht, de staande lichaamshoogte, de gebitsstatus, de schedelvorm, anatomische varianten en pathologische botveranderingen vast te stellen.²¹ Om de betekenis van deze fysisch-anthropologische kenmerken te kunnen waarden zijn deze vergeleken met de resultaten van andere vindplaatsen, te weten: Eindhoven Catharinakerk (1350-1850), Breda Begijnhof (1267-1530), 's-Hertogenbosch St. Janskerkhof (1830-1858), Dordrecht Minderbroedersklooster (1275-1572) en Delft Oude en Nieuwe Gasthuis (1265-1652).²²

De conservering en volledigheid van het materiaal was over het algemeen redelijk, zodat de meeste determinaties op meerdere, duidelijke individuele kenmerken zijn gebaseerd. De betrouwbaarheid van de resultaten is daardoor hoog. Het onderzoek naar de fysieke kenmerken van de onderzochte individuen heeft een aantal opmerkelijke resultaten opgeleverd.

Geslachtsdeterminatie

De geslachtsdeterminatie van de volwassen individuen (> 20 jaar) duidt op een significant groter aandeel mannen dan vrouwen op de begraafplaats. Het was mogelijk van 265 volwassen individuen het geslacht te bepalen, waarbij 60% man en 40% vrouw bleek te zijn (Fig. 10). In een 'normale' afspiegeling van de populatie zal de verdeling man/vrouw niet veel afwijken van een één-op-één verhouding.²³ Wanneer deze verhouding afwijkt kan er sprake zijn van een bijzondere, niet representatieve selectie uit de bevolking. In het geval van Breda lijkt een verklaring voor een mannenoverschot door geweldsconflicten van toepassing. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) wisselde Breda maar liefst vijf keer van bezetter. In 1624-1625 en 1637 ging dat gepaard met omvangrijke en langdurige belege-

20 Jacobs 2013, 88.

21 Methoden uit: College voor de Archeologisch Kwaliteit 2006, protocol Specialistisch Onderzoek (SO),3; Brinkkemper *et al.* 1998, §4.4.10.3 en §4.5.1.10; Maat & Mastwijk 2005.

22 Baetsen en Weterings-Korthorst 2013, Rijpma & Maat 2005; Maat *et al.* 2002; Onisto *et al.* 1998; Maat *et al.* 1998.

23 Maat *et al.* 2002, 9.

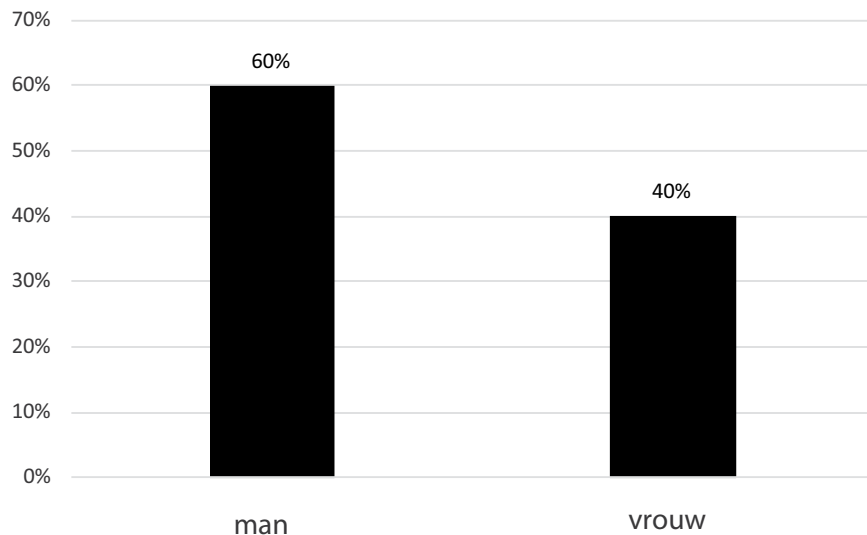

Fig. 10: Geslachtsdeterminatie volwassen individuen (>20 jaar), N=265.

ringen, waaronder de stad en zijn inwoners flink te lijden hebben gehad.²⁴ Het Gasthuis heeft tijdens de Spaanse bezetting door Spinola in 1625 dienstgedaan als soldatenlogies.²⁵ Mogelijk dat de soldaten die sneuvelden op het slagveld ook werden begraven op de begraafplaats van het Gasthuiscomplex. Daarnaast is in het pestregister van 1603 te lezen dat zich onder de pestslachtoffers ook veel soldaten bevonden die zijn begraven op de Gasthuisbegraafplaats.²⁶ Vanaf 1637 wordt het Gasthuiscomplex verbouwd tot tehuis voor oude mannen en proveniers.²⁷ Het is echter niet duidelijk of er in deze periode nog gebruik werd gemaakt van de begraafplaats. Is dit wel het geval geweest, dan zou het grote aandeel begraven mannen ook verklaard kunnen worden door de functie van het Gasthuis als woning voor oude mannen.

Leeftijdsopbouw

De leeftijdsbepaling wees uit dat 286 individuen (68%) een leeftijd boven de 20 jaar (een volwassen leeftijd) had bij overlijden. 133 individuen (32%) bleken bij overlijden jonger dan 20 jaar te zijn. Voor de resterende tien individuen waren er geen kenmerken aanwezig om een bepaling van de leeftijd bij overlijden te maken.

In pre-industriële grafvelden is een aandeel van circa 30 % individuen jonger dan 20 jaar gebruikelijk.²⁸ Het aandeel niet-volwassenen op de Gasthuisbegraafplaats is een weerspiegeling van het te verwachten percentage, namelijk 32%. Maar de Gasthuispopulatie is niet per se representatief voor de Bredase bevolking destijds, omdat het Gasthuis een specifieke functie had met daarbij een specifieke doelgroep

²⁴ Leenders 2006, 260.

²⁵ Van de Venne 2008.

²⁶ Pestregister 1603 uit oud administratief archief der stad Breda, 1280-1810 (Afd. I1a), inv. nr. 2329.

²⁷ Van de Venne 2008.

²⁸ Waldron 1994, 23.

die daar werd begraven. Een gasthuis had geen taak in de opvang van kinderen met gezondheidsklachten of sociale problemen, die werden normaliter in een weeshuis ondergebracht.²⁹ We weten echter dat de begraafplaats van het Bredase Gasthuis in ieder geval in de 16de- en 17de-eeuw niet alleen open stond voor de Gasthuisbewoners.

Binnen de groep niet-volwassenen valt op dat er sprake is van een hoog aandeel van 15- tot 19-jarigen en een ondervertegenwoordiging van 0- tot 1-jarigen (Fig. 11).

Een oorzaak voor het opvallend hoge percentage jongvolwassenen kan de pest zijn, die een grotere weerslag heeft op oudere niet-volwassenen dan op de jongste binnen deze groep.³⁰ Het Gasthuis heeft lange tijd als opvang voor pestlijders gefunctioneerd, die tevens op de Gasthuisbegraafplaats werden bijgezet. In het pestboek van 1603 zien we dat er zich onder de pestslachtoffers begraven bij het Gasthuis erg veel kinderen bevonden. De individuen in deze leeftijdsgroep zouden tevens gesneuvelde militairen kunnen zijn.

De ondervertegenwoordiging van 0-1-jarigen is opvallend omdat er in de betreffende periode sprake was van een hoge zuigelingsterfte.³¹ Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen bij de slechte conservering van de kleine, dunne kinderbotten, die bovendien regelmatig over het hoofd kunnen worden gezien tijdens een opgraving.³² De aangetroffen kinderen jonger dan een jaar zijn echter allen in de noordwesthoek van de begraafplaats aangetroffen, dat waarschijnlijk was ingericht als 'limbus infantium'.³³ Het is daardoor onwaarschijnlijk dat er veel babygraven over het hoofd zijn gezien tijdens de opgraving. Een meer aannemelijke verklaring van het lage percentage is de functie van het Gasthuis en de doelgroep van de begraafplaats, waar het mogelijk niet gebruikelijk was om baby's te begraven.

De gemiddelde leeftijd bij overlijden is voor de volwassen mannen 39 jaar en voor vrouwen 37 jaar. Het is opmerkelijk dat de gemiddelde leeftijd van de mannen hoger ligt dan van de vrouwen, aangezien vrouwen over het algemeen een wat hogere levensverwachting hebben dan mannen.³⁴ Voor beide seksen geldt dat de meeste individuen zijn overleden op een leeftijd tussen 20 en 29 jaar. Deze leeftijdscategorie vertegenwoordigt duidelijk niet de sterfgevallen veroorzaakt door ouderdom, maar die moeten door specifieke gebeurtenissen veroorzaakt zijn.

In vergelijking met andere vindplaatsen ligt de gemiddelde leeftijd van zowel de mannen als de vrouwen van de Bredase Gasthuisbegraafplaats vier tot vijftien jaar lager.³⁵ Voor de mannen is het verschil het grootst in vergelijking met de Catharinakerk te Eindhoven (1500-1650), waar de mannen gemiddeld vijftien jaar ouder werden dan in Breda. Het verschil in gemiddelde leeftijd van de vrouwen is het grootst in vergelijking met de late periode van de Catharinakerk te Eindhoven (1650-1850) met een verschil van veertien jaar. De levensomstandigheden voor

29 Onisto *et al.*, 1998.

30 Paine & Boldsen 2002, 176.

31 Waldron 1994, 23.

32 Maat *et al.* 2002, 11.

33 Jacobs 2013, 87.

34 Onisto *et al.*, 1998.

35 De Jonge & Baetsen 2013, 225.

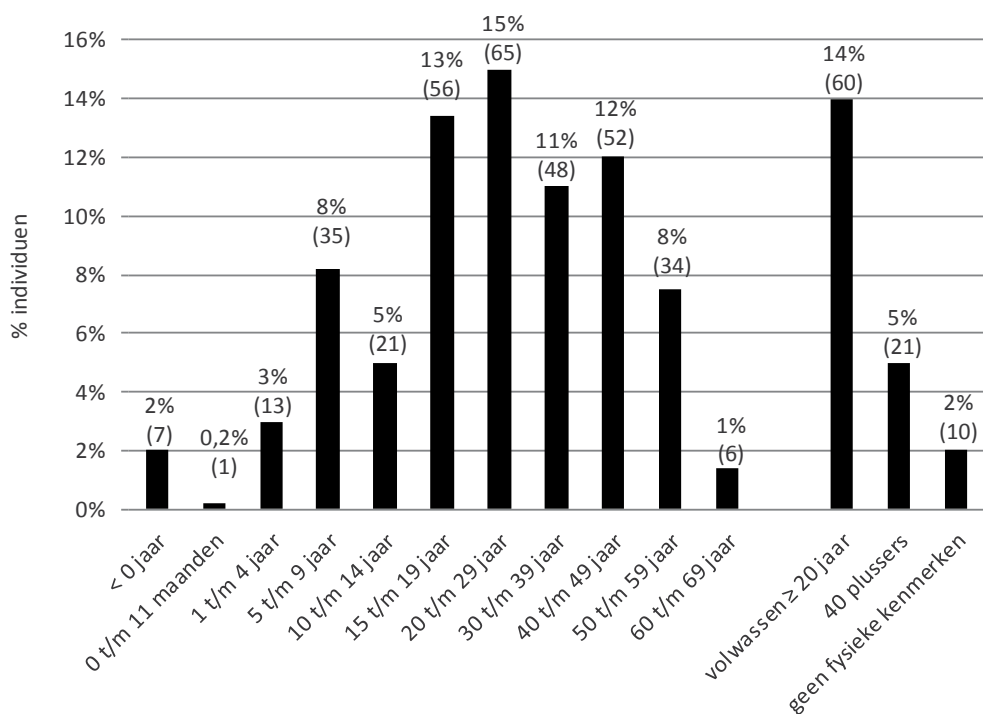

Fig. 11: Leeftijdsofbouw Gasthuisbegrafplaats.

de Bredase Gasthuispopulatie moeten een stuk slechter zijn geweest dan voor hun tijdsgenoten in een stedelijke context. Als we kijken naar de populatie van het Gasthuis in het algemeen dan ligt het in de verwachting dat de levensverwachting van dit arme, zieke deel van de bevolking lager ligt. Als we meer specifiek naar de 16de- en 17de-eeuwse omstandigheden in de stad kijken, de periode waarin de meeste begravingen dateren, zullen die voor veel niet natuurlijke sterfgevallen hebben gezorgd. De heersende pestepidemieën raakten alle lagen van de bevolking, ongeacht leeftijd en geslacht. Hoewel de ziekte in die periode endemisch van aard was en vooral de jongeren en armen vatbaarder zullen zijn geweest. Bovendien heeft de Bredase bevolking tijdens de Tachtigjarige Oorlog geleden onder armoede en voedselschaarste, wat van invloed zal zijn geweest op de levensverwachting. De sterfgevallen van specifiek de jonge mannen kan in relatie staan met slachtoffers onder de veelal jonge, mannelijke soldaten tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Gezondheid: lichaamslengte en ziekte

Het bereiken van de uiteindelijke lichaamslengte wordt door verschillende factoren bepaald: voeding, genetische aanleg, milieu en ziekten.³⁶ Lichaamslengte kan een indicator zijn voor de algemene leefomstandigheden van een populatie. Over het algemeen worden veranderingen in gemiddelde lichaamslengte toegeschreven aan veranderingen in de sociaal-economische situatie van een populatie.³⁷ Op de

³⁶ Roberts & Manchester 2005, 40.

³⁷ Rijpma & Maat 2005, 8.

Gasthuisbegraafplaats bedraagt de gemiddelde lichaamslengte van de vrouwen 160,4 cm en verschilt niet veel van de andere middeleeuwse en moderne vindplaatsen, waar de lichaamslengte van de vrouwen tussen 159,9 en 164,4 centimeter ligt.³⁸ Voor de gemiddelde lichaamslengte van de mannelijke individuen geldt min of meer hetzelfde. Er zijn twee methoden gebruikt voor de determinatie van de staande lichaamslengte voor mannen, die een gemiddelde lichaamslengte van 170,4 cm en 169,4 cm opleveren.³⁹ Deze resultaten zijn vergelijkbaar met de andere vindplaatsen, waar de lichaamslengte van de mannen tussen 168,9 cm en 172,5 cm ligt.⁴⁰

Omdat de lichaamslengte vaak berekend wordt met behulp van ongelijksoortige pijpbeenderen is het mogelijk dat er een vertekend beeld ontstaat. Het is zuiverder om de afmetingen van dezelfde soort botten met elkaar te vergelijken, zoals de maximale dijbeenlengte.⁴¹ Op de Gasthuisbegraafplaats is de gemiddelde maximale dijbeenlengte voor zowel de mannen (45,7 cm) als de vrouwen (43,3 cm) vergelijkbaar met die van de andere vindplaatsen.⁴²

De kleine verschillen duiden erop dat de algemene leefomstandigheden en sociaal-economische situatie voor de Bredase Gasthuispopulatie min of meer vergelijkbaar waren met de situatie in overige stedelijke contexten in die tijd.

Opvallend aan de gebitsstatus van de onderzochte individuen is het hoge percentage glazuurhypoplasie (Fig. 12). Bij maar liefst een derde zijn deze storingen in het tandglazuur aangetroffen, veroorzaakt door stress veelal rond de leeftijd 2 tot 4 jaar. Mogelijk was het stoppen met borstvoeding bij veel kinderen een ingrijpend moment voor het lichaam, of hebben hevige kinderziekten of ondervoeding voor fysieke stress gezorgd.

Pathologische botveranderingen kunnen aanwijzingen zijn voor de gezondheidssituatie waarin de individuen begraven op de Gasthuisbegraafplaats zich bevonden. Een aantal botveranderingen valt op. De enige traumatische botverandering dat in vergelijking met de andere vindplaatsen in een wat hoger percentage voorkomt is spondylolyse, een stressfractuur van de vierde of vijfde lendenwervelboog (Fig. 13). Het is mogelijk dat deze individuen bepaalde activiteiten uitvoerden waarbij ze herhaaldelijk moesten bukken en tillen. Deze continue belasting van de onderrug kan namelijk spondylolyse veroorzaken.

De botveranderingen veroorzaakt door infecties passen in het algemene beeld tijdens de middeleeuwen en nieuwe tijd. Er zijn bijvoorbeeld individuen aangetroffen met aanwijzingen voor tuberculose (0,7%), syfilis (0,7%) en polio (0,7%). De percentages van deze specifieke infectieziekten zijn laag, en vergelijkbaar met het aantal waargenomen gevallen op de andere vindplaatsen.

38 De Jonge & Baetsen 2013, 229.

39 Methoden: Trotter 1970; Breitinger 1937.

40 De Jonge & Baetsen 2013, 228.

41 Maat 2003, 61.

42 De Jonge & Baetsen 2013, 229.

Fig. 12: Gebit van een kind met duidelijke tekenen van glazuurhypoplasie.

Fig. 13: Een gedeeltelijke spondylosis en spina bifida occulta.

Onder de deficiëntieziekten komt rachitis relatief veel (8%) voor in vergelijking met de andere vindplaatsen (bv. 2% Delft Oude en Nieuwe Gasthuis (1265 – 1652) of 2% Eindhoven Catharinakerk (1500 – 1650)). Rachitis is het gevolg van een tekort aan vitamine D in het lichaam, veroorzaakt door een ontoereikend of eenzijdig dieet of een gebrek aan zonlicht tijdens de jeugd. Het hoge percentage valt te verklaren door de omstandigheden die in de stad moeten hebben geheerst tijdens de 16de en 17de eeuw. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog zullen er voedseltekorten zijn geweest en er was in die periode sprake van een toenemende armoede.

DISH komt opvallend weinig voor onder de onderzochte individuen. Deze aandoening, waarbij bindweefselstructuren verbenen, zou in relatie staan met een hoge sociale status en een overvloedig dieet. DISH is een langzaam vorderende ziekte en komt in de meeste gevallen voor bij personen ouder dan 50 jaar.⁴³ Het feit dat de gemiddelde leeftijd in Breda vrij laag lag en een groot deel in de leeftijdscategorie 20 tot en met 29 jaar valt, zou een oorzaak kunnen zijn van het lage percentage DISH.

Het onderzoek naar de verschillende anatomische varianten heeft vrijwel geen opmerkelijke hoge percentages opgeleverd, die zouden kunnen duiden op verwantschap onder de Gasthuispopulatie. Anomalieën die wel opvallend veel voorkomen zijn rhomboid fossae en corticale defecten onder met name de mannelijke individuen. Het ontstaan zou verband houden met een herhaaldelijke zware belasting van lokale spieraanhechtingen. Rhomboid fossa is een onregelmatig gevormde depressie op het sleutelbeen, ter hoogte van de spieraanhechtingen naar de rib en arm. De corticale defecten zijn aanwezig op de plaats van aanhechting van de grote

Fig. 14: Links een gemiddelde schedelvorm, rechts twee scaphocephale schedels.

⁴³ Baetsen 2006, 75.

borstspier op de opperarm, en ter hoogte van de aanhechting van de biceps op het spaakbeen. Het voorkomen van deze anomalieën zou een aanwijzing kunnen zijn dat een groot deel van de onderzochte volwassen mannen fysiek zware arbeid verricht hebben, waarbij de associatie met soldaten gemaakt zou kunnen worden.

Tot slot is er een bijzondere pathologie aangetroffen onder de begraven individuen op de Gasthuisbegrafplaats. Maar liefst vier personen bleken een zogenaamde bootschedel te hebben. Deze misvorming van de schedel wordt scaphocephalie genoemd, waarbij de middelste schedelnaad vroegtijdig dicht groeit waardoor groei in de breedte van de schedel niet meer mogelijk is, dat vervolgens gecompenseerd wordt door extra groei in de lengte. Met als gevolg dat er een lange smalle schedelvorm ontstaat (Fig. 14). Door de misvorming van de schedel is er waarschijnlijk sprake geweest van een verhoogde druk op de hersenen, dat mogelijk heeft geleid tot een geestelijke ontwikkelingsachterstand. Het is opvallend dat er vier gevallen van scaphocephalie zijn aangetroffen. De genetische aard van de aandoening doet vermoeden dat er een verwantschap tussen de vier personen moet zijn geweest. Dit valt vooralsnog niet te bewijzen.

Conclusie

De begraafplaats van het Gasthuis van Breda blijkt volgens historische gegevens niet uitsluitend gebruikt te zijn voor de overleden Gasthuisbewoners; in de 16de en 17de eeuw worden hier ook pestslachtoffers en buurtbewoners begraven. De grote hoeveelheid aangetroffen begravingen staat ook niet in verhouding met het gering aantal beschikbare bedden in het Gasthuis (12 in de 15de eeuw en 28 in de 16de eeuw).⁴⁴ Aangezien de meeste begravingen in de 16de – 17de eeuw dateren, zal de skeletpopulatie, naast de Gasthuisbewoners, voor een groot deel bestaan uit individuen overleden aan de pest en andere ‘buitenstaanders’.

Het bleek niet mogelijk een fasering aan te brengen in de begraafplaats of ruimtelijk onderscheid te maken tussen een Gasthuisbegrafplaats en een locatie waar uitsluitend de pestslachtoffers begraven werden. Dit bemoeilijkt de interpretatie van de data. De kern van de begraafplaats (noord- en zuidwestelijke deel) lijkt min of meer continu in gebruik te zijn geweest. Opmerkelijk aan de spreiding van de graven is de cluster van te vroeg- of doodgeboren kinderen, die allen in de noordwesthoek liggen begraven. Dit zogenaamd ‘limbus infantium’ dateert vanaf de tweede helft van de 16de eeuw, vanaf de periode dat buurtbewoners ook op de Gasthuisbegrafplaats begraven werden.

Ten aanzien van het grafritueel zijn er geen bijzonderheden aan te merken. Deze zijn vergelijkbaar met de grafrituelen, die op andere begraafplaatsen in deze periode zijn gedocumenteerd.

De resultaten van het fysisch-antropologisch onderzoek tonen dat we te maken hebben met een groep individuen die onder slechtere omstandigheden leefden dan hun tijdgenoten: de lagere levensverwachting, het veelvuldig voorkomen van deficiëntie ziekten, glazuurhypoplasie, en anatomische varianten die duiden op zware fysieke belasting. Het Gasthuis was bestemd voor de armen, zieken en passanten, en dat blijkt in zekere mate ook uit de resultaten van het fysisch-antropologisch on-

⁴⁴ Jacobs 2013, 60.

derzoek. Deze aanwijzingen voor slechtere leefomstandigheden zijn echter ook van toepassing op de situatie in de 16de en 17de eeuw in Breda. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog heeft de bevolking geleden onder armoede en voedselschaarste, wat van invloed zal zijn geweest op de levensverwachting en vatbaarheid voor de pest.

Literatuur

- Aten, N., [1992]: 'De opgraving in de Broerenkerk', in: H. Clevis & T. Constandse-Westermann (red.), *De doden vertellen. Opgraving Broerenkerk te Zwolle 1987-1988*, Kampen, 13-29.
- Baetsen, S., 2006: *Fysisch antropologisch onderzoek Julianaplein, Wijk aan Zee, gemeente Beverwijk*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 62).
- Baetsen, S. & L. Weterings-Korthorst, 2013: 'De menselijke overblijfselen', in: N. Arts (red.), *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850*, Utrecht, 151-212.
- Bitter, P. (red.), 1999: *Goed gevonden. Textielvondsten uit archeologische opgravingen in de Grote of St. Murenkerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 7).
- Bitter, P., 2002: *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk in Alkmaar*, Hilversum.
- Breitinger, E., 1937: Zur berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknöcheln, *Anthropologischer Anzeiger* 14, 249-274.
- Brinkkemper, M., M.C. Eerden & K. de Graaf (red.), 1998: *Handboek ROB-specificaties*, Amersfoort.
- IJsseling, J.M.F., 1988: 'Hospitale de Breda-Gasthuis-Oude Mannenhuis-Beyerd', in: G. van den Eynde (red.), *Graven rond de Beyerd*, Breda, 7-22.
- Jacobs, E., 2013: 'Historie en sporen en structuren', in: J. Hendriks, H. de Kievith, & E. Peters (red.), *Tot behoef van de siecken ende armen, Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006*, Breda (ErfgoedRapport Breda 95), 45-112.
- Jonge, L. de & S. Baetsen, 2013: 'Fysische antropologie van de begraven individuen', in: J. Hendriks, H. de Kievith, & E. Peters (red.), *Tot behoef van de siecken ende armen, Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006*, Breda (ErfgoedRapport Breda 95) 199-276.
- Leenders, K.A.H.W., 2006: *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie gemeente Breda*, Breda.
- Maat, G.J.R., 2003: 'Male stature. A parameter of health and wealth in the Low Countries, 50-1997 AD', in: W.H. Metz (ed.), *25th Kroon-lecture: Wealth, health and human remains in archaeology*, Amsterdam, 57-88.
- Maat, G.J.R. & R.W. Mastwijk, 2005: *Manual for the physical anthropological report*, Leiden (Barge's Anthropologica 6).
- Maat, G.J.R., R.W. Mastwijk & M.A. Jonker, 2002: *Citizens buried in the Sint Janskerkhof of the 'Sint Jans' cathedral of 's-Hertogenbosch in The Netherlands ca. 1450 and 1830-1858*, Leiden (Barge's Anthropologica 8).

- Nollen, J.H., 2013: 'Het grafritueel', in: N. Arts (red.), *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850*, Utrecht, 117-150.
- Nooijen, C., 2013: 'De metaalvondsten', in: J. Hendriks, H. de Kievith, & E. Peters (red.), *Tot behoef van de siecken ende armen, Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006*, Breda, 163-178.
- Onisto, N., G.J.R. Maat & E.J. Bult, 1998: *Human remains from the infirmary "Oude en Nieuwe Gasthuis" of the city of Delft in The Netherlands 1265-1652 AD*, Leiden (Barge's Anthropologica 2).
- Paine, R.R. & J.L. Boldsen, 2002: 'Linking age-at-death distributions and ancient population dynamics: a case study', in: R.D. Hoppa & J.W. Vaupel (ed.), *Paleodemography: Age distributions from skeletal samples*, Cambridge, 169-180.
- Rijpma, F.E. & G.J.R. Maat, 2005: *A physical anthropological research of the beguines of Breda 1267 to 1530 AD*, Leiden (Barge's Anthropologica 11).
- Roberts, C. & K. Manchester, 2010: *The archaeology of disease*, Gloucestershire.
- Trotter, M., 1970: 'Estimation of stature from intact long limb bones', in: T.D. Stewart (ed.) *Personal identification in mass disasters*, Washington DC, 71-83.
- Venne, A.C. van de, 2008: *Breda, De Beijerd. Graven in het gasthuis. Archeologische opgraving*, 's-Hertogenbosch/Breda (BAAC-rapport 05.364/Erfgoedrapportage Breda 65).
- Venne, A.C. van de, 2010: 'Graven in het gasthuis 'De Beyerd' te Breda. Een archeologisch onderzoek uitgevoerd in 2006. Met naschrift van Johan Hendriks', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring 'de Oranjeboom'*, 63, 218-241.
- Waldron, T., 1994: *Counting the dead. The epidemiology of skeletal populations*, Chichester.

Afbeeldingen

Kaarten: L. de Jonge en H. de Kievith, gemeente Breda

Foto's: A. Schut, gemeente Breda

Amersfoorters onder elkaar

*Timo d'Hollosy (tekst) & Henk de Boer (fysisch-
antropologische gegevens)*

Op zaterdag 26 mei 1962 stuit een Amersfoortse binnenstadbewoner bij graafwerkzaamheden onder zijn pand aan de Breestraat op een ‘*lugubere vondst*’: menselijke skeletresten.¹ De vondst wordt bij het 100 m verderop gelegen museum Flehite gemeld en de conciërge van het museum schakelt vervolgens de archeologen van de nabij gehuisveste Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in.² Een en ander wordt ingemeten en opgetekend en daarmee lijkt de eerste archeologisch gedocumenteerde vondst van menselijke resten in het historische centrum van Amersfoort een feit (Fig. 1).

Tegenwoordig beschikt de Gemeente Amersfoort over een eigen archeologische dienst: het *Centrum voor Archeologie* (CAR), opgericht in 1984. Naast beleidstaken voert de dienst ook zelf opgravingen uit. De fysisch-anthropologische collectie van het CAR omvat thans ruim 500 min of meer complete skeletten en een veelvoud daarvan aan losse menselijke botten.³ Het materiaal is grotendeels afkomstig uit opgravingen van vier grote begraafplaatsen binnen het historische centrum van Amersfoort en dateert grofweg uit de periode 1350-1850. De collectie vormt een klein deel van de duizenden, tienduizenden of mogelijk zelfs honderdduizenden Amersfoorters die hier gedurende al die eeuwen zijn begraven – waarvan velen overigens nog altijd onder de huidige bestrating en bebouwing liggen.

Inmiddels is vrijwel al het botmateriaal uit de collectie geanalyseerd, maar zijn de betreffende opgravingen niet uitgewerkt, noch gepubliceerd; ze stammen veelal uit het pré-Maltatijdperk en voor uitwerking en publicatie ontbreken gewoonweg de middelen. In dit artikel wordt een inventarisatie van de beschikbare gegevens gemaakt. De overeenkomsten en verschillen tussen enkele begraafplaatsen worden

1 *Dagblad voor Amersfoort*, 13 juni 1962, 5.

2 ROB, thans opgegaan in de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE).

3 Het CAR is aangewezen als archeologisch depot en daarmee beheerder en eigenaar van al het vondstmateriaal uit opgravingen binnen de gemeentegrens van Amersfoort.

op een rij gezet ten einde een beter beeld te krijgen op de laat- en post-middel-
eeuwse begrafenispraktijken in Amersfoort.⁴

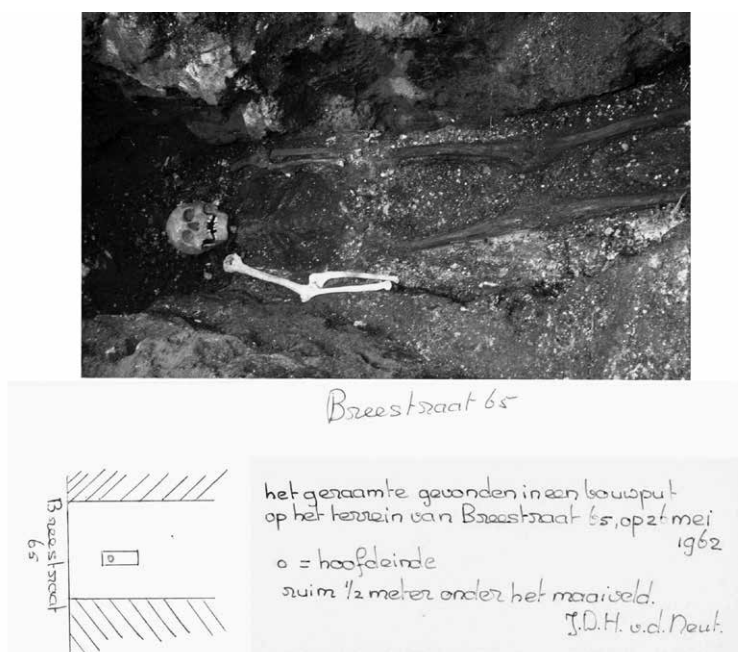

Fig. 1: Foto en schets door J. van der Neut van de skeletvondst aan de Breestraat in 1962 (Archief Eemland, fotonummer 13919). Hoewel deze vondst zeker niet de eerste skeletvondst in Amersfoorts' historische centrum zal zijn, betreft het wel de eerste archeologisch gedocumenteerde skeletvondst.

Fig. 2: Stadsgezicht uit 1588, behorende bij de vogelvluchtkaart van Amersfoort, gemaakt door Braun en Hogenberg (Museum Flehite).

4 Dit artikel betreft een uitbreiding en actualisatie van een eerdere publicatie (D'Hollosy & De Boer 2014).

Amersfoort en haar begraafplaatsen

Amersfoort ligt op een locatie waar diverse beken uit het oosten samenkomen en hun loop als één stroom (de rivier de Eem) naar het noorden vervolgen. De plek wordt in 1028 ‘*Amersfoirde*’ genoemd.⁵ De naam betekent ‘*voorde door de Amer*’ en duidt op een doorwaadbare plaats (‘*voorde*’) door de Eem (‘*Amer*’). In die tijd is hier, omringd door woeste gronden, een kleine boerennederzetting te vinden, die uit zal groeien tot de huidige stad Amersfoort.

De bisschop van Utrecht, eigenaar van het gebied, bouwt rond 1100 op een lokale hoogte nabij het strategische kruispunt van water- en landwegen een bisschoppelijke Hof, vanwaar hij de Gelderse Vallei laat ontginnen en besturen en de *tienden* (belastingen) van de boeren uit de omgeving in natura ontvangt. Het bestuurs- en inningscentrum plaatst hij onder beheer van een *meier*, een erfelijke positie die opeenvolgend bekleed wordt door leden (‘*Heren*’) van het ministeriale geslacht *Van Amersfoort*.⁶

De locatie van de bisschoppelijk hof is indirect te duiden: de huidige Sint Joriskerk in het centrum van Amersfoort gaat zeer waarschijnlijk terug op de bij de hofstede behorende hofkapel.⁷ Het is goed mogelijk dat (enkele van) de Heren van Amersfoort in die kapel zijn begraven. De bewoners van Amersfoort en omgeving hebben nog lange tijd hun parochiekerk (en daarmee hun doop- en begraafplaats) in het nabijgelegen Lisiduna (Oud-Leusden).⁸ Voor missen en dagelijkse kerkzaken krijgen zij een kleine kapel (de Heilige Geestkapel) aan de hoofdweg (Langestraat).

De hofstede trekt handels- en ambachtslieden en boeren uit de omgeving en de nederzetting aan de Eem groeit uit tot een regionaal, agrarisch marktcentrum. De Utrechtse bisschoppen stimuleren vervolgens de verdere ontwikkeling van de nederzetting (om het Eemland te beveiligen tegen aanvallen vanuit Holland en Gelderland en om hun eigen positie ten opzichte van de stad Utrecht te versterken) door het verlenen van diverse privileges en rechten.⁹ Zo wordt de hofkapel/Sint Joriskerk tussen 1132 en 1265 (waarschijnlijk met de altaarwijding door Bisschop Otto II in 1248) verheven tot parochiekerk.¹⁰ Aangenomen mag worden dat er vanaf dat moment ook Amersfoorters begraven worden. Uiteindelijk verleent bisschop Hendrik van Vianden Amersfoort in 1259 stadsrechten. Het is een politieke zet om de toegenomen macht van de Heren Van Amersfoort te breken en de stad en de bevolking aan zich te binden.¹¹ Ter verdediging bouwt men om de jonge stad een stadsmuur met bijbehorende dubbele gracht; het geheel is omstreeks 1300 gereed. Het inwonertal rond die tijd wordt geschat op 840 personen.¹²

De 14de eeuw wordt voor Amersfoort een periode van grote bloei en groei, waarbij niet alleen het transport van handelsproducten over de rivier de Eem een grote rol speelt, maar ook een sacramentswonder dat in 1340 tijdens een gro-

5 Hovy 1986, 14.

6 Kemperink & Elias (red.) 2009, 64.

7 Emmens 2012.

8 Lisiduna was in de (Vroege) Middeleeuwen de grootse bewoningskern in de regio.

9 Kemperink & Elias (red.) 2009, 64.

10 Emmens 2012, 16

11 Cramer *et al.* 2009 en Emmens 2012.

12 Voor inwonertallen in de periode Middeleeuwen – 1579 zie Snieder 2009, 73-86.

te brand in de Sint Joriskerk plaatsvindt en een grote stroom pelgrims op gang brengt.¹³ Omstreeks 1375 groeit de stad uit haar ommuring – het inwonertal is dan inmiddels opgelopen tot circa 1800 personen – en begint men met de aanleg van een tweede stadsmuur.¹⁴ De muur is rond 1450 voltooid en tegen die tijd is het bevolkingsaantal wederom bijna verdubbeld. De Sint Joriskerk wordt gefaseerd uitgebouwd tot de driebeukige hallenkerk die het tegenwoordig is. In de stad – en met name in de zone tussen beide stadsmuren – verschijnt een groot aantal kloosters en kapellen, veelal gesticht onder invloed van de rondtrekkende geestelijke Geert Groote en de Moderne Devotie. De Sint Joriskerk verkoopt aan hen begraafrechten. Het levert Amersfoort een groot aantal nieuwe begraafplaatsen op.

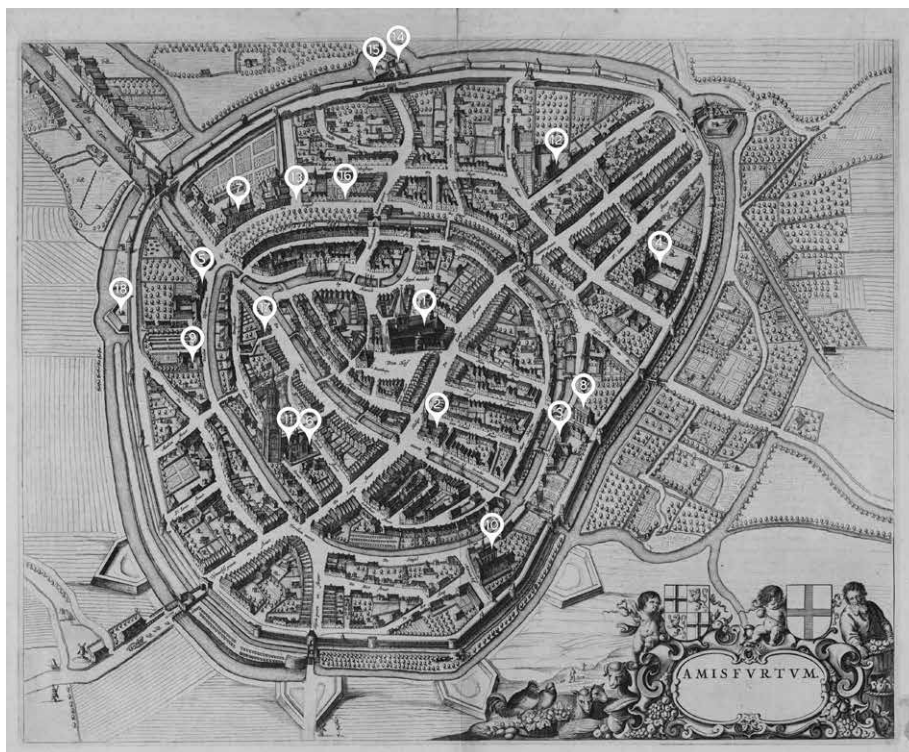

Fig. 3: Kaart van Amersfoort uit 1649 gemaakt door Blaeu, met daarop de in de tekst genoemde locaties van (mogelijke) begraafplaatsen binnen de stadsgrachten: 1 = Sint Joriskerk, 2 = Heilige Geestkapel, 3 = Sint Agnietenkapel en klooster, 4 = Sint Janskapel, klooster en kerkhof, 5 = kapel van het Sint Pietersgasthuis, 6 = St. Joostenkapel, later Onze Lieve Vrouwekapel, 7 = Aegtenkapel, 8 = Barbaraklooster, 9 = Observantenklooster en kerkhof, 10 = Sint Ursulakapel later Mariënhof, 11 = Onze Lieve Vrouwekerk en kerkhof, 12 = Rochuskapel, 13 = Engelse Begraafplaats, 14 = Sefardisch-Joodse begraafplaats, 15 = Askenazisch-Joodse begraafplaats, 16 = Sint Franciscus-Xaveriuskerk, 17 = Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming, 18 = Algemene Burgerlijke Begraafplaats Achter Davidshof. De locatie van de Sint Sebastiaankapel met begraafplaats (19) is vooralsnog onbekend.

13 In de nacht van Witte Donderdag op Goede Vrijdag wordt de hostie op wonderbaarlijke wijze uit de vuurzee gered.

14 Snieder 2010, 52.

De Sint Joostenkapel, gelegen binnen de eerste stadsmuur, wordt na een Mariawonder in 1444, waarbij een mirakelend Mariabeeldje de hoofdrol speelt, omgedoopt tot Onze Lieve Vrouwekapel, tot kerk uitgebouwd en van een 98 m hoge toren voorzien, grotendeels gefinancierd door de opbrengsten van de komst van een nieuwe stroom pelgrims, die naar Amersfoort trekken om op voorspraak van *Onze Lieve Vrouw van Amersfoort* genezing af te smeken. De stad groeit uit tot een grote en belangrijke bedevaartsplaats.¹⁵

Amersfoort blijft lange tijd een overtuigd katholieke stad en laat de Reformatie de eerste tijd aan zich voorbijgaan. Na een eerste Beeldenstorm beleven de stedelingen in 1572 pas het calvinisme. Binnen enkele weken scharen zij zich echter achter de rooms-katholieke Philips II, om vervolgens in 1579 alsnog – gedwongen – de kant van de calvinisten te kiezen.¹⁶ Aanvankelijk hebben rooms-katholieken en gereformeerden gelijke rechten en vrijheden; de kapel bij het Observantenklooster en de Onze Lieve Vrouwekerk worden voor gereformeerden bestemd, de katholieken blijven hun bijeenkomsten in de Sint Joriskerk houden. Maar in de loop van het jaar ontstaan rellen en maakt een verbod door de Raad van State in 1580 een einde aan de rooms-katholieke godsdienstoefening.¹⁷ Het kerkelijk leven van de rooms-katholieken voltrekt zich vanaf dat moment in huiskamers en schuilkerken af. Uiteindelijk worden samenkomsten van de rooms-katholieken oogluikend toegestaan en verrijst in de 17de eeuw een schuilkerk aan 't Zand – op de plek waar vandaag de Sint Franciscus- Xaveriuskerk staat – en een kerk aan de Langegracht / Kromme Elleboogsteeg: Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming.

In de historische kern zijn ook drie kerk- en kapelloze begraafplaatsen aangelegd: voor de soldaten uit het leger van de graaf van Leicester wordt in 1586 (tijdelijk) een begraafplaats op de hoek Sint Agathastraat / Singel ingericht en op het buiten gebruik geraakte bastion aan de Bloemendalsebuitenpoort, bestellen gescheiden van elkaar Sefardische en Asjkenazische joden hun doden ter aarde.¹⁸

De secularisatie van kapellen en kloosters leidt tot afname en beëindiging van veel begraafplaatsen. De Sint Joriskerk en de Onze Lieve Vrouwekerk blijven als voornaamste kerkhoven in gebruik.¹⁹ Met de Franse bezetter komt er in 1811 een verbod om nog langer in kerken te begraven.²⁰ En hoewel het direct met het vertrek van de Fransen wordt teruggedraaid, luidt dit verbod het einde van de Amersfoortse kerkhoven in de binnenstad in. Nauwelijks 15 jaar later vaardigt koning Willem I opnieuw het verbod middels Koninklijk besluit uit en moeten gemeentes met meer dan 1.000 inwoners hun nieuwe begraafplaatsen buiten de be-

15 Van Kalveen *et al.* 1984 en Emmens 2012.

16 Steenbeek 2009.

17 Opmerkelijk is dat de bedevaarten nog tot ca. 1710 zijn doorgegaan (Thiers 1994).

18 Engelse begraafplaats, zie Brongers 1998 en Van Gent 1992. Joodse begraafplaatsen, zie bijvoorbeeld: Adelberg 1977, D'Hollosy, 2006, Zwarts 1927.

19 Maarleveld 1984.

20 Op grond van de Code Civil uit 1804 en de Code Pénal uit 1810.

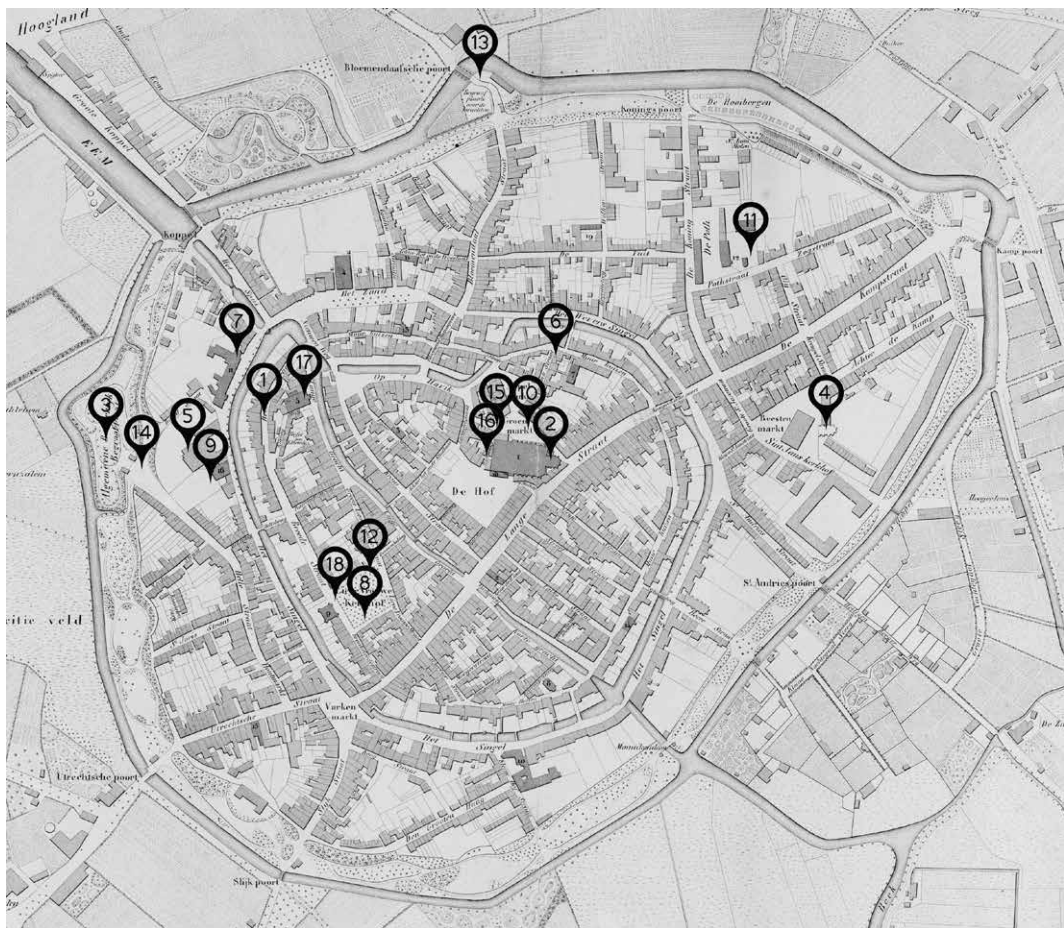

Fig. 4: Uitsnede uit de kaart van Thomkins uit 1846 met daarop de in de tekst genoemde archeologische vindplaatsen van menselijk skeletmateriaal. De nummers komen overeen met de nummering in de tekst.

bouwde kom aanleggen.²¹ Amersfoort heeft tegen die tijd circa 10.000 inwoners.²² In 1830 gaat op het voormalige Davidsbolwerk (het voormalige Leicesterbastion) de 'Algemene begraafplaats Achter Davidshof' open en in de jaren daarna loopt het begraven in en bij de Amersfoortse kapellen en kerken op zijn einde. Alleen de joodse begraafplaats mag in gebruik blijven, daar deze net buiten de bebouwde kom ligt.

Het aantal begraafplaatsen binnen de Amersfoortse grachten (Fig. 3) komt op 19, waarbij alleen de exacte locatie van de Sint Sebastiaankapel met begraafplaats vooralsnog onbekend is. Op minder dan de helft daarvan heeft archeologisch onderzoek plaats gevonden (Fig. 4).

21 Bij Koninklijk besluit van 22 augustus 1827. Een uitzondering maakt hij voor hen die reeds een eigen grafkelder bezaten en voor zijn eigen familie (die tot vandaag de dag een grafkelder in de Nieuwe Kerk van Delft in gebruik heeft). Het verbod is met de begrafeniswet van 10 april 1869 bekrachtigd.

22 Schatting aan de hand van de bevolkingsomvang van 1818 (8.688 inwoners) en 1849 (13.304), zie Brusse, 2009, 369-381.

Onderzoeksgeschiedenis – 500 skeletten in 55 jaar

De skeletvondst aan de Breestraat in 1962 mag dan de eerste archeologisch gedocumenteerde vondst van menselijke resten in het historische centrum van Amersfoort zijn, het zal zeker niet de eerste keer zijn geweest dat menselijke skeletdelen zijn aangetroffen bij graafwerkzaamheden in de stadskern. Aangenomen mag worden dat in de eeuwen daarvoor al veel meer menselijke skeletdelen zijn opgespit, zoals dit ook na 1962 het geval is geweest. Archeologisch onderzoek is daarbij niet aldoor vanzelfsprekend geweest of op overeenkomstige manier uitgevoerd. Het is derhalve zinvol voorafgaand aan de gegevensanalyse eerst een beeld te schetsen van de onderzoeksgeschiedenis die aan de basis ligt van de collectie. Deze geschiedenis start in 1962 bij de aan het begin van dit artikel genoemde skeletvondst aan de Breestraat.

1 – 1962: Breestraat

De ‘*lugubere vondst*’ die de bewoner in 1962 onder zijn huis aan de Breestraat nr. 65 aantreft, (b)lijkt een compleet menselijk skelet op ruim een halve meter onder het maaiveld.²³ Het ‘*geraamte*’ – schijnbaar van een man op ‘*rijpere leeftijd*’ – ligt op de rug in een kist vol ongebluste kalk. Het lichaam is in oost-westrichting begraven, waarbij het hoofd aan de westzijde ligt ‘*gelijk een Christenmens betaamt*’.²⁴ Dit lijkt volgens de aanwezigen een misdrijf uit te sluiten. Er wordt druk gespeculeerd over de toedracht. Men veronderstelt dat het een vervolgte priester betreft, een Franciscaner of Jezuïet, die rond 1600 op zijn onderduikadres is overleden en aldaar onder de vloer heimelijk – gezien de ongebluste kalk – is begraven. Een medewerker van de Gemeentelijke Dienst van Restauraties is het er niet mee eens; hij gelooft met een vrouwelijk slachtoffer van de pest van doen te hebben, in ongebluste kalk begraven om uitbreiding van de ziekte te voorkomen. Hij sluit meerdere graven in de omgeving niet uit.²⁵ Een en ander is ingemeten en opgetekend. De gegevens zijn behouden gebleven maar wat er met de skeletresten is gebeurd, is niet bekend.

2 – 1962: Sint Joriskerk

In datzelfde jaar vindt een grootschalige restauratie van de Sint Joriskerk plaats. Voor het leggen van verwarmingsbuizen gaat de vloer open en omdat hier eeuwenlang begraven is, zet men houten kistjes klaar om aan te treffen skeletresten in te verzamelen. Uiteindelijk worden door de restauratiemedewerkers – er zijn bij het project geen archeologen betrokken – acht kistjes gevuld en naar het anatomisch laboratorium te Utrecht vervoerd.²⁶ Een analist beschrijft de inhoud van de kistjes: vijf van de acht bevatten uitsluitend schedels (32 exemplaren), de rest is gevuld met lange pijpbeenderen (boven- en onderarmen en -benen) en nog wat andere, over-

23 Aantekening van J. van der Neut, archief Eemland, fotonummer 13919.

24 Dagblad voor Amersfoort, 13 juni 1962, 5.

25 Kopie krantenartikel zonder naam en datum in Archief CAR.

26 Officieel het ‘Huizinga Instituut voor Antropobiologie’ (onderdeel van de medische faculteit in Utrecht), in de volksmond vaak ‘anatomisch lab’ genoemd en verantwoordelijk voor vrijwel al het fysisch-antropologisch onderzoek in Nederland. Het had tot aan de opheffing in 1985 een collectie opgebouwd van meer dan 25.000 individuen.

wegend grotere botten als bekkenhelften, schouderbladen en sleutelbenen. Het ontbreken van kleinere botjes maakt duidelijk dat het materiaal selectief bijeen is geraapt. De analist heeft bij de beschrijving met name aandacht voor de aan- en afwezigheid van de gebitselementen; leeftijd en geslacht worden niet bepaald en slechts de meest in het oog springende pathologieën en bijzonderheden worden kort genoemd. Deze summiere onderzoeksresultaten worden opgetekend, maar niet gepubliceerd.

De kistjes met de bijbehorende administratie komen via een lange omweg uiteindelijk bij het Centrum voor Archeologie terecht. Omdat opgravingsgegevens ontbreken, is onbekend wat bij elkaar hoort en waar het in de kerk is aangetroffen. En dat is een groot gemis, temeer daar tussen het materiaal drie verbleekte schedels zitten, die tot op heden als de meest bizarre vondsten uit de Amersfoortse bodem beschouwd mogen worden. Er zijn namelijk bij alle drie '*lei in orbitae gemetseld*' (zoals op de originele analyseformulieren staat genoteerd): in de oogkassen zijn met mortel leischijven vastgezet (Fig. 5).

De bleekheid van het bot geeft aan dat de schedels geruime tijd in zon- of daglicht hebben verkeerd. Onder de mortel is het bot niet verkleurd; dit betekent dat de leischijven zijn geplaatst voordat het bot verkleurd raakte. Ze zijn echter wel geplaatst nadat er geen zachte delen meer in de oogkassen aanwezig waren.

Een bevredigende verklaring voor het inmettelen van de leischijven is lastig te geven: tot nu toe zijn geen parallellen gevonden in andere collecties of literatuur; de drie zijn hierin blijkbaar uniek. Twee hypothesen blijven overeind. Ten eerste is het mogelijk dat de schedels onderdeel zijn geweest van een rouwbord of ornament, waarbij schedels symbool voor de vergankelijkheid staan (*Vanitas*-thema, populair in de 17de-eeuwse kunst). De uitvoering daarvan is gebruikelijk in beeldhouwwerk of schildering, maar wellicht heeft iemand in Amersfoort gemeend iets dergelijks met heuse schedels uit te kunnen voeren. Door het inmettelen van de leischijven is het optisch effect van donkere oogholtes vergroot; het daglicht heeft de schedels doen verbleken. Op een later tijdstip, bijvoorbeeld na de Reformatie,

Fig. 5: De drie schedels uit de Sint Joriskerk met leischijven in hun oogkassen gemetseld.

zouden de schedels herbegraven kunnen zijn. Of zij daadwerkelijk bijeen lagen, is door het ontbreken van opgravingsgegevens onbekend. De tweede verklaring zou kunnen zijn dat enkele restauratiemedewerkers een grap hebben uitgehaald met de anatomen van het lab door de schedels eigenhandig te voorzien van mortel en lei (beide tijdens de restauratie van de kerk rijkelijk voorhanden).²⁷ De verkleuring is mogelijk pas ontstaan in (de vitrines van) het anatomisch laboratorium.

3 – 1972: *Achter Davidshof*

Grondig skeletonderzoek blijft nog lang eerder uitzondering dan regel: in 1972 ruimt men de *Algemene Burger Begraafplaats Achter Davidshof* op het *Davidsbolwerk* (in gebruik van 1830 tot 1946) voor de bouw van het stadhuis, zonder enige vorm van archeologische aandacht.

4 – 1974: *Sint Janskerkhof*

Ook voor het enorme nieuwbouwcomplex *Binnen de Veste* vergraaft men in 1974 een grote taartpunt in de middeleeuwse binnenstad zonder uitgebreid archeologisch onderzoek. Resten van de stadsmuur die hierbij worden gevonden, krijgen media-aandacht en blijven behouden, de honderden (duizenden?) skeletten die op het laat-middeleeuwse *Sint-Janskerkhof* liggen, worden samen met de resten van het klooster volledig vergraven. In eerste instantie voert de AWN onder toezicht van de provinciaal archeoloog voorafgaand aan de bouw archeologisch onderzoek uit.²⁸ Ondanks de afzetting worden echter tijdens afwezigheid van de onderzoekers veel vernielingen aangericht, met name door mensen die op zoek zijn naar schedels. Het vandalisme is reden het onderzoek af te breken.²⁹ Mogelijk verschijnt daardoor nooit een officieel verslag van het onderzoek. Wat er met de vondsten is gebeurd, is onbekend. Aannemelijk is wel dat bij enkele vanden nog schedels te vinden zijn.

5 – 1977: *Observantenklooster*

In Amersfoort vindt de omslag plaats bij het onderzoek dat de AWN – wederom onder auspiciën van de provinciaal archeoloog – in 1977 uitvoert, voorafgaand aan de restauratie van het Observantenklooster. Zoals verwacht wordt binnen de kloostermuren een aantal begravingen gevonden. Het skeletmateriaal wordt ‘*ter nadere bestudering geborgen*’ en onderzocht: aan de hand van de schedel en één of meerdere lange pijpbeenderen bepaalt een archeozoöloog bij de ROB van ieder individu geslacht, leeftijd en lichaamslengte. Enkele ziekteverschijnselen worden vastgesteld en ‘*als toegift*’ worden schedelmaten genomen om een indruk van de homogeniteit van de groep te krijgen.³⁰ De hoofdindex-analyse wijst op een homogene groep. Eén individu valt echter op, niet alleen door een uitgesproken smalle schedel en extreem mannelijke kenmerken, maar ook vanwege zijn lengte (1,82 m). De on-

27 Datering van de mortel zou uitsluitsel kunnen geven, maar tot op heden ontbreekt daartoe een bruikbare en betaalbare methode.

28 Dossier St. Jansklooster (Beestenmarkt – Amersfoort) in archief AWN-afdeling Vallei en Eemland.

29 Notulen bestuursvergadering AWN dd 28 oktober 1975. Zie ook: Amersfoortse Courant 4-3-1975.

30 IJzereef 1982.

derzoeker concludeert: ‘*mogelijk is hij van elders afkomstig*’. Ruim 25 jaar later wijst isotopenonderzoek uit dat de man afkomstig is uit Schotland.³¹

6 – 1984: Hoek Kerkstraat-Muurhuizen

In 1984 markeert de aanstelling van een stadsarcheoloog het begin van Amersfoorts’ eigen archeologische dienst. Direct in dat eerste jaar krijgt de dienst geheel onverwachts te maken met skeletmateriaal: bij de opgraving van het terrein op de hoek van de Kerkstraat met de Muurhuizen, voorafgaand aan de bouw van nieuwe huisvesting voor de ROB, worden in een rechthoekige kuil menselijke skeletresten aangetroffen.³² De archeologiestudent die de leiding over de opgraving heeft, beschrijft in het dagrapport de vondst: ‘*werkput van gisteren uitgebreid in westelijke richting om de greppels te vervolgen. Hier ook menselijke skeletresten (o.a. schedel)*’.³³ De vondst van menselijke resten buiten de context van een begraafplaats wekt bij de opgravingsploeg verbazing. Tussen de toeschouwers langs de hekken van de opgraving staat een archeoloog van de ROB, een expert op het gebied van kerkopgravingen, en deze trekt een snelle conclusie: het is volgens hem ‘*een vermoorde priester uit de tijd van de Reformatie*’. Voor de student gaat deze conclusie te ver, maar ze vraagt zich in haar verslag wél af: ‘*misdrif?*’. Het materiaal wordt meegenomen, gewassen en beschreven, maar nader onderzocht blijft uit. Onlangs zijn de skeletdelen tevoorschijn gehaald en – voor het eerst – met fysisch-antropologische ogen bekeken.³⁴ Meer dan de schedel, twee wervels en wat kleine botfragmenten is niet aanwezig. De genoemde schedel blijkt incompleet: het gehele aangezicht ontbreekt, maar alles vanaf de wenkbrauw tot en met het achterhoofd en onderzijde is aanwezig. Voor een betrouwbare geslachtsbepaling is weinig over; wat wel aanwezig is, duidt op een vrouw. De vergaande sluiting van de schedelnaden geeft haar een leeftijd van rond de 50. Het zijn voorzichtige duidingen; voor meer zekerheid zou de rest van het skelet onderzocht moeten worden. Vaststelling van de doodsoorzaak (laat staan of daarbij een misdrif in het spel was), is zelfs bij een compleet skelet zo goed als onmogelijk. Of op de opgraving een graf is aangetroffen, wordt zelfs betwijfeld: het schedelrestant heeft veel beschadigingen en tussen de rest van het materiaal zit een stukje van een kinderschedel. Het zijn sterke aanwijzingen dat de skeletdelen hier secundair terecht gekomen zijn.³⁵

7 – 1985: Kapel van het Sint Pietersgasthuis

Tijdens een klein onderzoek in 1985 naar aanleiding van de restauratie van de kapel en mannenzaal van het Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis, treffen de stadsarcheologen wederom menselijke resten aan.³⁶ Het is deze keer geen verrassing; uit

31 Kootker 2016. Het isotopenonderzoek is uitgevoerd in het kader van de tentoonstelling Cold Cases Amersfoort (Museum Flehite, 2016).

32 CAR-onderzoekscode: KM’84 II, Archis-meldingsnummer: 26668.

33 F.M.E. Snieder, dagrapport dd 12-12-1984.

34 De Boer 2014 I.

35 De vondst staat niet op zich; inmiddels is ook op veel andere plaatsen in de binnenstad losliggend menselijk botmateriaal opgegraven; kleine (fragmenten van) botten die er secundair terecht zijn gekomen. Deze zogenaamde ‘*botruis*’ ontstaat door eeuwenlang graven én begraven in één en hetzelfde gebied. Materiaal van begraafplaatsen raakt langzaam ook verspreid in de omgeving ervan.

36 CAR-onderzoekscode: SPB’85, Archis-meldingsnummer: 26593.

bronnen is bekend dat in de 14de-eeuwse kapel is begraven, tot het einde van de 18de eeuw.³⁷ Tijdens eerdere werkzaamheden is onder de plavuizen vloer van de kapel al menselijk skeletmateriaal tevoorschijn gekomen.³⁸ De stadsarcheoloog houdt derhalve rekening met de vondst van menselijk skeletmateriaal en bestudeert de mogelijkheden van fysisch-antropologisch onderzoek. Ze leest zich in, in de *WEA-methode* ter bepaling van leeftijd en geslacht.³⁹ Het is voor haar geen onbekende materie: als zoöloog is zij gewend dergelijk onderzoek op dierlijke skeletten toe te passen.

Tijdens de opgraving in het koor wordt op meerdere plekken vastgesteld dat de bodem tot ruim 60 cm onder de plavuizen was verstoord; de graven in de kapel blijken volledig verspit (misschien wel geruimd?). Maar “één skelet ligt nog *in situ*”.⁴⁰ Het wordt zorgvuldig vrijgelegd, waarbij men vaststelt dat het “*waarschijnlijk van een oude vrouw is*”. Het skelet wordt geborgen maar fysisch-antropologisch onderzoek ervan blijft beperkt tot die ene determinatie in het veld.⁴¹

Ander botmateriaal en kistafdrukken in de direct omgeving geven de zekerheid dat hier meer skeletten *in situ* liggen. De opgravingsploeg treft met een grondboor tot ruim 135 cm onder het vloerniveau botmateriaal aan. Deze graven kunnen blijven liggen en verdwijnen een paar dagen later onder een dikke laag beton.

8 – 1986: Lieve Vrouwekerkhof

In het daaropvolgende jaar start een omvangrijk archeologisch onderzoek op het Lieve Vrouwekerkhof, naar aanleiding van een grootschalige herinrichting van het plein.⁴² Met de wetenschap dat in en om de Onze Lieve Vrouwekerk die hier heeft gestaan, is begraven, wordt – geheel in lijn met de nieuwste ontwikkelingen in de archeologie – speciaal een fysisch-antropoloog aangetrokken om zorg te dragen voor opgraving en onderzoek van het skeletmateriaal. Deze krijgt de missie om demografische gegevens (leeftijdsopbouw, sterfelijkheid en gezondheid) over de oud-Amersfoortse bevolking te verzamelen. Al snel worden de eerste graven rond de kerkfunderingen aangetroffen. Ze worden nauwkeurig vrijgelegd en gedocumenteerd. De Amersfoortse archeologen leren daarbij dat het opgraven van de skeletten ten behoeve van onderzoek een secure wijze van vrijleggen, registreren en bergen vereist. Ze ontwikkelen een efficiënte werkmethode, die al snel neerkomt op één mandag werk per skelet, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de documentatie van de lichaamshouding, de graf- en kistvorm en de onderlinge relatie van de graven. De pantograaf (een mechanische tekenmachine), aangeschaft om

37 Van der Leeuw 1894, 30-32.

38 Zo vermeldt het dagrapport dd 9-7-1985 dat ‘enige jaren eerder Elias met Rootschild een schedel gevonden heeft in de kapel, onder de plavuizen’.

39 Een internationaal gezelschap publiceert onder de naam *Workshop of European Anthropologists* (WEA) in 1980 een set standaardmethoden om binnen de archeologie tot een uniforme onderzoekwijze te komen, hetgeen onderlinge vergelijking van resultaten en conclusies mogelijk maakt (*Workshop of European Anthropologists*, 1980).

40 M. Krauwer, dagrapport dd. 15 juni 1985.

41 Dit skelet is onlangs weer te voorschijn gehaald en onderzocht. Het is voor 95% aanwezig en betreft inderdaad een oude dame; ze is vrijwel zeker 70 jaar oud en wellicht ouder geworden (De Boer 2014 II).

42 CAR-onderzoekscade: LVK’86, Archis-meldingsnummer: 26617.

zeer nauwkeurige tekeningen op schaal van de muurresten van de kerk te maken, blijkt hierbij uitermate handig (Fig. 6).

Het aantal graven loop al snel op en het opgraven ervan belemmert de voortgang van het onderzoek. Men besluit een klein gedeelte van het hele kerkhof grondig te onderzoeken, bij wijze van steekproef.⁴³ De keuze valt op de graven in een deel van het koor van de kerk (dat al snel de naam *'het reservaat'* krijgt).⁴⁴ De vele begravingen daarbuiten kunnen blijven liggen of worden weggeschept en herbegraven op de begraafplaats Rusthof.

Fig. 6: Opgraver bezig met het documenteren van een skelet met behulp van een tekenmachine (pantograaf).

⁴³ Cramer (red.) 1993, 31.

⁴⁴ F.M.E. Snieder, dagrapporten 25,26 en 30-6-1986.

Het zijn niet zozeer de vele en vaak imposante kerkresten die het meeste indruk maken op het publiek, dat bijna continu de opgraving vanachter de hekken gadeslaat, maar vooral de aanwezige skeletten.⁴⁵ De interesse is bij enkelen zo groot, dat bij nacht en ontij wordt 'meegeholpen'. Het overkomt de archeologen tijdens de opgraving steeds vaker dat een met zorg vrijgelegd skelet de volgende dag geen schedel meer heeft en de overige resten vertrapt zijn. Ze passen de werkwijze aan: skeletten worden voortaan alleen nog vrijgelegd als ze diezelfde dag nog kunnen worden geborgen. In ruim negen maanden wordt de helft van de kerk opgegraven en worden de 86 graven in het koorkwart geborgen.

Eén van de meegravende archeologiestudenten specialiseert zich binnen zijn studie in fysisch-antropologisch onderzoek en werkt enige jaren later als afstudeerproject het skeletmateriaal van het Lieve Vrouwekerkhof uit en onderzoekt ieder individu om gegevens te verzamelen over de opbouw, de sterfelijkheid en de gezondheid van de gehele groep.⁴⁶ De gegevens vormen een eerste historisch-demografisch dataset voor Amersfoort. De vraag is echter in hoeverre de groep mensen die in het koor van de kerk begraven lagen, representatief zijn voor de toenmalige Amersfoortse bevolking. Welke bevolkingsgroep vertegenwoordigen ze eigenlijk?

9 – 1992: Stadhuisplein

Wat alle schijn van een korte opgraving had, groeit uit tot het grootste grafveld-onderzoek in de stadsarcheologische geschiedenis van Amersfoort door de onverwachte (maar niet onverklaarbare) aanwezigheid van een omvangrijke begraafplaats ter plaatse van de geplande uitbreiding van het stadhuis en een ondergrondse parkeergarage.⁴⁷

Op de eerste dag van de opgraving wekt de vondst van enkele menselijke resten nog niet direct verwondering; in eerste instantie denkt men hier nog net een restje van de (voormalige) begraafplaats *Achter Davidshof* te hebben aangesneden. Maar naarmate de opgraving vordert, blijkt deze theorie niet houdbaar: de graven liggen tot ver buiten de bekende grenzen van die begraafplaats en de hoeveelheid neemt alsmaar toe. De vondsten wijzen bovendien op een 16de-eeuwse datering. Spaarzame bronnen doen vermoeden dat het grafveld behoort bij het nabijgelegen voormalige Observantenklooster, dat in gebruik is geweest van 1479 tot 1588.⁴⁸ Deze kennis verandert niets aan het plan; de graven moeten plaatsmaken voor de geplande parkeervoorziening. Amersfoorts' archeologen zien dat daarmee een bijzondere stuk bodemarchief met informatie over de 16de-eeuwse Amersfoortse bevolking verloren dreigt te gaan en zetten alle op alles om de informatie veilig te stellen. Uiteindelijk lukt het om in tien weken ruim 200 complete, halve en deels verstoorde graven bloot te leggen, te documenteren en te bergen voor nader onderzoek. De opgravingsploeg weet hierbij al snel anderhalf skelet per persoon per dag op te graven, waardoor berging van skeletten soms tot de volgende dag moet

45 Het komt tegenwoordig – bijna 30 jaar later – nog opvallend vaak voor dat het onderzoek op het Lieve Vrouweplein ter sprake wordt gebracht door de toeschouwers van de huidige opgravingen, waarbij vooral de vele skeletten worden gememoreerd.

46 D'Hollosy 1992.

47 CAR-onderzoekscade: STPL 92, Archis-meldingsnummer: 26686.

48 Zie bijvoorbeeld AWN 1982, 18.

wachten. Doordat ook hier weer nachtelijke schedelroof de kop op steekt, kiezen de archeologen ervoor de gehele opgraving 's avonds af te dekken met landbouwplastic en zand.

Tijdens de opgraving wordt al duidelijk dat het skeletaantal té groot is, om zelf te analyseren. Voor uitbesteding is geen budget beschikbaar. De oplossing dient zich in 1994 aan met het verzoek van de Universiteit van Amsterdam om geschikt skeletmateriaal te leveren voor studenten die een bijvak fysieke antropologie willen volgen. De collectie Observantenbegraafplaats is groot genoeg voor tien bijvakstudenten. In de loop van opvolgende jaren worden alle skeletten van het Stadhuisplein onderzocht. Achteraf gezien blijkt het geen goede oplossing: de archeologen zitten nu met 10 onverenigbare gegevenssets en de heilige overtuiging dat niet alleen dezelfde onderzoeksmethoden en technieken gebruikt moeten worden, maar bij voorkeur ook één en dezelfde onderzoeker, vooral wanneer de gegevens gecombineerd moeten worden.

10 – 1997: Groenmarkt

Als in 1997 de Groenmarkt heringericht wordt, waarbij de bestaande bomen werden gerooid en een nieuwe bomenrij werd aangeplant, dient zich wederom een opgraving met skeletten aan.⁴⁹ Uit archieven is bekend dat het plein naast de Sint Joriskerk onderdeel is geweest van het *Sint Joriskerkhof*. Het bestaat al in de 14de eeuw, het laatste graf is er in 1602 gegraven.⁵⁰ Omdat bij diverse graafwerkzaamheden in het verleden al menselijke botmateriaal was aangetroffen, gaan de archeologen er vanuit dat het kerkhof onder de bestrating van het plein nog aanwezig is en stellen dat zij voorafgaand aan de werkzaamheden onderzoek willen doen.⁵¹ De bomenrij, een strook van 12 bij 3 meter, wordt in 17 dagen onderzocht en het eerste graf dat de opgravingsploeg aantreft ligt dicht onder de bestrating, op nog geen 20 cm diepte. Uiteindelijk worden 77 graven vrijgelegd, getekend, gefotografeerd en geborgen. Wijs geworden van de opgravingen op het Lieve Vrouwekerkhof en de Observantenbegraafplaats, streeft men er bij deze opgraving naar om alle skeletten die overdag vrijgegraven worden, voor het eind van dezelfde dag mee te nemen én het terrein 's avonds af te dekken. De strategie werkt: grafroof en vernielingen blijven tot een minimum beperkt.

Analyse van het skeletmateriaal laat lange tijd op zich wachten. Uiteindelijk is de zoölogisch onderzoeker van het Centrum voor Archeologie zich vele jaren later ook met het onderzoek van menselijk skeletmateriaal bezig gaan houden. Hij verdiept zich in de WEA en in de literatuur die sindsdien was verschenen. De methoden en technieken zijn inmiddels sterk verbeterd en ook is er veel forensische

49 CAR-onderzoekscade: AGM'97, Archis-meldingsnummer: 26670.

50 Hasselt 1944, 81.

51 Ook hoopt de opgravingsploeg meer te weten te komen over de periode voorafgaande aan het kerkhof, het oude terrein met de hier vermoede waterloop of zelfs haven, de ophogingen in de ondergrond en de *librije* die ooit op deze plek tegen de kerk aan heeft gestaan.

informatie beschikbaar. Het CAR stapt over op een nieuwe onderzoeksstandaard waarbij veel meer gegevens worden geregistreerd.⁵²

Het skeletmateriaal van de Groenmarkt wordt tussen 2011 en 2013 onderzocht. Doordat de begraafplaats niet als geheel is opgegraven, maar slechts een strook eruit, zijn veel skeletten incompleet: van degenen die langs de randen van de opgravingsput lagen, is slecht het deel meegenomen dat erbinnen viel. Het maakt analyse lastig: uitspraken over individuele gezondheid zijn bijvoorbeeld niet goed te geven.⁵³ Zo zou uit het aanwezige skeletdeel kunnen blijken dat een persoon heel gezond is, terwijl het achtergebleven deel van dezelfde persoon allerlei aandoeningen vertoont.

11 – 2002: Armen de Poth

Mogelijke pestslachtoffers dienen zich aan bij een opgraving naast de Rochuskapel binnen het hofje Armen de Poth.⁵⁴ Bekend is dat hier een begraafplaats is geweest, behorende bij het pesthuis dat hier ooit gestaan heeft. Begin januari 2002 gaat de opgraving van start en gedurende één maand worden binnen het opgravingsvlak (van 9 bij 2 m) tot een diepte van ruim 2 m meer dan 40 graven aangetroffen, in vier, soms vijf lagen bovenop elkaar.⁵⁵ Op basis van de spaarzame vondsten en sporen die worden aangetroffen, lijken ze alle uit de 17de eeuw te dateren. De laatste pestepidemie trof Amersfoort in 1663, de laatste slachtoffers vielen in 1667.⁵⁶

De analyse van het skeletmateriaal wordt in 2013 en 2014 door de zoölogisch onderzoeker van het CAR uitgevoerd. Pestslachtoffers zijn moeilijk aanwijsbaar: de ziekte zelf laat geen directe sporen op het bot na. De pest gaat echter gepaard met allerlei andere infecties, die – zolang de patiënt niet is bezweken – hun weerslag kunnen hebben op het skelet.⁵⁷ Het waren vooral de mensen met lage weerstand die werden getroffen en dit zou bij skeletonderzoek eventueel te zien kunnen zijn. De populatie zou dan veel stress-indicatoren moeten hebben. Uitspraken over de gezondheid van de afzonderlijke individuen zijn hier echter lastig te doen, omdat (net als bij het onderzoek op de Groenmarkt) slechts een strook binnen het kerkhof is opgegraven en veel skeletten incompleet zijn. Tegen alle verwachting in vertonen de botten niet buitensporig veel infecties.⁵⁸

52 Analyse van skeletmateriaal volgens Standards For Data Collection from Human Skeletal Remains van Buikstra en Ubelaker (1994), waarbij de IFA (Guidelines to the Standards for Recording Human Remains van Brickley and McKinley (eds) 2004 gevolgd wordt. Het protocol The Backbone of History (Steckel et. al. 2002) vormt voor de registratie van de gezondheids-status de belangrijkste leidraad.

53 De Boer 2013.

54 CAR-onderzoekscade: ROCH'02, ARCHIS-meldingsnummer: 3576.

55 Van tevoren is goed uitgezocht welke risico's met betrekking tot pestbesmetting voor de opgravingsploeg aanwezig waren en zijn passende maatregelen genomen.

56 Amersfoort werd in 1397-1402, 1438-1439, 1455-1459, 1467-1474, 1493-1495, 1525-1526, 1553-1558, 1565-1567, 1597-1605, 1623-1631, 1634-1638, 1655-1660 en 1663-1668 door pestepidemieën getroffen (zie Rommes 1991 en Brongers 1998).

57 Antoine 2008.

58 De Boer 2014 II.

12 – 2003: *Lieve Vrouwekerkhof, urilift*

Onbewust gaan velen er ten onrechte van uit dat in 1986 het gehele Lieve Vrouwekerkhof is onderzocht. Bewust is toen meer dan de helft van het plein niet opgegraven, om dit deel van het bodemarchief voor het nageslacht te behouden. Een mooi streven, maar de archeologen moeten sindsdien toezien hoe continu delen van dit behouden bodemarchief alsnog verloren gaat bij graafwerkzaamheden voor de plaatsing van straatmeubilair, kabels, lantaarnpalen en – in 2003 – een *urilift*.⁵⁹ Helaas worden de archeologen niet betrokken bij de plannen. De locatiekeuze voor de urilift pakt dan ook zeer ongelukkig uit: exact binnen het deel van het plein dat niet is opgegraven wordt een gat van 2 bij 3 m gegraven. Tegen de tijd dat de archeologen de werkzaamheden opmerken, liggen er al skeletdelen op de stort waaronder de helft van een jong kind. Het werk wordt stilgelegd en de opgespitte menselijke resten worden verzameld. Omdat het onmogelijk blijkt een andere plek voor de urilift te vinden of een opgraving te organiseren, worden de werkzaamheden een aantal weken later alsnog hervat, maar nu onder begeleiding van de stadarcheologen. Daarbij wordt meer skeletmateriaal aangetroffen en – bij de aanleg van de leidingen naar de urilift toe – ook enkele funderingsresten van de kerk. De kabels en leidingen plaatst men netjes om de funderingen heen, de menselijke resten worden geruimd en aan de archeologen overgedragen. De andere helft van het kind zit er niet tussen, dat bevindt zich buiten de bouwput en blijft op het plein liggen. Ook de rest van het materiaal betreft uitsluitend incomplete skeletten – fragmenten van mensen – waarvan analyse niet erg zinvol wordt geacht. Gezamenlijk besluiten de archeologen alle skeletresten terug te leggen, voordat de bouwput weer dicht gaat.

Het is al met al een goede les voor publiek en plannenmakers om te zien dat het plein nog bomvol graven ligt; onbeschermd tegen voortdurende erosie. De archeologen leren dat de begraafplaats zich in ieder geval uitstrekt tot de locatie van de urilift, op de hoek van het plein bij de Breestraat.

13 – 2006: *Zocheplantsoen noordzijde, naast de Bloemendalsebuitenpoort*

Een heel andere afloop krijgt het onderzoek bij de Bloemendalsebuitenpoort.⁶⁰ Binnen de herinrichting van het Zocheplantsoen is op een leeg terreintje aan de oostzijde van het voormalige bolwerk/bastion een zitkuil/uitkijkpost langs het water en een wandelpad gepland. Een enkele bron meldt dat hierop tussen 1670 en 1727 een Sefardisch-Joodse begraafplaats heeft gelegen, kleiner en ouder dan de Askenazisch-joodse begraafplaats die aan de overzijde (westzijde) van de straat nog altijd aanwezig is.⁶¹ Op het terreintje herinnert echter niets meer aan de Sefardische begraafplaats en men meent dan ook dat de graven met zerk en al naar de overkant zijn verplaatst. De archeologen spreken voorafgaand aan het onderzoek met de Nederlands-Israëlitische Gemeente en het Inter-Provinciaal Opper-Rabbinat af

59 Een urilift is een driepersoons plaszuil, voorzien van licht en een spoelinstallatie, die men met een druk op de knop in de weekeinde en op feestdagen uit de bestrating van het plein omhoog kan laten rijzen, om deze dan ná alle drukte weer in de grond te laten wegzakken.

60 CAR-onderzoekscade: ZJB'06, ARCHIS-meldingsnummer: 17914.

61 Zwarts 1927.

om eventueel achtergebleven skeletresten na documentatie te lichten en ook op de Asjkenazische begraafplaats aan de overkant te herbegraven. De archeologen zien hier echter vanaf, wanneer blijkt dat de begraafplaats niet is geruimd maar in de bodem nog altijd aanwezig is: in de proefsleuf worden 13 complete graven aangetroffen en resten van een Sefardische grafzerk. De spaarzame vondsten dateerden deze uit het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw. Na vaststelling van de grens van de begraafplaats (vrijwel exact samenvallend met de voormalige kadastrale grens van het perceel) was de rekensom snel gemaakt: hier is plek voor 36 graven.⁶² Amersfoort bleek nog altijd over haar eerste joodse begraafplaats te beschikken; één die zich qua ouderdom onder de vijf oudste van Nederland schaaft.

Het archeologenadvies tot behoud wordt opgevolgd en men past de plannen aan: de zitkuil wordt geschrapt, het wandelpad omgelegd, de begraafplaats zorgvuldig gerestaureerd en ingepast in het plantsoen. De aangetroffen graven worden met nieuw zand en een grasmat toegedekt en de grafsteen herplaatst. Het terrein wordt afgesloten met een hek waarin het motief van een de zevenarmige menora is opgenomen. Een bronzen plaquette levert aan voorbijgangers informatie en vermeldt de nieuwgegeven naam *'Al mee menoechoth'* (*'Langs rustig water'*). In 2010 is de restauratie gereed en wordt de begraafplaats gewijd (Fig. 7).

Fig. 7: Wijding van de teruggevonden Sefardisch-Joodse begraafplaats in 2010 door Opperrabbin Binyomin Jacobs. Links op de voorgrond ligt de aangetroffen grafsteen.

62 D'Hollosy 2006.

14 – 2007: Stadhuisplein, voor de deur van het Stadhuis

Dat ook een toevallsvondst *in situ* behouden kan blijven, blijkt een paar jaar later. In 2007 krijgt het Centrum voor Archeologie de melding binnen dat bij grondwerkzaamheden voor de aanplant van nieuwe bomen op het Stadhuisplein, mogelijk menselijke skeletdelen zijn gevonden.⁶³ De archeologen stellen vast dat vlak voor de hoofdingang van het stadhuis een compleet graf ligt met de resten van een jonge man erin.⁶⁴ De kist is bijna geheel vergaan en nauwelijks zichtbaar. In de directe omgeving worden geen andere begravingen aangetroffen. Omdat de jongeman net buiten de ingraving voor drainagebuizen ligt, hoefde hij niet weg. Het skelet is weer met grond afgedekt en ligt er nu nog.

Het eenzame graf vormt nog altijd een raadsel. Maakt het deel uit van de voormalige Algemeen Burgerlijke Begraafplaats Achter-Davidshof? Nee: de ingang daarvan lag waar zich nu de hoofdingang van het stadhuis bevindt, het skelet ligt dus niet óp de begraafplaats, maar meters er vóór. Maakt het graf dan wellicht deel uit van de Observantenbegraafplaats, die even verderop naar het zuidoosten heeft gelegen en grotendeels in 1992 is opgegraven? Mogelijk, maar niet aannemelijk: het solitaire graf ligt dan wel zeer ver verwijderd van de andere graven en heeft dan als enige een afwijkende richting (noordwest-zuidoost), haaks op die van de Observantenbegraafplaats.

15 – 2007: Hoek Groenmarkt – Windsteeg

Een klein proefputje op de hoek van de Groenmarkt en de Windsteeg bevestigt in 2007 wat de archeologen al vreesden: de geplande locatie voor Amersfoorts' tweede urilift bevindt zich binnen de grenzen van het St. Joriskerkhof: ook hier liggen mensen begraven. Verplaatsen van de urilift is geen optie; de graven moeten wijken.⁶⁵ Het gat van 2 bij 3 meter dat voor de lift nodig is, graven de archeologen zelf uit.⁶⁶ Ze treffen hierbij tien graven aan, ruwweg daterend uit de periode 1350 – 1600.⁶⁷ In de 1580 losse botten die worden geborgen zijn nog minimaal zeven andere individuen te onderscheiden.

Omdat was afgesproken de werkput niet groter te maken dan strikt noodzakelijk, kan slechts één enkel graf volledig worden gedocumenteerd. De overige negen reiken tot buiten de werkput en kunnen niet in hun geheel worden opgegraven. De opgravingsploeg begrijpt al tijdens het veldwerk dat dit tot problemen gaat leiden bij de uitwerking: wanneer slechts een gedeelte van een graf kan worden onderzocht, is de informatie die dat onderzoek oplevert ook onvolledig. De archeologen vragen zich dan ook af: “*waarom graven we nog halve skeletten op?*”.

De zoöloog van het CAR onderzoekt het materiaal in 2011 en merkt op dat het beeld dat eruit naar voren komt niet alleen vanwege de incompleetheid maar ook vanwege het kleine aantal zeker niet representatief is voor de populatie op het

63 CAR-onderzoekscode: STPL'07, ARCHIS-meldingsnummer: 21159.

64 Hulst & D'Hollosy 2008.

65 Enige jaren later is de urilift alsnog verplaatst.

66 CAR-onderzoekscode: GROEN'07, ARCHIS meldingsnummer: 25115.

67 Begeleidende vondsten bij de graven, die een verfijning van de datering zouden kunnen leveren, zijn er helaas niet.

Sint Joriskerkhof of de toenmalige Amersfoortse bevolking.⁶⁸ Totdat de gegevens gecombineerd worden met die van andere graven op het Sint Joriskerkhof, zoals die bijvoorbeeld op de Groenmarkt in 1997 zijn opgegraven, kunnen zinvolle conclusies niet getrokken worden.⁶⁹

Ook speelt de vraag of met het gedeeltelijk opgraven van skeletten niet ook een ethische grens wordt overschreden.⁷⁰ Tegenwoordig hecht men duidelijk belang aan de manier waarop (moderne) graven worden geruimd: in 2010 is een aantal aanpassingen op de Wet op de Lijkbezorging van kracht gegaan, betreffende het ruimen – compleet – en herbegraven – compleet – van skeletten. Zou dit niet voor alle menselijke graven moeten gelden, ongeacht hun datering? De stadsarcheologen besluiten dat er vanuit archeologisch én ethisch oogpunt voortaan naar gestreefd moet worden ieder graf als één geheel te zien, en deze – als behoud *in situ* niet mogelijk is – compleet op te graven en te onderzoeken, ook als hiervoor de grens van het onderzoeksgebied moet worden overschreden.

16 – 2011: Windsteeg

Wanneer in 2011 voor de nieuwe locatie van dezelfde urilift de Windsteeg (ook onderdeel van het voormalige Sint Joriskerkhof) wordt aangewezen, voegden de archeologen de daad bij het woord. Ze spreken van tevoren af dat indien graven zouden worden aangetroffen, ze deze in hun geheel gaan opgraven, ook als dit betekent dat de opgravingsput daarvoor moest worden uitgebreid. De opgravingsploeg kan zo de 13 skeletten die op deze locatie worden aangetroffen in hun geheel vrijleggen.⁷¹ Ze lagen in één rij tegen de westgevel van de Sint Joriskerk, in meerdere (maximaal zes) lagen boven elkaar, met de onderste direct op de 14de-eeuwse fundering van de kerk.⁷²

Het materiaal wordt in 2013 onderzocht. Door de gegevens te combineren met die van de onderzoeken op de hoek Windsteeg-Groenmarkt uit 2009 en Groenmarkt uit 1997 komt het totaalaantal individuen van het Sint Janskerkhof op 107; voldoende om een beeld te krijgen van de populatie op deze begraafplaats.⁷³

17 – 2011: Elleboogkerk

Voorafgaand aan de renovatie van de in 2007 afgebrande Elleboogkerk, vindt archeologisch onderzoek plaats, waarbij rekening wordt gehouden met het aantreffen van menselijke resten.⁷⁴ Er wordt één sleuf gegraven, door het hart van de kerk. Menselijke resten worden daarbij niet aangetroffen, wel een crypte. Of hier ooit begraven is geweest en zo ja, wie er dan liggen, blijft vooralsnog onduidelijk.⁷⁵

68 De Boer 2011.

69 Wijker *et al.* 2012 en De Boer 2011.

70 Wijker *et al.* 2012.

71 CAR-onderzoekscode: WIND'11, ARCHIS meldingsnummer: 49040.

72 Van Dijk & De Boer 2017.

73 De Boer 2014 III.

74 CAR-onderzoekscode: EL'11, ARCHIS meldingsnummer: 48593.

75 Rooze 2016.

18 – 2011: Lieve Vrouwekerkhof

Bij de plaatsing van een ondergrondse afvalcontainer op het Lieve Vrouwekerkhof in 2011 wordt op voorhand ook rekening gehouden met de aanwezigheid van menselijke resten in de bodem. Afgesproken wordt dat indien op de geplande locatie skeletmateriaal in anatomisch verband (als indicatie voor een onverstoord graf) wordt aangetroffen, uitgeweken wordt naar de alternatieve locatie. Het onderzoek op de planlocatie is van korte duur: al snel wordt in het gegraven kijkgat een graf aangetroffen.⁷⁶ En pas nadat op vergelijkbare wijze is vastgesteld dat op de tweede locatie geen graven liggen, is de container daar geplaatst.

Onderzoeksresultaten – Vijf begraafplaatsen uitgelicht

In de korte beschrijving uit 1962 van de skeletvondst in Breestraat komen vrijwel alle onderdelen van hedendaags grafonderzoek aan bod: aspecten rond de begraafplaats (datering, context en inrichting), rond het graf (oriëntatie, kist, houding, bijgiften en kleding), van het individu (geslacht, leeftijd, lichaamslengte en gezondheid). Op deze punten laten de onderzoeken zich onderling combineren en vergelijken.

Uit de beschreven onderzoeksgeschiedenis blijkt al dat de collectie van het CAR voornamelijk menselijk skeletmateriaal van vijf Amersfoortse begraafplaatsen bevat: het Observantenklooster, de Observantenbegraafplaats, de Onze Lieve Vrouwekerk, het pestkerkhof bij de Rochuskapel en het Sint Joriskerkhof (Fig. 8).

Fig. 8: Luchtfoto uit 2015 met daarop de locaties van de hier nader beschreven begraafplaatsen: 1 = Sint Joriskerkhof, 2 = Observantenklooster en Observantenbegraafplaats, 3 – Onze Lieve Vrouwekerk, 4 = Pestbegraafplaats bij de Rochuskapel en 5 = Sefardisch-Joodse begraafplaats.

76 CAR-onderzoekscade: LVK'11.

Vrijwel al het materiaal hiervan is fysisch-antropologisch onderzocht.⁷⁷ Hoewel de collectie geen enkel menselijke skeletmateriaal van de Sefardisch-Joodse begraafplaats bevat, worden ter aanvulling en vergelijking de relevante opgravingsgegevens over die begraafplaats hier ook beschreven en bij de verdere analyse betrokken.

Sint Joriskerkhof (14de / 15de eeuw? – 1602), opgegraven in 1997, 2007 en 2011

Wanneer het kerkhof buiten de Joriskerk precies in gebruik is genomen is niet bekend, maar de oudste vermelding ervan dateert uit 1317. De Sint Joriskerk is echter tot in de 15de eeuw nog behoorlijk vergroot. De onderzochte delen van het kerkhof liggen buiten de (huidige) vergrote kerk. Mogelijk zijn deze delen pas in de 15de eeuw in gebruik genomen. Uit de archieven van de Sint Joriskerk blijkt dat de laatste begraafing in 1602 plaatsvond.⁷⁸ Het is dan “*met boomen beplant, en met een muur en staketsel omzet*”.⁷⁹

De collectie van het CAR omvat in totaal (opgeteld uit drie onderzoeken) 107 individuen van het Sint Joriskerkhof.⁸⁰ De grafelijkheid is erg hoog: de 107 graven lagen binnen circa 50 m² tot een diepte van 1,5 m onder het straatoppervlak, in drie tot wel zes lagen op elkaar. Dat een deel van de graven incompleet was en andere graven juist overcompleet, is een aanwijzing dat het kerkhof overvol begon te raken; bij het graven van een nieuw graf heeft men een aantal maal een ouder graf vergraven of deels moeten ruimen. De daarbij vrijgekomen botten zijn in het nieuwe graf (naast, onder en op de kist) meebegraven. Met deze gegevens komen de schattingen over de totale omvang van het kerkhof al snel tot in de tienduizenden individuen.

Veel van de aangetroffen skeletten lagen in oost-west gericht graven (parallel aan de kerk) met het hoofd naar het westen en de voeten naar het oosten (Fig. 9). Vijf individuen (allen ten westen van de kerk) lagen echter precies andersom. Het bovenste graf bij het onderzoek op de hoek Groenmarkt-Windsteeg had als enige een afwijkende richting: het lag meer noordoost (hoofd) – zuidwest (voeten). De richting min of meer haaks op de straat die langs de begraafplaats loopt en parallel aan een bakstenen goot suggereert dat deze om praktische redenen is gekozen, niet uit traditie of geloofsovertuiging. Het graf kan door zijn relatief hoge positionering, als een late begraafing op deze plek worden gezien. Wellicht dateert het van na de Reformatie, uit de jaren waarin nog wel begraven is op het kerkhof, maar men geen belang meer hechtte aan de richting.

Van het kisthout was vrijwel niets over, vele rijen roestige nagels gaven echter aan dat het overwegend kistbegravingen waren met wederom een eenvoudig rechthoekig kistmodel, gemaakt van populier- en wilgenhout.⁸¹ Er zijn ook hier geen

77 Om aan de wens tot uniforme methode en één onderzoeker tegemoet te komen, zijn de skeletresten van het Lieve Vrouwekerkhof heronderzocht. De (her)analyse van het materiaal van de Observantenbegraafplaats (opgraving Stadhuisplein 1992) is in volle gang.

78 Brongers 1998, 107.

79 Van Bommel 1760, 57.

80 En 2113 losse botten en botfragmenten.

81 De determinatie is uitgevoerd door Kirsti Hänninen (BIAX) aan de hand van kleine houtfragmenten die in het roest van de spijkers bewaard waren gebleven.

kledingsresten gevonden (op één enkele knoop na); rijen kleine koperen speldjes langs het lichaam kunnen duiden op het gebruik van dichtgespelde doodskleden.

Er lagen mannen en vrouwen van uiteenlopende leeftijden: bejaarden, volwassenen, pubers en relatief veel kinderen: bijna de helft van de aangetroffen individuen betroffen kinderen uit de leeftijd 0 tot 17 jaar. Er lijken hier meer mannen te zijn begraven dan vrouwen: van de 53 personen ouder dan 17 jaar is 56,6% man en 34% vrouw (9,4% onbekend).⁸² De mannen waren gemiddeld 172 cm lang, de vrouwen gemiddeld 162 cm. Uitspraken over individuele gezondheid zijn – vanwege de hoge mate van incompleetheid – nauwelijks te geven. Rachitis komt echter een aantal maal voor, evenals hernia's, artritis en artrose. Velen van hen blijken in hun eerste levensjaren ziek geweest of heeft dermate hongergeleden, dat de aanmaak van hun gebitselementen verstoord is geraakt. De gebitten bij de vrouwen zijn opvallend slecht (86% vertoont tandbederf). Een groot aantal botten van de volwassenen vertonen sporen van zware en/of verkeerde belasting van het lichaam. Verwondingen aan de schedel (veelal geassocieerd met agressie en geweld) komen nauwelijks voor en ook het aantal verwondingen elders op het lichaam (veelal

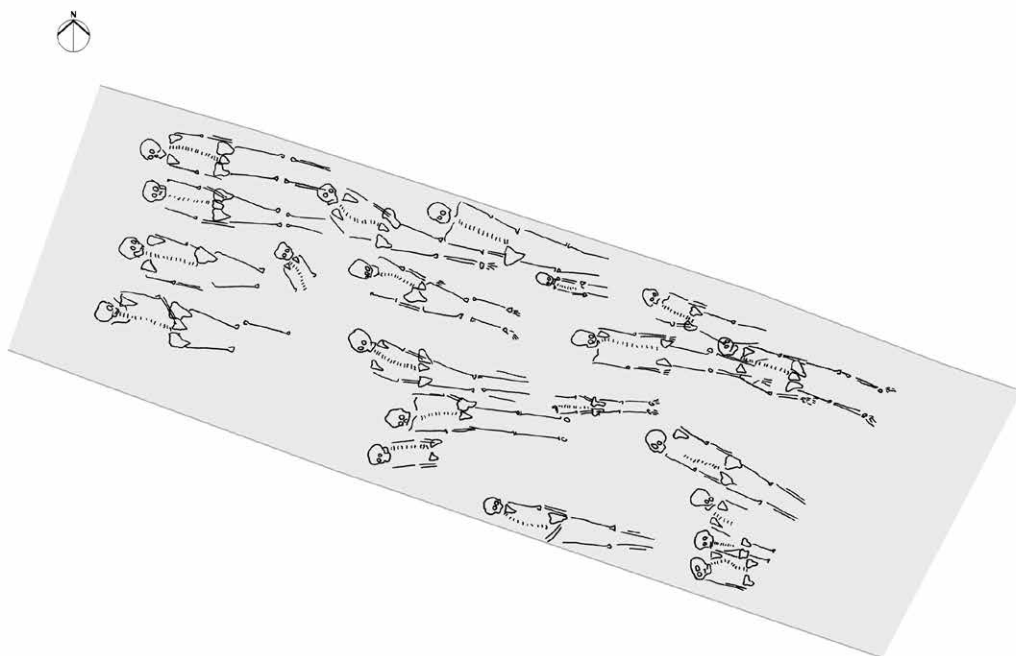

Fig. 9: De gecombineerde individuele vlaktekeningen die zijn gemaakt met de tekenmachine (pantograaf, Fig. 6) van de graven op één niveau, tonen de consequente richting en houding van de afzonderlijke graven. Het gele vlak betreft een deel van de opgravingsput op de Groenmarkt, ten noorden van de kerk.

82 Wanneer de (minder betrouwbare) geslachtsbepalingen van kinderen erbij worden getrokken, blijft het aandeel mannen hoog: 47,7%, tegenover 37,4% vrouwen (15,0% onbekend).

gevolg van ongelukken) is laag (in vergelijking met de andere begraafplaatsen). Ze komen bij vrouwen wel beduidend vaker voor dan bij mannen.

Observantenklooster (1479 – 1588 of later), opgegraven in 1977

Het Observantenklooster (ook wel Minderbroederklooster genoemd) is tussen 1471-1479 aan de Westsingel gebouwd door Franciscaner monniken, die wegens hun strenge opvatting van de kloosterregels *Observanten* ('gehoorzamen') werden genoemd. Het pand is 1495 verbrand en direct herbouwd. Na de Reformatie en secularisatie is het klooster deels ingericht tot schuttersdoelen en het Logement De Doelen. De Minderbroeders hielden in 1674 nog diensten in een deel van het klooster, de eigenlijke kapel was al in 1587 afgebroken.⁸³

De 60 individuen die binnen de kloostermuren zijn aangetroffen, betreffen uitsluitend mannen. Gezien de graflocaties (in de kloostergang, de kapel is niet opgegraven) wordt aangenomen dat het kloosterlingen zijn, leden van de Observantenorde.⁸⁴ De orde komt voort uit een 14de-eeuwse hervormingsbeweging en streeft een strenge naleving van de (armoede)regels van Franciscus van Assisi na. Observantenkloosters zijn bij voorkeur in steden gesticht en bevolkt door lokale burgerij, middels isotopenonderzoek is echter al vast komen te staan minstens één van de hier begraven kloosterlingen uit Schotland afkomstig is.⁸⁵ Ondanks dat één derde van de mannen op een leeftijd tussen 25 en 35 jaar is overleden, ligt de gemiddelde leeftijd van de hele groep op 40 jaar; er is een groot aantal mannen van boven de 50 bij. Het zijn over het algemeen lange mannen (de gemiddelde lengte ligt op 1,75 m) met redelijk gezonde gebitten. Enkele ziekteverschijnselen zijn aangetroffen: artrose (2 x), een botbreuk (sleutelbeen), voorhoofdsholteontstekingen (4 x, waarvan 3 zo ernstig dat dit fataal zou kunnen zijn geweest), kaakontsteking (4 x), een beenvliesontsteking en bij een aantal individuen aanwijzingen voor syfilis in vergevorderde stadia.

In de kloostergang lagen de graven naast en hooguit in twee niveaus boven elkaar, parallel aan de kapel (oost-west) (Fig. 10). Ook zijn enkele kuilen met herbegravingen aangetroffen. In de graven lagen alle mannen gestrekt op hun rug in kisten met het hoofd naar het westen en hun voeten naar het oosten. Een foedraal met messen, een pincet, een priem en een tandenstoker vormt de enige grafgift die is aangetroffen. De onderzoekers nemen aan dat de foedraal '*... in de zak van de pij zat toen de monnik begraven werd...*'.⁸⁶ Daadwerkelijke kledingresten zijn niet beschreven.

Observanten-begraafplaats (1479 – 1588 of later), opgegraven: 1992

Buiten het Observantenklooster heeft een *lekenbegraafplaats* gelegen, gezien de aangetroffen graven van mannen, vrouwen en kinderen in uiteenlopende leeftijden.⁸⁷ Ruim 200 graven zijn tijdens het archeologisch onderzoek gedocumenteerd,

83 J. Hovy 1975 (stelt echter ten onrechte dat de kapel in 1674 er nog was), AWN 1982, Van Kalveen 1984.

84 AWN 1982, pp 163-170.

85 Kootker 2016 en D'Holloosy 2016.

86 AWN 1982, p. 170.

87 Zie bijvoorbeeld D'Holloosy 1999.

gelegen binnen een rechthoek van circa 10 bij 10 m (Fig. 12). Ondanks dat aan één zijde de begrenzing niet is vastgesteld, wordt aangenomen dat vrijwel de gehele begraafplaats is opgegraven.

De graven lagen grotendeels noordoost-zuidwest gericht, een klein deel ligt in een lijn iets meer naar het zuiden gekeerd. De begraafplaats lijkt niet vol; er waren tussen de graven nog open ruimtes en stapelingen en oversnijdingen van graven kwamen nauwelijks voor. Het betroffen overwegend kistbegrovingen (eenvoudige, rechthoekige modellen), gezien het vele voorkomen van spijkers. Spaarzame kistresten wijzen op het gebruik van populier- en wilgenhout.⁸⁸ Aanwijzingen voor grafmonumenten zijn niet gevonden. In de graven lagen alle individuen op hun rug, met het hoofd naar het zuidwesten en de handen veelal over de borst gevouwen, op de buik of onderbuik, in het kruis of gestrekt langs het lichaam (Fig. 11 en Fig. 20). De afwijkende houding bij één persoon, met één hand aan de keel, leidde bij de opgravingsploeg en het publiek tot vragen over levend begraven worden (al

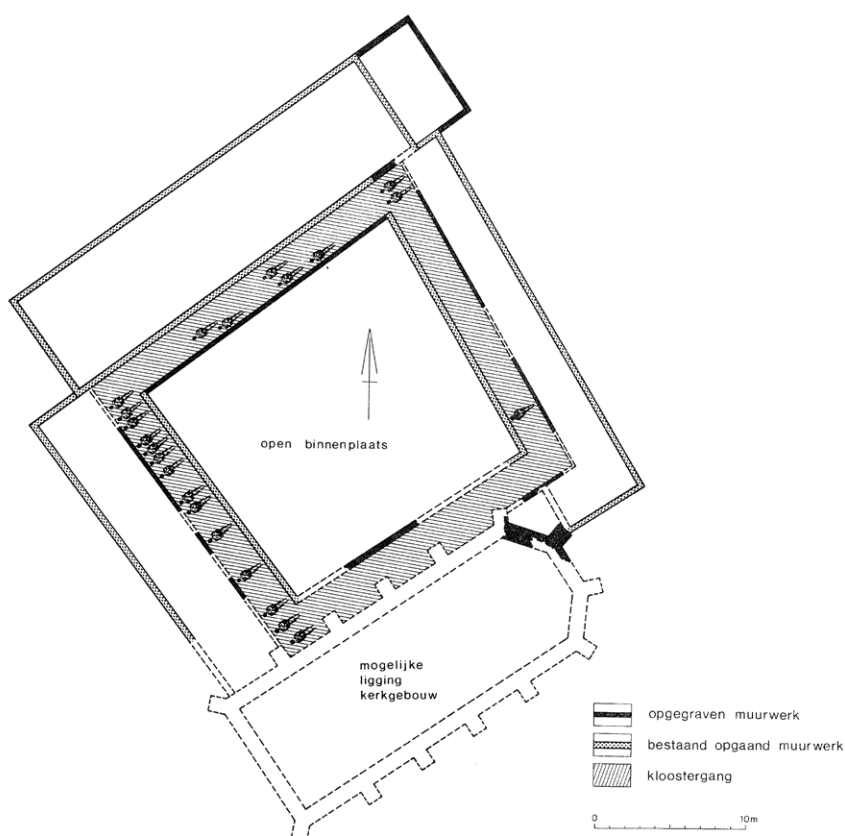

Fig. 10: Reconstructietekening plattegrond van het oorspronkelijke kloostercomplex op basis van de onderzoeksresultaten, met enkele graven ingetekend (overgenomen uit AWN 1982).

88 Voor zover vast te stellen was aan kleine houtfragmenten die in het roest van de spijkers bewaard waren gebleven. De determinatie is uitgevoerd door Kirsti Hänninen (BIAX).

dan niet opzettelijk) en of (hoe) dat aan de houding is te zien (Fig. 11).⁸⁹ Één individu, een kind van circa 1 jaar, lag vrijwel noord-zuid gericht, met het hoofd naar het zuiden. Het kind lag aan de voet van een volwassene, onduidelijk is of zij beiden in één kist hebben gelegen, een grafkuil deelden of in afzonderlijke graven lagen.

Ook op deze begraafplaats zijn geen kledingsresten, sieraden of schoenen aangetroffen, wel veel spelden van doodskleden. Bijgaven zijn spaarzaam: slechts één speelkoot en één speelschijf, enkele zakmesjes en wat resten van bloemen.

Betrouwbare fysisch-antropologische gegevens zijn incompleet: het skeletmateriaal is in delen door tien verschillende studenten onderzocht, waarbij een onverenigbare dataset is ontstaan. Slechts de fysisch-antropologische gegevens van de 42 skeletten die op dit moment door de zoölogisch onderzoeker van het CAR zijn heronderzocht, worden in dit artikel gebruikt. Hier zitten 17 kinderen (waarvan 4 jonger dan 1 jaar) en adolescenten tussen, de rest is volwassen (ouder dan 20 jaar); 9 mannen en 14 vrouwen. De mannen waren gemiddeld 171 cm lang, de vrouwen gemiddeld 160 cm.

Fig. 11: De meest voorkomende houdingen van de armen waren gestrekt langs het lichaam, gevouwen op de onderbuik of gevouwen over de borst. Één individu had een opvallende houding met de linkerhand tegen de nek of onderkaak. De reden hiervoor is vooralsnog onduidelijk.

89 Rond het einde van de 18de eeuw is de angst voor levend worden begraven door een reeks van wetenschappelijke publicaties over schijndood op z'n hoogst. Naast toeters en bellen mee te geven in het graf, wordt besloten niet te snel tot begraving over te gaan, maar de vermeende dode een tijdje onder toezicht te stellen. Hiertoe worden her en der *wachtmortuaria* opgericht, waarin de overledene blijft liggen tot deze duidelijke sporen van ontbinding begint te vertonen. De schijndodenhuisjes zijn thans niet meer als zodanig in gebruik, maar een wachtperiode voorafgaand aan begraven wordt nog altijd in acht genomen.

Fig. 12: Overzicht van de aangetroffen graven op de Observantenbegraafplaats. Het gele vlak betreft het opgegraven deel van het terrein ten zuidwesten van het klooster.

Onze Lieve Vrouwekerk (15de (of eerder) – 19de eeuw)

Ook de begraafplaats bij de Onze Lieve Vrouwekerk valt in twee delen uiteen: er is begraven binnen de kerk en op het kerkhof eromheen. De collectie omvat 86 individuen, waarvan er 74 afkomstig zijn uit het koor. De graven beslaan mogelijk een lange periode: vanaf het midden van de 15de eeuw (of zelfs eerder, indien ze behoren tot de oorspronkelijke 14de-eeuwse Sint Joostenkapel) tot ver in de 19de eeuw (Fig. 13). Een nadere datering is per graf nauwelijks te geven: behalve de menselijke resten bevatten ze vrijwel geen vondsten. Enkele gebitten vertonen de specifieke slijtage die ontstaat door het gebruik van pijpen tabakspijpen. Het gebruik komt pas vanaf de 16de eeuw voor en vormt een *post-quem* datering voor de betreffende skeletten en de graven erboven.

Alle opgegraven individuen lagen op hun rug. Spijkers duiden op het gebruik van kisten waarvan het hout inmiddels is vergaan. Al in het veld is vastgesteld dat er zowel vrouwen als mannen liggen, in leeftijd uiteenlopend van zuigeling tot hoogbejaard. Ze liggen zonder uitzondering met het hoofd naar het (zuid) westen. Speldvondsten duiden op doodskleden. Kledingresten zijn in het koor

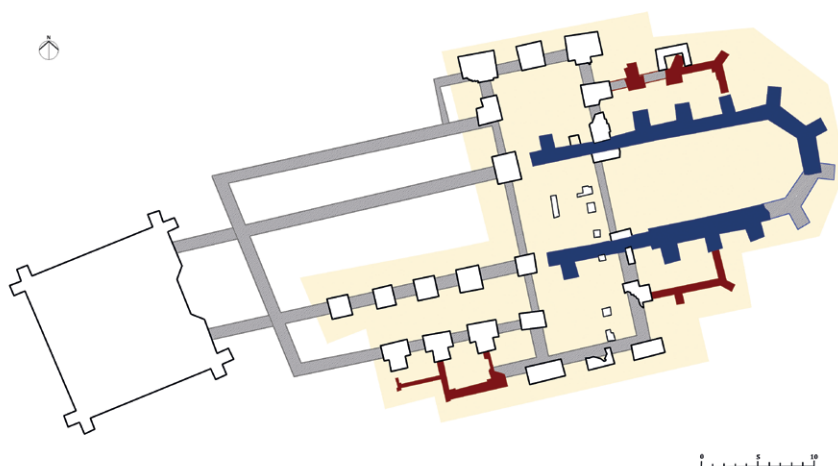

Fig. 13: Gereconstrueerde plattegrond van de Onze Lieve Vrouwekerk (in grijs), met in blauw de resten van de Onze Lieve Vrouwekapel, in wit de resten van de Onze Lieve Vrouwekerk en in rood enkele latere aanbouwen. Het gele vlak betreft het opgegraven deel van de kerk.

niet aangetroffen, echter wel elders in de kerk: bij het ontgraven van één van de zuilfunderingen, is in een graf een stuk van een jasje aangetroffen. Het is rijkelijk versierd met stiksels van koperdraad. Het textiel is behouden gebleven, vanwege de conserverende werking die koper op organisch materiaal heeft. Op vergelijkbare manier heeft koper er ook voor gezorgd dat een ingewikkelde knot van haarvlechten behouden is gebleven, omdat deze was opgestoken met koperen haarspelden. Memorabel blijft het aantreffen van een intacte oogbal – tot grote schrik van de opgravingsploeg – die vanwege een opgelegd koperen muntje was geconserveerd (en daarbij ook nog fel groen was geworden).⁹⁰ Enkele minuscule, aan de lamp geblazen glazen figurines en rozetten, gevonden in niet nader gedocumenteerd graf, vormen samen met gekruld koperdraad de resten van een doodskroon of doodskrans (Fig. 14).⁹¹ Het verwijst naar een in heel Europa verbreidt kerkelijk ritueel dat in de 15de eeuw is ontstaan, om voor zuigelingen, kinderen en ongehuwden postuum een huwelijksceremonie ('*Totenhochzeit*') te houden.⁹² Hierbij werd een rijkelijk versierde kans of kroon (gelijkend een bruidskrans of -kroon) aan de overledene meegeven. Het gebruik zet door tot in de 19de eeuw, waarbij vanaf de 17de eeuw ook *leen*kronen en -kransen in kerkelijk bezit voorkomen, die als grafgift eindigen, maar na de begrafenis in de kerk teruggeplaatst worden.

De graven in het koor lagen in meerdere niveaus (maximaal 3) op elkaar. De grafdichtheid betreft 74 graven in circa 65 m². Enorme knekelkuilen zijn wel elders in de Onze Lieve Vrouwekerk aangetroffen (hier is duidelijk geruimd en herbegraven) binnen het koor zijn echter geen sporen van grafruimingen aangetroffen.

90 Het plaatsen van munten op de ogen of in de mond is een bekende traditie maar in christelijke context wat ongebruikelijk (zie o.a. Hirsch 1909, 36-37).

91 D'Hollosy (red.) 2002.

92 Neunmann (red.) 2007, Segschneider 1976, Edens *et al.* 2017.

Fig. 14: Drie van de glazen figuurtjes die onderdeel zijn geweest van een doodskroon of -krans; twee ooievaars en een Magere Hein met zeis. Deze laatste is 2 cm lang.

Begraafplaats bij de Rochuskapel (circa 1500 – 1738), opgegraven in 2002

De oudste vermelding van het pesthuis dateert uit 1500 en rond diezelfde tijd verrees op dit terrein de aan *Sint Rochus* (patroon van de pestlijders) gewijde kapel.⁹³ Waarschijnlijk werden vanaf dat moment ook de slachtoffers van de zwarte dood uit het pesthuis rond de kapel begraven, misschien ook al eerder.⁹⁴ Na de laatste pestepidemie in Amersfoort (1667) zijn in het pesthuis tot 1738 patiënten met allerlei besmettelijke ziektes verpleegd.⁹⁵ Het is de vraag of deze hier ook zijn begraven.

Ten oosten van de Rochuskapel zijn in een sleuf van 2 m breed en 9 m lang op een diepte tussen 1 en 2 m onder het maaiveld 42 graven aangetroffen, in vier, soms vijf lagen bovenop elkaar (Fig. 15).⁹⁶ Op basis van de spaarzame vondsten en sporen die worden aangetroffen, lijken ze alle uit de 17de eeuw te dateren. De graven waren noord-zuid gericht, waarbinnen het ene individu met het hoofd naar het noorden ligt en de ander met het hoofd naar het zuiden. Beide groepen zijn min of meer even groot en lijken willekeurig verdeeld. In alle graven zijn spijkers van bekisting aangetroffen. Alle individuen lagen op hun rug.⁹⁷ Er liggen verhoudingsgewijs veel jongeren en kinderen en tweemaal zo veel vrouwen dan mannen.⁹⁸

93 Van Bommel 1760, 388-389 en Hovy 1986, 30 en 78-79.

94 De pest teisterde vanaf 1347 Europa en dook rond 1348 voor het eerst op in Amersfoort. De laatste epidemie woedde rond 1667 in Amersfoort (Snieder 2009, 86 en Brongers 1998, 229).

95 Brongers 1998.

96 Van tevoren is goed uitgezocht welke risico's met betrekking tot pestbesmetting voor de opgravingsploeg aanwezig waren en zijn passende maatregelen genomen.

97 Één kind (van 9-10 jaar oud) leek op de zij te liggen, maar waarschijnlijk lag hier de gehele kist gekanteld.

98 De Boer 2014 II.

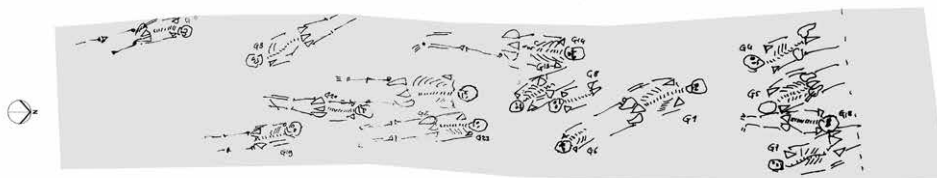

Fig. 15: Overzicht van de onderzochte graven ten oosten van de Rochuskapel. Het gele vlak betreft de opgravingsput. Het noorden bevindt zich rechts.

De gemiddelde lengtes van de volwassenen betreffen 1,73 m voor de mannen en 1,61 m voor de vrouwen. Tegen alle verwachting in vertonen de botten niet buitensporig veel infecties; bij de volwassenen ligt het percentage zelfs lager dan bij die uit de Onze Lieve Vrouwekerk. Schedelverwondingen komen hier enkel bij de onvolwassenen voor, verwondingen aan de rest van het lichaam het meest bij de volwassenen.

Behalve een knikker zijn er geen grafgiftten aangetroffen en ook hier zijn kledingresten of aanwijzingen voor kleding als gespen, knopen, nestels niet aangetroffen. Op één enkele vondst na: in het bovenste graf is op de schedel van een 27-jarige vrouw een koperen oorijzer (onderdeel van een kapje) aangetroffen (Fig. 16). Het model laat zich goed dateren: rond 1640.

Fig. 16: Schedel met oorijzer (links) en replica van het oorijzer met kapje op gereconstrueerd hoofd (rechts).

Sefardische begraafplaats (1670 – 1727)

De opgegraven begraafplaats behoorde toe aan de eerste joodse immigranten die zich rond 1650 in Amersfoort mochten vestigen. Het waren Sefardische joden (afgeleid van ‘Sefarad’, Hebreeuws voor ‘Spanje’), nakomelingen van de Spaanse en Portugese joden die aan het einde van de 15de eeuw, ten tijde van de Inquisitie en Reconquista, het Iberisch Schiereiland waren ontvlucht. Vlak na hun vestiging in stad verwierven zij het eigendom van het terrein aan de oostzijde van het bastion en richtten dit in om er hun doden te begraven.⁹⁹ De begraafplaats zou tot 1727 dienst hebben gedaan en daarna buiten gebruik zijn geraakt.¹⁰⁰

Op het terrein zelf herinnerde niets meer aan de begraafplaats en velen namen aan dat de graven met zerk en al zijn verplaatst. Desondanks zijn op de locatie graven en menselijke resten aangetroffen – deels verstoord, deels compleet, van zowel volwassenen als kinderen. Het betreffen 13 graven en de resten van minimaal 2 individuen, niet langer gelegen in hun originele graf.¹⁰¹ De verwachting is dat buiten de werkputten meer graven op het terrein aanwezig zijn. Dit aantal wordt geschat op 6 tot 10, waarmee het aantal graven op dit terrein op 22-26 komt. Qua omvang bood de begraafplaats ruimte voor circa 36 graven (Fig. 17). Het botmateriaal bevindt zich in droge grond en is in redelijke staat van conservering, maar zeer kwetsbaar. De graven zelf waren niet te dateren, ze kunnen echter niet ouder zijn dan de grond waarin zij gegraven zijn. Spaarzame vondsten dateerden deze uit het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw. Historische gegevens wijzen op de datering 1670-1727.

De aangetroffen graven lagen vlak onder het oppervlak, op een diepte variërend tussen 10 en 50 cm eronder. De oriëntatie van de meeste graven is noord-zuid en alle individuen in deze graven liggen met de voeten naar het zuiden. Deze graven liggen naast elkaar, in twee rijen, met enkele grote, lege tussenruimtes. Door in deze leegtes graven te projecteren, wordt zichtbaar hoe regelmatig de graven in die rijen liggen. De graven langs de weg hebben echter duidelijk een andere richting: ze liggen niet noord-zuid, maar veel meer (zuid)oost – (noord)west. Deze skeletten liggen met de voeten naar het (zuid-)oosten. Eén enkele individu – degene voor de opening in de muur – ligt echter andersom; met de voeten naar het (noord-)westen. Spijkers en houtresten bij alle 13 onderzochte graven, geven aan dat begraven is in kisten. Kledingresten en bijgiften ontbreken geheel, spelden wijzen echter op het gebruik van lijkwaden. Op het terrein is een zerkfragment aangetroffen. De grijs granieten zerk is rechthoekig en meet 124 bij 85 bij 24 cm, maar was ooit groter; de steen vertoon aan één zijde een breukrand. Op de steen, net onder de afgebroken bovenzijde, staan de Hebreeuwse letters ‘T.N.Ts.B.H’. afgebeeld en deze vormen de afkorting van de gebruikelijke heilwens op joodse zerken; *Tehie Nisjmato/Nisjmata Tseroera Bitsror Hachajiem* ofwel ‘Moge zijn/haar ziel gebonden zijn in de bundel van het eeuwige leven’. Een sierrand loopt tot aan de onderkant

99 De westzijde van het bastion is later, rond 1700, door Asjkenazische (Hoogduitse) joden uit de tweede emigratiegolf als begraafplaats in gebruik genomen en is nog altijd aanwezig.

100 Zwart 1927.

101 Vergraven voor een loopgraaf met mitrailleurnest in WOII.

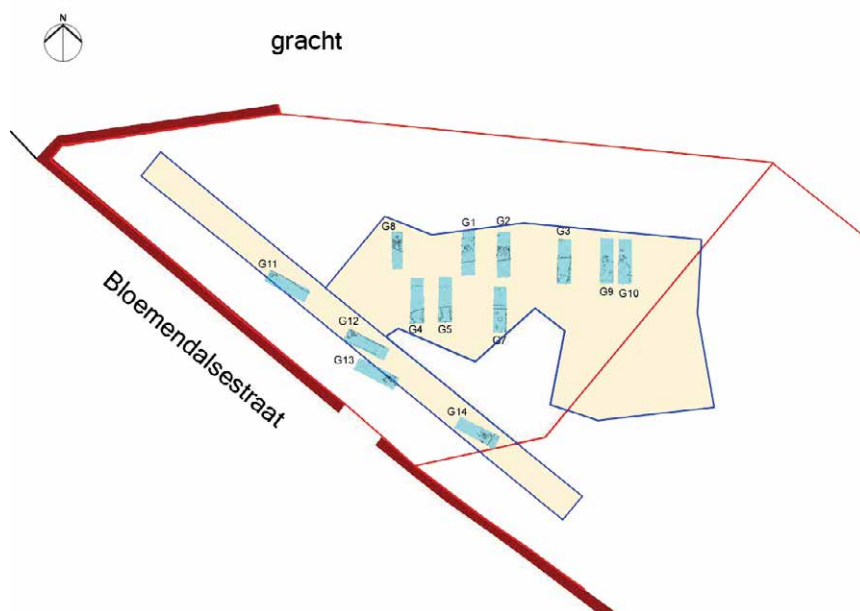

Fig. 17: Overzicht van de aangetroffen graven op de Sefardisch-joodse begraafplaats. Het gele vlak betreft het opgegraven deel van het terrein.

van de steen, een duidelijke indicatie dat deze niet als staande zerk is bedoeld, maar als liggende. De zerk lag echter niet (meer) op een graf.

Nadere beschouwing

Door de gegevens van de zes hiervoor beschreven begraafplaatsen onderling te combineren en te vergelijken ontstaat een beeld van de Amersfoortse bevolking en haar begraafpraktijken.

Datering

Voor een analyse van de ontwikkeling van de grafcultuur door de tijd heen is echter een goede datering noodzakelijk en dit vormt een duidelijk probleem. Door het ontbreken van grafstenen en grafgiften vallen de individuele graven – onderlinge opeenvolging daargelaten – veelal niet nader te dateren dan binnen de gebruiksperiode van de gehele begraafplaats. En zelfs deze is niet altijd even scherp of betrouwbaar te dateren. Ook in de gebruiksduur lopen de begraafplaatsen sterk uiteen: de Sefardische begraafplaats kent de kortste gebruiksperiode (57 jaar), de Onze Lieve Vrouwekerk de langste: mogelijk meer dan 500 jaar. Er is veel overlap in gebruiksperiode en weinig opeenvolging. Onderzoek naar bijvoorbeeld veranderingen in begravingsaspecten door de Reformatie lijkt hierdoor bij voorbaat al uitgesloten: de graven laten zich nauwelijks in voor – en na de Reformatie scheiden. In theorie zouden zelfs alle graven van na de Reformatie kunnen dateren.

Omvang

In omvang lopen de begraafplaatsen eveneens zeer uiteen: de kleinste is die van de Sefardische joden (13 graven) en de grootste – hoewel de exacte omvang niet exact vastgesteld is – zijn die bij de Sint Joriskerk en de Onze Lieve Vrouwekerk, beide goed voor duizenden, misschien zelfs tienduizenden begravingen. De collectie weerspiegelt dit niet: hier hoort de Onze Lieve Vrouwekerk (met 86 individuen) juist bij de kleinste. De begraafplaats buiten het Observantenklooster is in de collectie het best vertegenwoordigd met 205 individuen. Wanneer de omvang in de collectie vervolgens tegen de gebruiksduur van de betreffende begraafplaats wordt afgezet, staat deze begraafplaats ook bovenaan; de 205 individuen zijn allen begraven binnen de tijdsspanne van iets meer dan één eeuw. De collectie uit de Onze Lieve Vrouwekerk eindigt nu helemaal onderaan met 86 skeletten over 5 eeuwen (een gemiddelde van 17 skeletten ‘per eeuw’).

Grafdichtheid

Op het Sint Joriskerkhof is de grafdichtheid is erg hoog (2,14 graven per m²) en liggen de graven tot wel zes lagen op elkaar. Het suggereert een planmatige aanpak van de doodsgravers (maar een duidelijke inrichtingsstructuur komt niet naar voren). De onderlinge doorsnijdingen wijzen op ruimtegebrek, ontstaan door een langere gebruiksduur dan gepland,¹⁰² een toenemende bevolkingsomvang en weinig uitbreidingsmogelijkheden. Het wijst wellicht ook op afnemend respect voor oudere graven, een verschijnsel dat gekoppeld kan worden aan verandering van geloof in de *Dag des Oordeels* naar geloof in het *Vagevuur*.¹⁰³ Of is dit gewoonweg het gevolg van slechte of geen grafmarkeringen?

Bij de Rochuskapel is de grafdichtheid het hoogst (2,2 graven per m² in maximaal 3 lagen) maar hier zijn de graven nauwelijks vergraven. Dit is mogelijk het gevolg van vele begravingen in een kort tijdsbestek. Ruimtegebrek speelde ook bij de Observanten Minderbroeders en in de Onze Lieve Vrouwekerk een rol, waar naast gestapelde graven ook grafruiming, knekelkuilen en herbegravingen zijn aangetroffen. De graven buiten het klooster, op de Observantenbegraafplaats, lagen zelden gestapeld en met de vele lege ruimtes komt de grafdichtheid daar laag uit. Blijkbaar is men hier gestopt met begraven voordat het kerkhof vol was; iets wat ook duidelijk uit de open plekken binnen de inrichting van de Joodse begraafplaats spreekt. Van alle genoemde begraafplaatsen heeft de Sefardische begraafplaats de duidelijkste lay-out. Het volledig ontbreken van onderlinge oversnijding en stapeling daar past bij het geloof dat wederopstanding uit het graf zal plaatsvinden.¹⁰⁴

Locatie

Officiële kerkregels stellen dat begraven *intra muros ecclesiae* (binnen de kerkmuren) uitsluitend voorbehouden is aan kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, waardige priesters en bij hoge uitzondering aan leken.¹⁰⁵ En met name deze laatste

102 Het uitblijven van de dag des oordeels.

103 Anderson 2000-2013.

104 Anderson 2000-2013.

105 52e canon van het concilie van Mayence, 727. Zie Cambier 2004 en Hirsch 1921, 90 en 91.

groep vormt een goede bron van inkomsten voor de kerk; uiteindelijk bezetten zij de meeste plekken binnen de kerk. De meest gewilde (en dus duurste) graflocaties liggen in het koor, dicht op het hoofdaltaar en onder het kruisbeeld of heiligenbeeld. Ten gevolge hiervan verwacht je de hogere klassen vooral in de kerk, buiten de kerk de lagere klassen en langs de rand de allerarmsten. Als dit inderdaad opgaat, moeten we de geestelijken en rijke leken zoeken tussen de individuen uit het koor van de Onze Lieve Vrouwekerk.¹⁰⁶ Dat dit niet uitsluitend geestelijken betreffen, blijkt uit het feit dat hier ook vrouwen en kinderen zijn aangetroffen.

Grafrichting

Wat richting van de graven betreft, valt op dat alle graven in het Observantenklooster, op de Observantenbegraafplaats, in de Onze Lieve Vrouwekerk en op het Sint Joriskerkhof een (noord)oost-(zuid)west-oriëntatie hebben. Ze liggen parallel aan de kapel of kerk, waarvan de oost-west richting – met het koor en het altaar op de lengteas (de ‘de heilige linie’) aan de oostzijde (waar de zon opkomt) en, indien aanwezig, de toren(s) aan de westzijde – een hoofdbeginsel in de kerkelijke bouwkunst is.¹⁰⁷ De graven op de begraafplaats bij de Rochuskapel liggen eveneens parallel aan de kapel, ondanks zijn ongebruikelijke noord-zuidoriëntatie. Het enige graf op het Sint Joriskerkhof met een afwijkende richting, dateert mogelijk van na de Reformatie. Hiervoor is de theorie opgeworpen dat het traditie en religie niet langer bepalend was voor de grafrichting, maar deze uit praktische overwegingen is gekozen. Op de Sefardisch-Joodse begraafplaats komen twee verschillende richtingen voor; een noord-zuidrichting (9 graven) en een noordoost-zuidwestrichting (4 graven). De noord-zuidrichting komt overeen met de graven aan de andere zijde van de Bloemendalsestraat (en andere Joodse begraafplaatsen in Nederland), de noordoost-zuidwestgerichte graven liggen parallel aan de Bloemendalsestraat.¹⁰⁸

Oriëntatie van het individu

De skeletten in de (noord)oost-(zuid)west georiënteerde graven lagen vrijwel allemaal met het hoofd naar het (zuid)westen en de voeten naar het (noord)oosten, conform de gebruikelijke richting binnen de (katholiek-) christelijke traditie (Fig. 18). Zo zouden zij, kijkend over hun voeten, op de dag der wederopstanding Christus’ komst vanuit het oosten tegemoetzien.¹⁰⁹ Ten westen van de Sint Joriskerk lagen op de bijbehorende begraafplaats vijf skeletten precies ‘andersom’ – dat wil zeggen met het hoofd naar het oosten en de voeten naar het westen. Volgens (laat- en post-middeleeuwse) gebruik werden geestelijke met opzet in deze richting

106 Hierbij moet opgemerkt worden dat de kerk zelf in 1778 bij de explosie zwaar beschadigd raakte en in 1806 werd afgebroken, waarna de begravingen nog zeker 30 jaar doorgingen; de vraag is of er sindsdien nog sprake is van *binnen* en *buiten* de kerk.

107 Zie bijvoorbeeld Thijm 1858.

108 Zie bijvoorbeeld Drint 2008.

109 Zie bijvoorbeeld Knappert 1909, 32. en De Groote *et al.* 2011, 200-201.

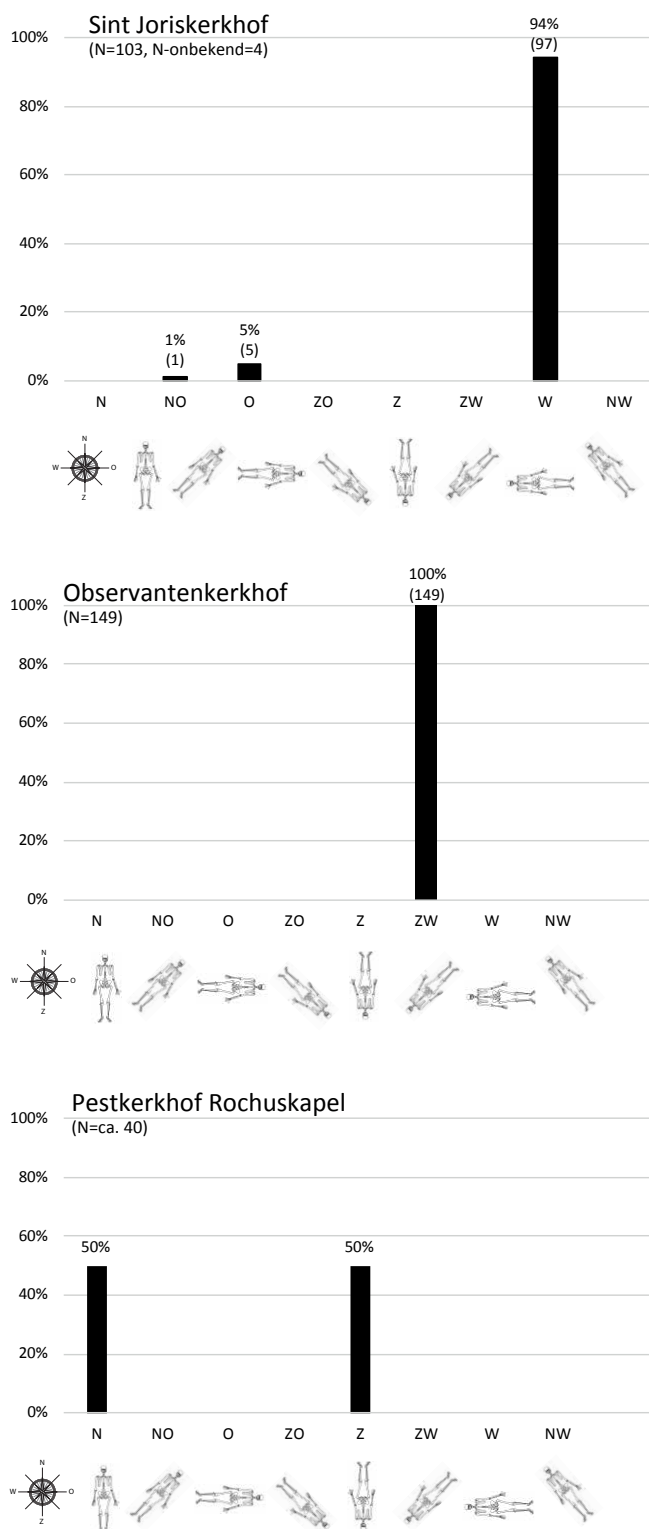
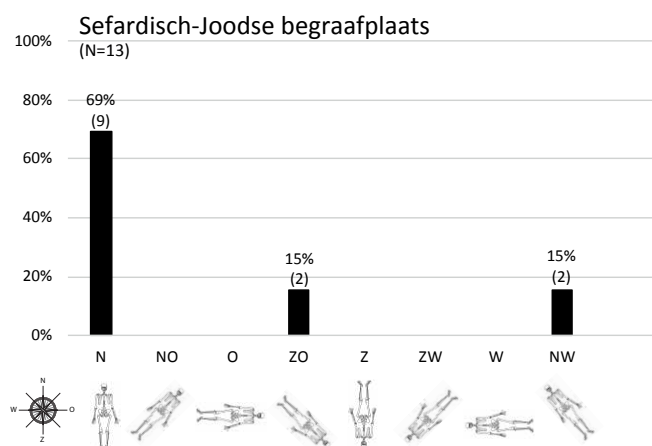
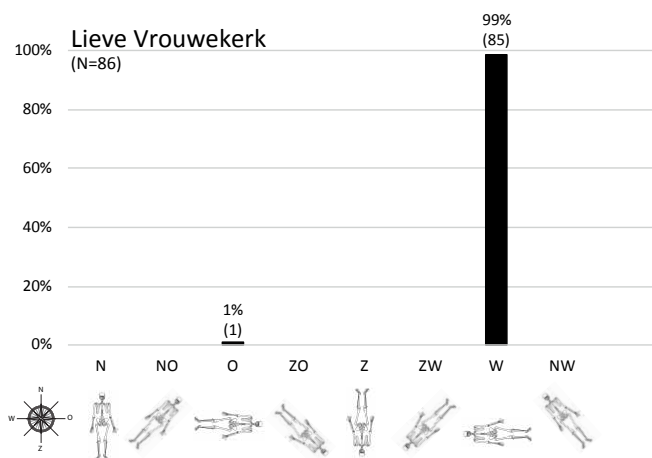
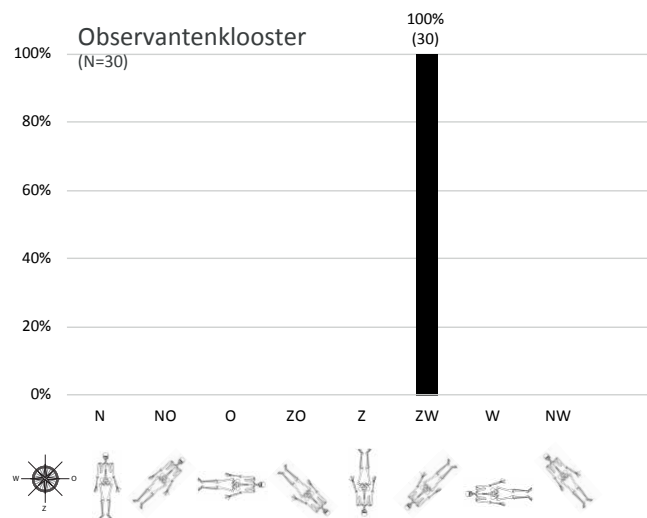

Fig. 18 (zie ook volgende pagina): Oriëntatie van de graven op de uitgelichte begraafplaatsen.

begraven.¹¹⁰ Zij dienen (zo is men van mening) hun kudde op de dag van de opstanding in het gezicht te kijken.¹¹¹ Met dit in het achterhoofd is het de vraag of in de Onze Lieve Vrouwekerk wel een geestelijke begraven ligt; het enige individu dat wel met het hoofd in het oosten ligt begraven, betreft een kind.

Bij de Rochuskapel, met zijn afwijkende noord-zuid georiënteerde graven, ligt de helft met het hoofd naar het noorden en de rest met het hoofd naar het zuiden. Beide groepen zijn min of meer even groot en lijken willekeurig verdeeld. Dat degenen die ‘andersom’ liggen (welke van de twee richtingen dan ook) geestelijken betreffen, lijkt hier zeker niet op te gaan, daar beide groepen bestaan uit mannen en vrouwen, kinderen en volwassenen. Op de Joodse begraafplaats liggen de individuen in alle noord-zuid gerichte graven met hun hoofd aan de noordzijde. In de andere graven ligt de helft met hun hoofd aan de noordwest kant, en de andere helft andersom.

Grafinhoud

De graven bevatten in de regel één individu. In een klein aantal graven is echter meer dan één individu aangetroffen; het betreffen dan vooral zwangere vrouwen met een foetus in hun buik- en kruisgebied of – mogelijk naar buiten geduwd door het vrijkomen van ontbindingsgassen – tussen de benen. In twee gevallen is een jonggeborene bij een volwassenen in het graf mee begraven; één is buitenlangs het rechterdijbeen gelegd, de andere dwars onder de voeten. Het doet denken aan illegaal bijgevoegde, ongedoopte baby's die officieel niet in gewijde grond mochten worden begraven. Uitzonderlijk is het graf op de Observantenbegraafplaats van een jonge vrouw; zij ligt met een kind van circa 1 ½ jaar oud in haar arm begraven in een kist (Fig. 19).¹¹²

Kisten

Begraven in houten kisten lijkt het meest voorkomend. Van de kisten zelf zijn echter nauwelijks houtresten teruggevonden en ook het aantal kisthandvatten is bijzonder laag. Spijkers vormen veelal de enige aanwijzingen voor het gebruik van kisten en voor zover vast te stellen was, waren het rechthoekige modellen van populieren- en wilgenhout. Over de verschillende verschijningsvormen van de kisten zijn de archeologische gegevens onduidelijk. De begraafboeken van de Sint Joriskapel uit de periode 1589-1693 en 1716-1792 vermelden echter (algemeen) het gebruik van ‘platte kisten’ en (enkele) ‘overhoekse kisten’.¹¹³ Het is niet duidelijk of iedereen in een kist is begraven, daarvoor is de aanwezigheid van spijkers en/of resten kisthout té onzorgvuldig gedocumenteerd. Alleen op het pestkerkhof bij

110 Hoewel het *Rituale Romanum* dit verschil in oriëntatie bij de teraardebestelling niet voorschrijft (het geldt wel voor het begrafenisritueel), zou dit voor vele laat- en post-middeleeuwse begravingen wel opgaan (zie bijvoorbeeld Knappert 1909, 32; Cambier 2004, De Groote *et al.* 2011, 200-201 en Arts 2013). Het lijkt een post-middeleeuws gebruik, misschien zelfs van na 1600. Middeleeuwse priestergraven zijn gelijk georiënteerd aan die van de kerkgangers.

111 Daniell 1997 verwijst naar Rahtz 1978, 4-5.

112 Uit DNA-onderzoek blijkt de jonge vrouw niet zijn moeder te zijn (Altena 2016). Het DNA-onderzoek is uitgevoerd in het kader van de tentoonstelling *Cold Cases Amersfoort* (Museum Flehite, 2016) waarin de toepassing van nieuwe technieken op oude skeletvondsten werd getoond.

113 Het Utrechts Archief, digitaal raadpleegbaar via www.hetutrechtsarchief.nl.

Fig. 19: Resten van een jonge kind dat zorgvuldig in de armen is gelegd van een jonge vrouw. Ze zijn samen in één kist begraven. De schedel van de jonge vrouw ontbreekt, deze is tijdens de opgraving door onbekenden ontvreemd.

de Rochuskapel is vastgesteld dat iedereen in een kist is begraven. Sarcophagen zijn nergens aangetroffen en overduidelijke kistloze begravingen zijn, bijvoorbeeld op basis van houding, niet vastgesteld.

Houding

Van alle skeletten is de houding gedocumenteerd. Ongeacht begraafplaats, datering, geloofsovertuiging of grafrichting lagen alle skeletten gestrekt op de rug. De armen liggen daarbij gevouwen over de borst, buik of onderbuik, gestrekt langs het lichaam of een combinatie daarvan (Fig. 20). Het zijn zeer gebruikelijke houdingen binnen (Joods-)christelijke context op laat- en post-middeleeuwse begraafplaatsen, maar wat de onderlinge verschillen vertellen, is voorsnog niet bekend.¹¹⁴ Er lijkt op alle begraafplaatsen een voorkeur voor gestrekte armen te bestaan.

¹¹⁴ Waarbij de vraag ook gesteld moet worden in hoeverre de houding waarin deze door archeologen wordt aangetroffen, overeenkomt met de houding waarmee men oorspronkelijk in de kist is gelegd. Het lichaam kan tijdens het ontbindingsproces behoorlijk van positie veranderen (mondelinge mededeling van dhr. M. Groen, forensisch archeoloog bij het Nederlands Forensisch Instituut (NFI)).

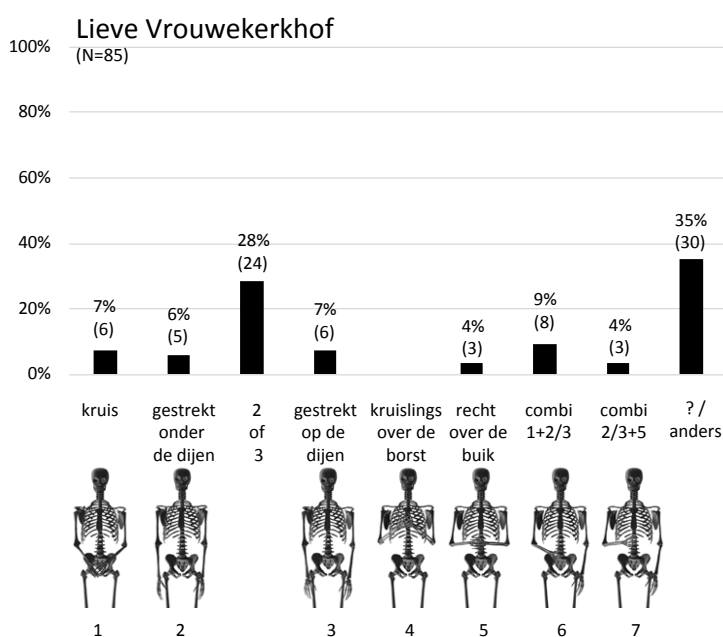
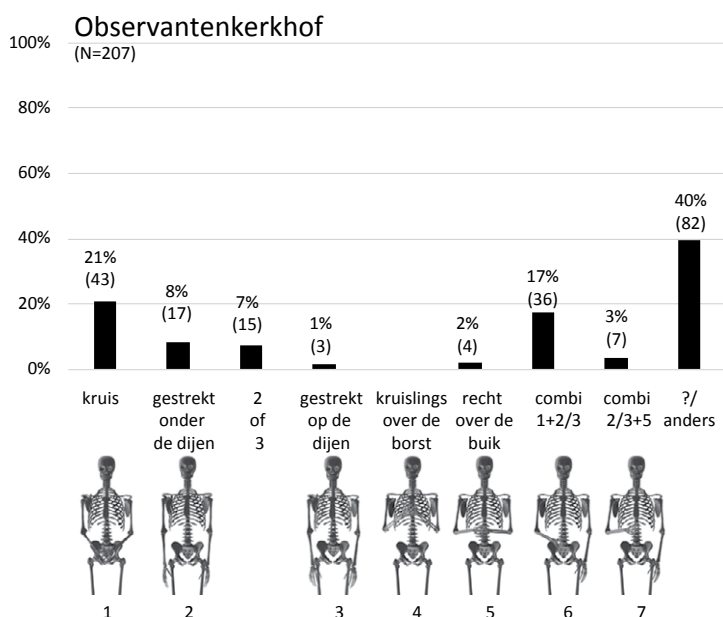
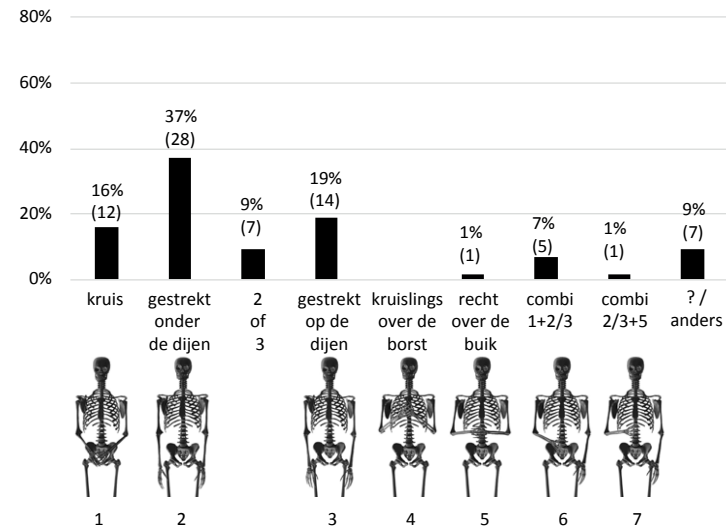
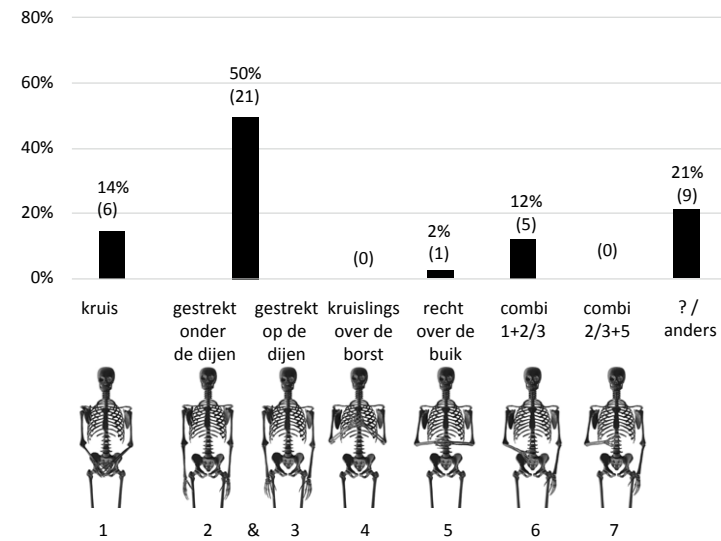

Fig. 20: Armposities. Bij zowel het observantenklooster als de Joodse begraafplaats is er verder geen nadere informatie over armposities, behalve dat de begraven individuen in rugligging zijn aangetroffen.

Sint Joriskerkhof (N=75)

Pestkerkhof Rochuskapel (N=42)

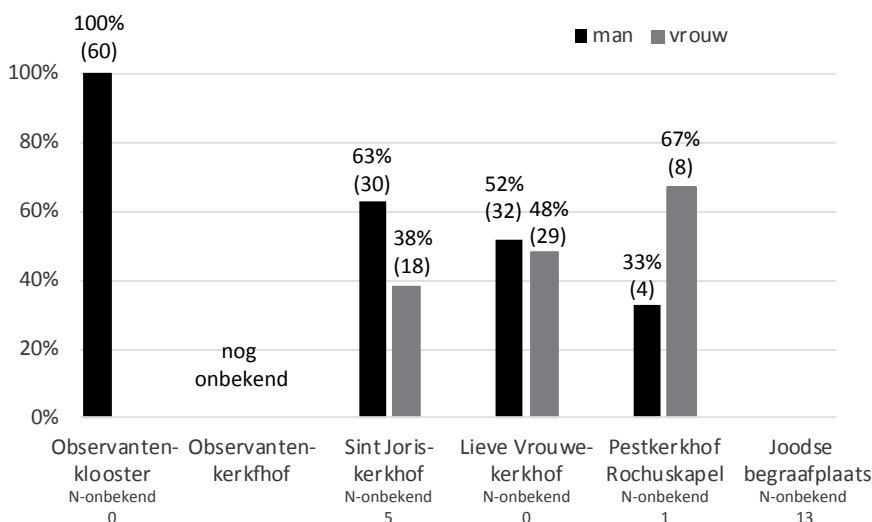

Fig. 21: Geslachtsverdeling bij volwassenen (leeftijd >17 jaar).

Geslachtsverdeling en leeftijdsopbouw

Qua geslachtsverdelingen (Fig. 21) springen de kloosterlingen eruit: de 60 individuen die binnen de kloostermuren zijn aangetroffen, betreffen uitsluitend mannen.¹¹⁵ Op het Sint Joriskerkhof lijken iets meer mannen te zijn begraven dan vrouwen: van de 53 personen ouder dan 17 jaar is 56,6% man en 34% vrouw (9,4% onbekend).¹¹⁶ De sekseverdeling in de Onze Lieve Vrouwekerk is redelijk gelijk: de 61 volwassenen betreffen 32 mannen (52%) en 29 vrouwen (48%). Net iets hogere aantallen mannen is een algemeen verschijnsel op begraafplaatsen,

Tabel 1: Leeftijdopbouw van de gearticuleerde skeletten.

Leeftijdscategorie	Observanten-klooster		Sint Joriskerkhof		Onze Lieve Vrouwekerk		Rochuskapel	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Foetaal <40 weken	-	-	-	-	6	7,4	-	-
Zuigeling <1 jaar	-	-	5	4,7	1	1,2	-	-
Zuigeling 1-3 jaar	-	-	7	6,5	2	2,5	2	5
Klein kind 3-6 jaar	-	-	12	11,2	3	3,7	6	14
Kind 6-12 jaar	-	-	18	16,8	6	7,4	16	36
Ouder kind 12-17 jaar	-	-	13	12,1	2	2,5	7	16
Adolescent 17-20 jaar	15	37,5	8	7,5	5	6,2	2	5
Jong volwassene 20-35 jaar			12	11,2	17	21,0	6	14
Midden volwassene 35-50 jaar	26	62,5	9	8,4	16	19,8	3	7
Oud volwassene >50 jaar			18	16,8	23	28,4	2	5
Volwassen			5	4,7				

¹¹⁵ AWN 1982, 163-170.

¹¹⁶ Wanneer de (minder betrouwbare) geslachtsbepalingen van kinderen erbij worden getrokken, blijft het aandeel mannen hoog: 47,7%, tegenover 37,4% vrouwen (15,0% onbekend).

waarvoor nog geen duidelijke verklaring is.¹¹⁷ Bij de Rochuskapel zijn echter beduidend meer vrouwen aangetroffen.

De leeftijdsverdelingen vertonen opmerkelijke verschillen (Tabel 1): de kloosterlingen betreffen voornamelijk volwassenen en bij de Onze Lieve Vrouwekerk, Sint Joriskerkhof en Observantenbegraafplaats ligt ook het zwaartepunt op de volwassenen. Bij de Rochuskapel liggen meer jongvolwassenen en kinderen.

Gezondheid

Uitspraken over individuele gezondheid zijn – vanwege de hoge mate van incompleetheid van veel skeletten – nauwelijks te geven. De frequentie van het voorkomen van tandbederf en infecties in de rest van het lichaam kan als een algemene gezondheidsindicatie worden gezien en laat zich makkelijker vergelijken.

Vele individuen blijken in hun eerste levensjaren dusdanig ziek geweest of hebben dermate hongergeleden, dat de aanmaak van hun gebitselementen verstoord is geraakt. De volwassenen uit de Onze Lieve Vrouwekerk vertonen het meeste tandbederf (95%).¹¹⁸ Suiker – tot 1750 nog een luxeproduct – kan de hoogste frequentie van tandbederf bij deze ‘rijken’ uit het koor wellicht verklaren (al scoren de kinderen uit de kerk het laagst). De gebitten bij de vrouwen op het Sint Joriskerkhof zijn opvallend slecht (86% vertoont tandbederf), de individuen op het Observantenklooster hadden in verhouding de meest gezonde gebitten.

De volwassenen uit de Onze Lieve Vrouwekerk scoren ook het hoogst in het voorkomen van infecties en verwondingen, bij de kinderen komen deze beide het meest voor bij die uit de Rochuskapel. Schedelverwondingen (*‘craniale traumata’*, veelal geassocieerd met agressie en geweld) zijn bij 5% van de volwassenen uit de Onze Lieve Vrouwekerk aangetroffen (min of meer gelijk verdeeld over mannen en vrouwen) en lichaamsverwondingen bij 20% en in verhouding iets meer bij mannen. Verwondingen aan de schedel komen op het Sint Joriskerkhof nauwelijks voor en ook het aantal verwondingen elders op het lichaam (veelal gevolg van ongelukken) is laag (in vergelijking met de andere begraafplaatsen). Wel komen ze bij vrouwen beduidend vaker voor dan bij mannen. Een groot aantal botten van de volwassenen van dit kerkhof vertoont sporen van zware en/of verkeerde belasting van het lichaam. Schedelverwondingen komen op het pestkerkhof enkel bij de onvolwassenen voor, verwondingen aan de rest van het lichaam het meest bij de volwassenen. Tegen alle verwachting in vertonen de botten van het pestkerkhof niet buitensporig veel infecties. Bij de volwassenen ligt het percentage zelfs lager dan bij die uit de Onze Lieve Vrouwekerk. De volwassen individuen bij de Sint Joriskerk lijken al met al het meest “gezond” – althans; ze vertonen de minste pathologieën en traumata.

¹¹⁷ Arts 2013 (red.), 163.

¹¹⁸ Tandbederf omvat cariës, abscessen en tandverlies (ante mortem), infecties is exclusief kaakontstekingen.

Lengte

De gemiddelde lichaamslengte van de volwassenen is bij de Sint Joriskerk, de Onze Lieve Vrouwekerk en de Rochuskapel vrijwel gelijk (mannen 172-173 cm, vrouwen 161-162 cm)¹¹⁹ en daarmee mogelijk ook representatief voor de oud-Amersfoortse bevolking. Vroeger waren de mensen kleiner, maar het verschil lijkt hooguit 5 tot 10 cm. Door de eerdergenoemde dateringsproblematiek, is echter onduidelijk wat precies onder dit ‘vroeger’ verstaan moet worden.

Kleding / doodskleed

Uit vrijwel alle graven ontbreken duidelijke aanwijzingen voor kleding; er zijn zo goed als geen textielresten, knopen, kledinghaakjes, nestels, schoenen en gespen gevonden (voorwerpen die wel buiten een grafcontext in de Amersfoortse bodem worden aangetroffen). Het doet bijna vermoeden dat men in hemd of naakt werd begraven, gehuld in een doodskleed, dichtgenaaid of dichtgespeld met spelden. Spelden zijn namelijk in vrijwel ieder graf aangetroffen (behalve op de Joodse begraafplaats). Soberheid lijkt de regel, waarop het oorijzer van het pestkerkhof, het prachtig opgestoken haar en het bruidskroontje/grafkroontje uit de Onze Lieve Vrouwekerk de uitzondering vormen.

Grafgiften

Soberheid lijkt ook te spreken uit het vrijwel ontbreken van grafgiften. Uit de 500 graven zijn enkel een hand vol zakmessen, een foedraal met wat klein gereedschap, een speelkoot en een speelschijf afkomstig. Sieraden en rozenkransen ontbreken geheel. Resten van bloemen zijn éénmaal aangetroffen.

Conclusie

De graven van een groep ‘rijke stinkerds’ uit de Onze Lieve Vrouwekerk en het plebs van het Sint Joriskerkhof en de Observantenbegraafplaats lijken samen met die van wat Minderbroeders, pestlijders en joden een aardige indruk te geven van de laat- en post-middeleeuwse Amersfoortse bevolking en haar begraafpraktijken. Ondanks problemen met de datering, mogelijke spreiding van de graven over meer dan vijf eeuwen en incomplete gegevens, is er grote uniformiteit in de begravingen te ontdekken: de begraafplaatsen zijn in oorsprong vrij gestructureerd aangelegd, maar daar waar sprake is van een lange gebruiksduur of hoge begraafdruk zijn de graven steeds meer gestapeld, vergraven, herbegraven en zelfs geruimd. Een oost-westrichting voor de graven lijkt dominant, maar is mogelijk het gevolg van de voorkeursrichting voor kapellen en kerken waar de graven parallel aan zijn geplaatst. In de deze graven liggen de individuen vrijwel allemaal met hun hoofd naar het westen. Dat geestelijken met opzet andersom (hoofd naar het oosten) werden begraven, lijkt hier geen traditie. Op de Sefardisch-Joodse begraafplaats is de noord-zuidrichting voor graven dominant (waarin het individu met het hoofd naar het noorden ligt) maar komt een oost-westrichting ook voor (waarin geen voorkeur voor de oriëntatie van het

119 Hierbij is uitgegaan van volgroeide beenderen, de formule met de laagste standaarddeviatie (Trotter 1958 / Trotter 1970 / Breitinger 1937) en bij voorkeur de lengtemaat van een skeletdeel van de linker zijde.

skelet lijkt te zijn). De graven zijn sober: op alle begraafplaatsen zijn veelal kisten gebruikt, maar grafgraven en kledingresten ontbreken vrijwel geheel; begraven worden in dichtgespelde doodskleden lijkt zeer gebruikelijk. De vele overeenkomsten tussen de graven maakt dat in archeologische zin nauwelijks onderscheid is te maken tussen katholieke, protestantse en Joodse graven, noch die van geestelijken en leken.

Fig. 22: Opvallend onderdeel van de expositie Cold Cases Amersfoort vormde de lage grindbak met 13 complete skeletten, afkomstig uit het Onze Lieve Vrouwekerk. Middels een loopplank kon de bezoeker van de expositie het 'grafveld' oversteken. Zorgen over diefstal bleken onnodig; van de 13 complete skeletten die zonder vitrine of barrière zijn geëxposeerd, ontbrak na beëindiging van de expositie 20 weken later geen enkel element.

De fysisch-antropologische dataset omvat veel meer gegevens dan in dit artikel zijn gepresenteerd en de hier beschreven resultaten zijn slechts een klein deel van de vele mogelijkheden. Het potentieel wordt helemaal ontsloten wanneer de archeologische gegevens verder worden uitgewerkt en met historische bronnen worden gecombineerd. Daarvoor ontbreekt in Amersfoort helaas tijd en geld. En dat is jammer, ook gezien de overweldigende interesse van het publiek voor skeletonderzoek – iets dat telkens weer blijkt tijdens de opgraving ervan.

Gelukkig dienen zich af en toe gelegenheden aan, om een nieuwe impuls te geven aan het fysisch-antropologisch onderzoek in Amersfoort. Zoals de in 2016 gehouden expositie *Cold Cases Amersfoort*, waar de toepassing van nieuwe technieken op oude skeletvondsten werd getoond.¹²⁰ Dit heeft niet alleen geleid tot het opmaken van de balans, de uitvoering van allerlei aanvullende onderzoeken en nieuwe publicaties, maar ook tot bredere bekendheid van de collectie. Het heeft naast de media, ook de interesse gewekt van onderzoekers in binnen- en buitenland, die verder onderzoek op gang helpen. Tevens is ervaren dat skeletmateriaal zich uitermate leent voor expositie; hoe meer hoe beter (Fig. 22).¹²¹ Over skeletonderzoek in Amersfoort is men duidelijk nog lang niet uitgepraat.

Literatuur

- Anderson, S., 2000-2013: 'Burial', *Spoilheap Archaeology*, online (<http://www.spoilheap.co.uk/burial.htm>).
- Antoine, D., 2008: 'The Archaeology of "Plague"', *Medical History*, 27, 101-114.
- Arts, N. (red.), 2013: *Een kniekveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, 1200-1850*, Utrecht.
- AWN (Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland), Afdeling Vallei en Eemland, 1982: *Observantenklooster Amersfoort*, Amersfoort.
- Bassett, S. (red.), 1992: *Death in Towns: urban responses to the dying and the dead, 100-1600*, Leicester.
- Bemmel, A. van, 1760: *Beschrijving van de stad Amersfoort*, Utrecht (heruitgave Zaltbommel 1969).
- Boer, H. de, 2010: *LVK'86 individueel skeletonderzoek* (CAR intern rapport).
- Boer, H. de, 2011: *GROEN'09 individueel skeletonderzoek* (CAR intern rapport).
- Boer, H. de, 2013: *AGM'97 individueel skeletonderzoek* (CAR intern rapport).
- Boer, H. de, 2014 I: *KM'84 II V31 individueel skeletonderzoek* (CAR intern rapport).
- Boer, H. de, 2014 II: *ROCH'02 individueel skeletonderzoek* (CAR intern rapport).
- Boer, H. de, 2014 III: *SPB'85 individueel skeletonderzoek* (CAR intern rapport).
- Boer, H. de, 2014: *WIND'11 individueel skeletonderzoek* (CAR intern rapport).
- Breitinger, E., 1937: 'Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen', *Anthropologische Anzeiger* 14, 249-274.

¹²⁰ Een samenwerkingsverband tussen *Museum Flehite*, het *Centrum voor Archeologie* van de Gemeente Amersfoort en *TGV teksten en presentatie* (Leiden).

¹²¹ De vele tegenwerpingen over mogelijk bezwaren op culturele, religieuze of andere gronden bleken ongegrond.

- Brickley, M., & I. McKinley (red.), 2004: *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, Southampton (IFA Paper No. 7).
- Brongers, J.A., 1998: *Historische Encyclopedie van Amersfoort*, Arnhem.
- Brusse, P.G., 2009: *Stad en Bevolking in de 19e eeuw*, in: R. Kemperink, B. Elias & I. Jacobs, 2009: 'Bruit van d'Eem'. *Geschiedenis van Amersfoort*, Amersfoort.
- Buikstra, J.E., & D.H. Ubelaker, 1994: *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville.
- Cambier, A., 2004: *Hoe werden de Christen overledenen tot aan de Franse revolutie begraven?*, Ronse.
- Cavallo, C., K. Esser, R. Lauwerier, W. Prummel, L. Smits & J. T. Zeiler 2006: *Archeozoölogie en fysische antropologie, NOaA Hoofdstuk 10* (versie 1.0), online (<http://www.noaa.nl>).
- Cramer, M. (red.), 1993: *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie, deel 1 1985-1992*, Amersfoort.
- Cramer, M., B. Elias, S. Hovens, T. Reichgelt & F. Snieder 2009: *Stadhuizen van Amersfoort. De bouwgeschiedenis*, Amersfoort.
- Daniell, C., 1997: *Death and Burial in Medieval England 1066-1550*, Londen.
- Dijk, M.H.A. van & H. de Boer, 2017.: *Windsteeg* (Amersfoort Onder Ons reeks), Amersfoort.
- Drint, A., 2008: 'Joodse begraafplaatsen in het Groninger land', *Groninger kerken* 25, 117-122.
- Edens, E., R.G.A.M. Pahujsen & J. Schreurs, 2017: 'Groene Schedels, de grafkronen van Oldenzaal', *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, 9-1, 24-25.
- Emmens, K. 2012: *De St.-Joriskerk in Amersfoort. Een middeleeuwse kerk voor stad en kapittel*, Amersfoort.
- Gent, A. van, 1992: *Begraafplaatsen in Amersfoort, Hoogland en Hooglanderveen*, Amersfoort.
- Groote, K. de, W. de Maeyer, J. Moens, K. Quintelier, F. van Cleven, Ina Vanden Berghe & W. Vernaeye, 2011: 'Het karmelietenklooster van Aalst (prov. Oost-Vl.) (1497-1797): het gebouwenbestand, de begravingen en het fysisch-antropologisch onderzoek', *Relicta* 8, 83-250.
- Hasselt, J.F.B. van, 1944: *De St. Joriskerk te Amersfoort, een archief in steen*, Amersfoort.
- Hirsch, R.J., 1921: *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*, Amsterdam.
- Hollosoy, T. d', 1992: *De doodgraver. Een fysisch-antropologisch onderzoek op het Lieve Vrouwekerkhof te Amersfoort en een nieuwe methode ter bepaling van een uiteindelijke leeftijdschatting op basis van meerdere leeftijdsbepalingen*, Amsterdam (on-gepubliceerde doctoraalscriptie, Albert Egges van Giffen Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie).
- Hollosoy, T. d'(red.) 2002: *Een maand op zicht, 24 Vondsten van de Maand*, Amersfoort.
- Hollosoy, T. d', 2006: *Zocherplantsoen Noord, langs rustig water. Archeologisch onderzoek naar de verlorengewaande Portugees-joodse begraafplaats bij de Bloemendalsebuitenpoort*, Amersfoort (Amersfoort onder ons nr. 2).

- Holloosy, T. d', & H. de Boer, 2014: 'Anonieme doden uit Amersfoortse bodem', *Flehite, Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2014*, 123 – 147.
- Holloosy, T. d', 2016: 'Waar vandaan? Herkomstbepaling met isotopen, *Kroniek, Tijdschrift Historisch Amersfoort*,' 18-2, 16-17.
- Hovy, J., 1975: 'De Minderbroeders en hun kapel in 1674', *Flehite* 7, 54-55.
- Hovy, J., 1986: *Amersfoort in Prent*, Zaltbommel.
- Hulst, R., & T. d'Holloosy, 2008: *Voor de deur van het Stadhuis. Archeologisch onderzoek bij de bomengroep op het Stadhuisplein*, Amersfoort (Amersfoort onder ons nr. 10).
- IJzereef, G., 1982: De Observanten bekeken. Een impressie van de gevonden skeletten, in: AWN 1982: *Observantenklooster Amersfoort*, Amersfoort.
- Kalveen, C.A. van, 1984: 'Boekbespreking. Observantenklooster Amersfoort', *Flehite*, 16-2, 36-37.
- Kalveen, C.A., A. Krekel-Aalbertse, R.M. Kemperink & S. van Adelberg, 1984: *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850*, Amersfoort (Amersfortsia Reeks).
- Kemperink, R.M. & B.G.J. Elias (red.), 2009: 'Bruit van d'Eem'. *Geschiedenis van Amersfoort*, Utrecht.
- Knappert, L., 1909: *Van sterven en begraven*, Baarn.
- Kootker, L. M., 2016: *Isotopenonderzoek naar de herkomst van een 16e-eeuwse monnik uit Amersfoort – een cold case*, (VU SL2016-04) Amsterdam.
- Krauwer, M., 1985: *Onderzoek kapel St. Pieters en Bloklandsgasthuis* (Protocolboek /CAR intern rapport).
- Krauwer, M., & F.M.E. Snieder, 1992: *Oude sporen onder nieuwbouw. Archeologische vondsten in Amersfoort Noord* (STAA reeks oktober 1992 NR 1), Amersfoort.
- Leeuw, J. van der, 1894: *De gecombineerde St. Pieters en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort. Een bijdrage tot de geschiedenis van liefdadige instellingen in ons vaderland*, Amersfoort.
- Maarleveld, R.A.P., 1994: 'Amersfoortse begrafenis in de jaren 1650-1795', *Flehite* 16-2, 22-29.
- Neumann, W. (red.), 2007: *Totenhochzeit mit Kranz und Krone. Zur Symbolik im Brauchtum des Ledigenbegräbnisses*. Kassel (Eine Ausstellung des Museums für Sepulkralkultur).
- Parker Pearson, M., 1999, *The Archaeology of Death and Burial*, Sutton.
- Rahtz, P., 1978: 'Grave Orientation', *The Archaeological Journal*, 135.
- Rommès, R., 1991: 'Op het spoor van de dood: de pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1991, 93-120.
- Rooze, I. de, 2016: *Elleboogkerk, Archeologisch onderzoek binnen de smeulende resten van de Elleboogkerk*, Amersfoort (Amersfoort Onder Ons 43).
- Segschneider, E.H., 1976: *Totenkranz und Totenkrone im Ledigenbegräbnis. Nach einer Dokumentation des Atlas der deutschen Volkskunde*, Köln.
- Steenbeek, D., 2009: 'De Reformatie in Amersfoort, in: R. Kemperink, B. Elias & I. Jacobs (red.), 'Bruit van d'Eem'. *Geschiedenis van Amersfoort*, 203-206 Utrecht.

- Snieder, F.M.E., 2009: 'Amersfoort tot 1579, Stad en bevolking', in: R. Kemperink, B. Elias & I. Jacobs (red.), *'Bruit van d'Eem'. Geschiedenis van Amersfoort*, 73-86 Utrecht.
- Snieder, F.M.E., 2016: 'Cold Cases in Amersfoort', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*, 18- 2, 4-5.
- Snieder, F., & M. Krauwer, 1987: 'Het Lieve-Vrouwekerkhof te Amersfoort', *Bulletin KNOB* 86-3, 129-131.
- Steckel, R.H. & J.C. Rose, 2002: *The Backbone of History*, Cambridge.
- Thiers, O., 1994: *Bedevaart en kerkeraad. De Amersfoortse vrouwenvaart van 1444 tot 1720*, Hilversum.
- Thijm, J. A. A., 1858: *De heilige linie: proeve over de oostwaardsche richting van kerk en altaar*, Amsterdam.
- Trotter, M. & G.C. Gleser, 1958: 'A Re-evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken during Life and of Long Bones after Death', *American Journal of Physical Anthropology* 16, 79-123.
- Trotter, M., 1970: 'Estimation of stature from intact limb bones', in T.D. Stewart (red.) *Personal Identification in Mass Disasters*, Washington, 71-84.
- Wijker, M.K., H. de Boer & T. d'Hollosy, 2012: *Uriliftlocatie op de Groenmarkt. Archeologisch onderzoek op het voormalige Sint Janskerkhof voorafgaand aan de plaatsing van een urilift*, Amersfoort (Amersfoort onder ons nr 30).
- Workshop of European Anthropologists, 1980: 'Recommendations for Age and Sex Diagnosis of Skeletons', *Journal of Human Evolution*, 9, 517-549.
- Zwarts, J., 1927: *De Joodsche gemeente van Amersfoort. Gedenkschrift ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van haar Synagoge*, Amersfoort.

English Abstracts

Urban Graveyard Proceedings volume 1

Introduction

Roos van Oosten & Nico Arts

Keywords: history of archaeology, death and burial rites, history and archaeology

While research of graves has a long tradition in prehistorical, Roman, and early medieval archaeology, graves in the late Middle Ages and the early modern period have been neglected until recently. Thanks to the Treaty of Malta, the archaeological situation has improved in the last two decades. More excavations of burial sites are carried out, and the results are published in reports. While the data are accessible, a major synthesis has not yet been produced, as comparative research into grave rituals is in its infancy. Although an interdisciplinary examination of the topic ‘death and burying’ is desirable, such an approach requires two equal interlocutors—historical research and archaeological research. Historical research is years ahead of archaeology. Historians, most notably the French historian Philip Ariès, have extensively studied death and burial practices of the past thousand years. To address this imbalance, we opted for an archaeological approach in the urban graveyard volumes so that the field can catch up in the near future.

Monks, lay brothers and wage labourers in Oosthoek: A thirteenth-century cemetery in Hellevoetsluis

Arnold Carmiggelt

Keywords: Low Countries, late medieval cemetery, Hellevoetsluis, Cisterian grange

In 1998, the Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR; the Rotterdam Municipal Archaeological Service) conducted an excavation in Nieuwenhoorn Polder, Hellevoetsluis municipality. The excavation revealed a cemetery with a large number of coffins still containing skeletons, all dating from the second half of the 13th century. A total of 151 graves were investigated. There was a surplus of males. The cemetery (and church) were part of a settlement that depended on and was situated near the Oosthoek grange. Possibly the church served the lay brothers; certainly it also catered to the spiritual needs of the residents of the settlement. It was the men, women, and children from that settlement who were laid to rest in the cemetery. The surplus of males may have been the result of the presence of a group of familiares who were perhaps buried there as well, but more likely these individuals were wage labourers who were employed permanently or seasonally by the grange. Considering the Cistercian regulations with regard to lay brothers, it is unlikely that individuals from that group would be interred in the same cemetery as local residents. The Oosthoek grange functioned as such until 1314, when ownership was transferred to the Lords of Voorne. There may have been several reasons for this, such as flooding and the site's remote location from its Cistercian mother abbey near Bruges.

A thousand graves: differences and similarities between archaeologically investigated burial grounds in 's-Hertogenbosch, the Netherlands (c. 1275–1858)

Ronald van Genabeek

Keywords: Low Countries, 's-Hertogenbosch, late medieval, early modern, 19th century, funeral practices

In the past 35 years, about a thousand graves have been excavated in 's-Hertogenbosch and its immediate environs. Although 's-Hertogenbosch was one of the largest towns in the Netherlands during the late Middle Ages, only a few hundred skeletons from the excavations date from that period, largely because many medieval burials were disturbed by the intensive use of graveyards in the 18th and 19th centuries. Our knowledge of burial practices of this early period can therefore only be generally reconstructed. We have much more information about the 18th and early 19th centuries, both from the burials themselves and from historical data. The burials in the Franciscan monastery and from the graveyard of the village of Engelen are most informative. The best dataset (c. 350 individuals) was excavated at the cemetery of St. John's Cathedral where, in the early 19th century, mainly poor citizens were buried. Many of the graves contained grave goods like rosaries and medals. From about the same period, the Dutch Reformed cemetery yielded c. 50 graves from the more well-to-do part of the population. A mass grave from 1794–1795 with bodies of 68 French soldiers shows how little care was sometimes taken when burying people. Most of the soldiers died from infectious diseases. The post-medieval graves give a lot of information on aspects such as burial rituals, coffins, orientation, autopsies, surgical techniques, and health.

The deceased of the mass grave at Bastion Baselaar (1794/1795) in 's-Hertogenbosch: Victims of dysentery, hunger, illness, malaria, or the musket?

Contance van der Linde

Keywords: 's-Hertogenbosch, mass grave, 1794/1795, archaeological excavation, physical anthropological research, soldiers, lead musket balls, amputation, deficiency diseases, dysentery, malaria

In 's-Hertogenbosch, a mass grave dating from 1794/1795 has been uncovered by archaeologists and voluntary workers of the Department of Heritage. The pit contained the skeletal remains of at least 68 individuals. The various directions and positions in which they were found demonstrates that the corpses were carelessly thrown into the pit. A layer of sand between two layers of skeletons indicates that the mass grave was used for several different burials. The majority of the victims were young men, but also several women and children were found. The age-at-death of the youngest individual was approximately thirteen years. There were no skeletons of newborns or infants. The unusual mortality ratio suggests that the mass grave was intended for the bodies of deceased soldiers. It seems that most of them died a non-violent death since only seven musket balls and eight amputated bones were found in the mass grave. The amputated bones are evidence that some soldiers had undergone surgery before they died. It is likely that their operations resulted in death since none of the amputations show traces of healing. For the others, a combination of the cold, hunger, and weakness from fever or infection may have been the cause of death.

The graveyard of the infirmary of Breda (c. 1300–1650)

Lina de Jonge

Keywords: Infirmary, plague, Eighty Years' War, Breda

The graveyard of the infirmary of Breda is the second graveyard in Breda that has been excavated and published, together with the graveyard of the medieval beguinage. The cemetery of the infirmary of Breda was in use from the 13th to the 17th century. Originally, the deceased inhabitants of the infirmary were buried in the graveyard, but in the 16th and 17th centuries it also functioned as a burial ground for victims of the Black Death and the deceased of the immediate vicinity. The majority of the burials most likely date from this later period. Historical sources show that a large number of the buried individuals were probably victims of the plague.

The layout of the cemetery shows a cluster of graves of stillborn babies in the northwestern corner of the graveyard. This *limbus infantium*, the area between consecrated and non-consecrated grounds, dates from the second half of the 16th century, the period in which local residents were also buried in the graveyard.

Based on the archaeological research, it was not possible to distinguish different phases of use of the graveyard or to determine separate locations within the graveyard where the deceased infirmary inhabitants or plague victims were buried. Therefore, it was not possible to compare the results of the physical anthropological research on the different populations or periods of the infirmary graveyard.

The physical anthropological investigation of all the excavated individuals buried in the graveyard between the 13th and 17th centuries showed characteristics of a population that must have lived under worse conditions than their contemporaries in the Low Countries. This is reflected by a lower life expectancy and signs of malnutrition, physical strain, and childhood diseases that were found in higher percentages. These characteristics could be expected of an infirmary population of poor and sick individuals, but is also relevant to the inhabitants of 16th- and 17th-century Breda. In this period, the prevailing plague and bad living conditions in the city during the Eighty Years War must have had an influence on the life expectancy of its inhabitants.

Medieval and post-medieval cemeteries in and around the city of Amersfoort: Thirty years of rescue archaeology

Timo d'Hollosy (text) & Henk de Boer (physical-anthropological data)

Keywords: Amersfoort, funeral practices, physical anthropological remains

Historical information suggests that there had been as many as 19 different cemeteries and graveyards in the historical center of the medieval city of Amersfoort between 1200 and 1850. In order to get a better understanding of the late and post-medieval funeral practices in Amersfoort, this article analyses the available archeological data gathered by the municipal archaeological service of Amersfoort (since 1984, the Center for Archaeology [CAR] has been responsible for all the excavations in and around the city). After a brief historical introduction, the article provides an overview of the available data, the available data, and a history of the data collection, including its origin. Then it profiles the six best documented cemeteries: Sint Joriskerkhof (the graveyard outside St. George, the main church of Amersfoort), dating from the 14th century to 1604; the burials within the walls of the Observantenklooster (a monastery of the order of Friars Minor of the Observants), dating from 1479 to the late 16th century (or later); the Observantenbegraafplaats (a public graveyard beside that same monastery), dating from the same period; burials within the choir of the Onze Lieve Vrouwekerk (Church of Our Lady), dating from the 14th century to the late 19th; a plague cemetery next to the Rochuskapel (Rochus Chapel), dating from c. 1500 to 1738; and the small Sephardic Jewish cemetery used from 1670 till 1727. Finally, the similarities and differences between these cemeteries and the burial practices uncovered are explored.

Despite problems with incomplete data, inaccurate dating and a wide variety in terms of usage, great uniformity in the burials was evident. All the cemeteries were originally well structured (but with long periods of use, the graves were increasingly stacked, excavated, reburied and even cleared). Most graves were oriented in an east-west direction (with the head in the west), seemingly aligned parallel to the churches and chapels near which they were located, as was to be expected. Burying clergy with the head to the east does not seem to have been a tradition in Amersfoort. At the Sephardic Jewish cemetery the north-south direction of graves is dominant (with heads to the north), but an east-west orientation also appears (these bodies were laid out with heads oriented both to the east and west). Most graves were plain: unadorned coffins were used and grave goods were mostly lacking. There were hardly any indications of clothing. Shrouds fastened with pins were common in all cemeteries, except for the Observantenklooster. The many similarities between the graves make it, archaeologically speaking, almost impossible to distinguish between Catholic, Protestant, and Jewish burials, nor between those of clergy and laity.

Over de auteurs

Nico Arts studeerde culturele en fysische antropologie in Leiden en pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1989 werkt hij als stadsarcheoloog van Eindhoven. Hij is auteur van een lange reeks publicaties over de steentijd in het zuiden van Nederland en over de archeologie van middeleeuws en vroeg-modern Eindhoven. Hij redigeerde enkele boeken over de stadsarcheologie van Eindhoven, laatstelijk over het onderzoek van het enige grafveld in die middeleeuwse stadskern: *Een knekelveld maakt geschiedenis* (2013). Momenteel werkt hij aan de afronding van een archeologische synthese van stad en platteland in de noordelijke Kempen in de periode ca.1100-1650.

Henk de Boer (1944) is fysiotherapeut en sinds 1990 werkzaam als vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie van de Gemeente Amersfoort, met zoölogie en fysische antropologie als specialisaties.

Jeroen Bouwmeester werkt sinds 2009 als senior onderzoeker middeleeuwse en vroegmoderne stad bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij is afgestudeerd in de Archeologie van Noordwest-Europa aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Na zijn afstuderen in 1997 was hij onder meer afdelingshoofd Archeologie bij BAAC en bedrijfsleider van Synthegra. In die periode heeft hij onder meer leidinggegeven aan grootschalige opgravingen bij Zutphen (bronstijd-middeleeuwen). Zijn onderzoek bij de Rijksdienst concentreert zich op de ontwikkeling van verwachtingsmodellen van (sub)urbane gebieden door het combineren van historische, geografische, archeologische en bouwhistorische data. Een bijzonder aandachtsgebied is de ontwikkeling van huizen en andere gebouwen in relatie tot stadsontwikkeling. Hierover schrijft hij momenteel een proefschrift. Over deze onderwerpen heeft hij verschillende artikelen geschreven in nationale en internationale publicaties.

Arnold Carmiggelt (1964) studeerde geschiedenis (doctoraal 1987) en archeologie (doctoraal 1988) aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was zes jaar lang hoofdredacteur van *Westerheem*. Na zijn studie deed hij als zelfstandig werkend archeoloog en historicus onderzoek naar en publiceerde over diverse laat- en post-middeleeuwse vindplaatsen en materiaalgroepen in opdracht van archeologische instellingen. Ook verzorgde hij publiekspresentaties en -publicaties voor verschillende archeologische en cultuurhistorische organisaties. Vanaf 2001 is hij werkzaam bij het Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR) en is vanaf 2009 als hoofd verbonden aan deze gemeentelijk archeologische dienst van Rotterdam. Op dit moment werkt hij ook aan een biografie over de archeoloog Assien Bohmers (1912-1988).

Ronald van Genabeek ('s-Hertogenbosch 1969) studeerde pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam waarbij hij zich specialiseerde op de middeleeuwen. Tijdens zijn studie deed hij onder meer onderzoek naar het Agnietenklooster in Kampen en naar begravingen van het Minderbroedersklooster in Maastricht. Sinds 1986 werkte hij mee aan tientallen opgravingen in 's-Hertogenbosch en de rest van Nederland. Tussen 1997 en 2007 was hij werkzaam als archeoloog en afdelingshoofd bij het bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie (BAAC) te 's-Hertogenbosch/Deventer. Vanaf 2007 is hij als gemeentelijk archeoloog werkzaam bij de afdeling erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch. Daar werkt hij onder meer aan de synthese van de honderden opgravingen die de afgelopen 40 jaar in deze stad zijn uitgevoerd.

Timo d'Hollosy (1967) studeerde Oecologische pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam en specialiseerde zich in fysische antropologie. Hij is sinds 1994 stadsarcheoloog van Amersfoort en staat aan het hoofd van het Centrum voor Archeologie.

Lina de Jonge (Schiedam 1986) heeft van 2004 tot 2008 archeologie gestudeerd aan de Universiteit Leiden (richting Prehistorie van Noordwest-Europa en fysische antropologie). Ze is afgestudeerd op een fysisch-antropologisch onderzoek naar de individuen begraven bij de Nieuwe Kerk te Delft. Vanaf 2008 heeft ze op diverse opgravingen in Nederland gewerkt via Vriens Archeoflex. Sinds 2009 is zij werkzaam als (senior KNA-)archeoloog bij de gemeente Breda, waar ze onderzoek uitvoert, uitwerkt en publiceert. Onder andere heeft ze meegewerkt aan een NWO-Odysee project, waar zij het fysisch-antropologisch onderzoek heeft uitgevoerd naar de personen begraven op de begraafplaats van het voormalige Bredase Gasthuis. Daarnaast omvat het werk bij de gemeente Breda ook publieksbereik en educatie, waarbij inhoud wordt gegeven aan de website erfgoed.breda.nl, maar ook aan evenementen als Cultuurnacht Breda, Nassaudag, Nationale Archeologiedagen en Open Monumentendag.

Constance van der Linde (1972) is sinds 1999 werkzaam in de archeologie, en werkt als KNA-archeoloog. Na afronding van de studie Mediterrane Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam heeft zij via archeologisch projectbureau Jacobs & Burnier bij diverse projecten in Nederland gewerkt. In 2008 promoveerde zij aan de Universiteit Utrecht op het onderzoek: *Roman Catacombs and Demography. A Case Study of the Liberian Region in the Catacombs of St Callixtus in Rome*. Sinds 2008 heeft ze haar eigen fysisch antropologisch onderzoeksbureau "Tot op het Bot" voor het opgraven en analyseren van menselijk skeletmateriaal.

Laurens van Maren is sinds 1992 werkzaam in de grafische industrie. Na vijf jaar ervaring te hebben opgedaan als dtp-er/vormgever, heeft Laurens de overstap gemaakt naar een actie-marketing- en reclamebureau. Vooral bij displays, verpakkingen en automatisch paginaopmaak kwamen zijn technisch inzicht en kennis van pas. Als stagebegeleider heeft hij nieuw talent wegwijs gemaakt in de grafische wereld. Sinds 2012 is Laurens zelfstandig ondernemer. Met Maren74 DTP & Vormgeving deelt hij graag zijn creativiteit, kennis en ervaring met een breder publiek.

Roos van Oosten studeerde geschiedenis met als specialisatie Middeleeuwen. Daarnaast studeerde zij archeologie en rondde zij deze studie af met een doctoraalscriptie op het terrein van de stadsarcheologie. Aan de Rijksuniversiteit Groningen werkte ze als promovendus en verdedigde haar historisch-archeologisch proefschrift *De stad, het vuil en de beerput*. De handelseditie hiervan verscheen bij *Sidestone press*. Sinds 2011 is ze werkzaam als universitair docent stadsarcheologie aan de Universiteit Leiden. Naast het verzorgen van onderwijs verricht zij momenteel onderzoek in het kader van haar Veni-project '*Challenging the paradigm of filthy and unhealthy medieval towns*'.

Rachel Schats heeft archeologie met een specialisatie in osteoarcheologie gestudeerd aan Universiteit Leiden en University College London. Sindsdien heeft zij als onderzoeksassistent gewerkt in het Laboratorium voor Osteoarcheologie in Leiden terwijl zij aan haar promotieonderzoek werkte. Daarnaast gaf zij college over menselijke botmateriaal aan de Rijksuniversiteit Groningen, de Vrije Universiteit Amsterdam en Saxion Hogeschool. In 2016 is zij gepromoveerd op het onderzoek naar de fysieke consequenties van de middeleeuwse ontwikkelingen aan de hand van verschillende rurale en urbane skeletcollecties. Op het moment is zij werkzaam aan Universiteit Leiden als docent waar ze verantwoordelijk is voor het osteoarcheologische onderwijs in de bachelor en master.

DE STAD EN DE DOOD

Het is een wijdverbreid idee dat (post-)middeleeuwse steden een sterfteoverschot hadden en zij slechts in leven konden blijven door de toestroom van migranten; een fenomeen dat bekend staat als het 'urban graveyard'-effect. Over details valt te twisten, maar duidelijk is dat de stad en de dood dicht bij elkaar stonden dan tegenwoordig. Met de dood als belangrijk element in de stedelijke samenleving vormen grafvelden een belangrijke bron van kennis over het leven in de (post-)middeleeuwen. Sinds de jaren 80 van de vorige eeuw is systematisch archeologisch onderzoek van (post-)middeleeuwse grafvelden in Nederland op gang gekomen. Veel van het onderzoek is nog niet of slechts beperkt gepubliceerd. Ook ontbreken synthetiserende publicaties waarin vergelijkingen tussen de resultaten van lokaal grafveldonderzoek in steden centraal staan.

De stad en de dood presenteert enkele overzichtsartikelen waarin de resultaten van oud archeologisch onderzoek worden vergeleken met resultaten van jongere opgravingen binnen verschillende Nederlandse steden. Naast bio-archeologische aspecten is er tevens aandacht voor grafrituelen. Deze rijk geïllustreerde bundel vormt een belangrijke bouwsteen voor thematische verdieping en is een inspiratiebron voor (inter)nationaal vergelijkend onderzoek.

In de tweede – Engelstalige – bundel van *Urban Graveyard Proceedings* komt een reeks andere geselecteerde Nederlandse en Vlaamse grafvelden aan de orde.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-489-9

9 789088 904899 >

URBAN GRAVEYARD PROCEEDINGS 1